

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

letnik **XXXIV**

številka **89**

december **2018**

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

ISSN 0352-3608 UDK 3

SLOVENSKO SOCIOLOŠKO DRUŠTVO
Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani

Revija izdajata Slovensko sociološko društvo in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani. /
Published by the Slovenian Sociological Association and the Faculty of Social Sciences at the University of Ljubljana.

Glavni urednik / Main editor:

Marjan Hočevar, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Gostujoča urednica številke/ Guest Issue Editor

Tanja Oblak Črnič, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Uredniški odbor / Editorial board:

Andreja Vezovnik, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Aleksandra Kanjuo Mrčela, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Alenka Krašovec, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Alenka Švab, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Ana Tominc, Queen Margaret University Edinburgh
Angelina Lucento, National Research University,
Higher School of Economics, Moscow
Anja Zalta, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Anđelina Svirčić Gotovac, Institut za društvena istraživanja (IDIZ), Zagreb
Blaž Lenarčič, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerza na Primorskem
Blaž Križnik, Graduate School of Urban Studies, Hanyang University
Branislava Vičar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Chiara Bertone, University of East Piedmont
David Paternotte, Université libre de Bruxelles
Dejan Jontes, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Gal Kirn, Humboldt University of Berlin
Hernan Cuevas Valenzuela, Universidad Diego Portales
Jana Javornik Skrbinšek, University of Leeds
José Ignacio Pichardo Galán, Universidad Complutense de Madrid
Judit Takács, Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences
Karmen Šterk, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Karolina Thel, Academy of Fine Arts, Varšava, Poljska
Katarina Prpić, Institute of Social Research in Zagreb
Ladislav Cabada, University of West Bohemia, Pilsen
Lilijana Burcar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Lilijana Šarić, University of Oslo
Majda Pahor, Zdravstvena fakulteta, Univerza v Ljubljani
Mateja Sedmak, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerza na Primorskem
Matic Kavčič, Zdravstvena fakulteta in Fakulteta za družbene vede,
Univerza v Ljubljani

Marina, Lukšič Hacin Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije, ZRC SAZU
Matjaž Uršič, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Milica Antić Gaber, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Mina Petrović, Univerza v Beogradu
Miran Lavrič, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru
Miroslav Stanojević, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Mojca Pajnik, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani in Mirovni inštitut

Revija sofinancira / The Journal is sponsored by:

Izid publikacije je finančno podprla Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz naslova razpisa za sofinanciranje domačih in znanstvenih periodičnih publikacij / Slovenian Book Agency.

Letna naročnina (3 številke) / Annual subscription (3 issues):

individualna naročnina / individual rate: 25 EUR; za organizacije / institutional rate: 50 EUR; za študente in brezposelne / students and unemployed discount rate: 16 EUR; cena posameznega izvoda / single issue rate: 16 EUR. Za člane Slovenskega sociološkega društva je naročnina vključena v društveno članarino. / The annual Slovenian Sociological Association membership fee includes the journal's annual subscription rate. Družboslovne razprave je mogoče naročiti na naslovu uredništva ali na spletni strani revije. / Subscription requests can be sent to the editors' postal address. Če želite prekiniti naročniško razmerje, nam to sporočite najkasneje do 15. decembra. / If you decide to cancel the subscription, please write to editors' postal address by 15th of December.

Družboslovne razprave so abstrahirane ali indeksirane v / Družboslovne razprave is abstracted or indexed in: CEEOL (Central and Eastern European Online Library), COBIB.SI, CSA [Cambridge Scientific Abstracts]: • CSA Worldwide Political Science Abstracts • CSA Social Services Abstracts • Sociological Abstracts (Online), EBSCOhost • Current Abstracts • Political Science Complete • SocINDEX • SocINDEX with Full Text • TOC Premier, OCLC • Scopus • Sociological Abstracts (Online) • DOAJ (Directory of Open Access Journals) • Ulrich's Web • De Gruyter • dlib

Uredniška politika: Družboslovne razprave so revija, ki objavlja kolegialno recenzirane znanstvene članke in recenzije knjig. V recenzijski postopke sprejema članke v slovenščini in angleščini s področja sociologije, komunikologije, politologije in kulturologije ter tem raziskovalnim področjem bližnjih družboslovnih disciplin. Pri izboru člankov za objavo se upošteva njihova raziskovalna inovativnost ter aktualnost glede na trende v znanstveni skupnosti, v kateri je revija zasidrana. V teoretskem in metodološkem pogledu je revija pluralistično naravnana, posebno skrb pa posveča utrjevanju slovenske družboslovne terminologije.

Editorial policy: Družboslovne razprave is a peer reviewed journal which publishes papers and book reviews. Contributions are invited in fields of sociology, media studies, political science, cultural studies and other studies which are close to these fields. The published contributions should display high level of research originality and address the themes which seem relevant to the scientific communities in which the journal is grounded. Both in theoretical and methodological respects the journal stands for pluralism.

Moreno Zago, Università degli Studi di Trieste
Nina Bandelj, University of California, Irvine
Nükhet Sirman, Boğaziçi University, Istanbul
Oliver Vodeb, Swinburne University of Technology, Melbourne
Raffaella Ferrero Camoletto, Department of Cultures, Politics and Sexuality (DCPS), University of Turin
Roman Kuhar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani in Mirovni inštitut
Sabina Mihelj, Loughborough University
Sabrina P. Ramet, Norwegian University of Science and Technology, Department of Sociology and Political Science
Sonja Drobnič, University of Bremen
Tanja Kamin, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Tanja Oblak Črnič, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Tanja Rener, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Thomas Luckmann, University of Konstanz †
Tjaša Žakelj, Univerza na Primorskem
Valentina Hlebec, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Vesna Leskošek, Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani
Zala Volčič, Pomona College, Claremont
Zdenka Šadl, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Zlatka Skrbis, Australian Catholic University

Tehnična urednica / Technical editor:

Natalija Majsova, natalija.majsova@fdv.uni-lj.si

Urednica recenzij knjig / Reviews editor:

Nina Perger, nina.perger@fdv.uni-lj.si

Jezikovno svetovanje / Language editors:

Nataša Hribar, Tina Verovnik, Murray Bales

Bibliografska obdelava /

Bibliographical classification of articles: Janez Jug

Oblikovanje / Design: Tina Cotič

Prelom / Text design and Typeset: Polonca Mesec Kurdija

Task / Print: Biografika BORI, Ljubljana

Naklada / Number of copies printed: 320

Naslov uredništva / Editors' postal address:

Revija Družboslovne razprave
Marjan Hočevar
Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana
Tel. /Phone: [+386] 1 5805 367
Elektronska pošta / e-mail: marjan.hocevar@fdv.uni-lj.si
Spletna stran / Internet: www.druzboslovne-razprave.org

KAZALO TABLE OF CONTENTS

UVODNIK EDITORIAL

PROBLEM PROSTORSKO-OKOLJSKE TRAJNOSTNOSTI V RAZMERAH NARAŠČAJOČE FLUIDNOSTI DRUŽBENIH RAZMERIJ

Marjan Hočevar

7

THE ISSUES OF SPATIALLY ENVIRONMENTAL SUSTAINABILITY IN THE CONDITIONS OF INCREASINGLY FLUID SOCIAL RELATIONS

Marjan Hočevar

13

ČLANKI ARTICLES

POSTMODERNE REFLEKSIJE PROSTORA IN ČASA / Postmodern reflections of space and time

Drago Kos

21

FLUIDNO PROSTORSKO NAČRTOVANJE IN KOMUNIKACIJSKI PROCES Z DELEŽNIKI – PREDNOSTI IN DILEME VZPOSTAVLJANJA KOMUNIKACIJSKO ODPRTEGA PROSTORSKEGA NAČRTOVANJA / A fluid spatial planning and communicative process with stakeholders – Advantages and dilemmas of establishing a communicatively open spatial planning process

Matjaž Uršič

45

UTOPIČNI SOCIALISTI – INICIATORJI SODOBNEGA TRAJNOSTNEGA URBANIZMA? / Utopian socialists – initiators of contemporary sustainable urbanism?

Primož Medved

69

**AKUMULACIJA KAPITALA IN NESTABILNOST PRODUKCIJE
PROSTORA V KAPITALIZMU / Accumulation of capital
and instability of the production of space in capitalism**

Klemen Ploštajner, Marko Hočevar 95

**IZBRANI VIDIKI DRUŽBENEGA PROSTORA KOT PODLAGA
ZA RAZUMEVANJE »MODERNIZACIJE« VISOKOŠOLSKEGA
IZOBRAŽEVANJA / Selected aspects of social space
as the basis for understanding the »modernisation«
of higher education**

Samo Pavlin 113

**DIGITAL ROUTES, »DIGITAL MIGRANTS«:
FROM EMPOWERMENT TO CONTROL OVER
REFUGEES' DIGITAL FOOTPRINTS / Digitalne poti,
»digitalni migranti«: od opolnomočenja do nadzora
digitalnih odtisov beguncev**

Simona Zavratnik, Sanja Cukut Krilić 143

RECENZIJE KNJIG

BOOK REVIEWS

Ivan Bernik, Tina Kogovšek, Roman Kuhar in Alenka Švab:
Intimni življenjski stili študentov in študentk v Sloveniji.
Ljubljana: Založba FDV, 2018.

Martin Gramc 167

Jasna Podreka: Bila si tisto, kar je molčalo:
intimnopartnerski umori žensk v Sloveniji.
Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2017.

Sara Rožman 170

Tamara Narat, Urban Boljka (ur.): Generaciji navidezne svobode:
otroci in starši v sodobni družbi. Ljubljana: Založba Sofija
(Knjižna zbirka Naprej!), 2017.

Lucija Klun 173

**UVODNIK
EDITORIAL**

Marjan Hočevar

PROBLEM PROSTORSKO-OKOLJSKE TRAJNOSTNOSTI V RAZMERAH NARAŠČAJOČE FLUIDNOSTI DRUŽBENIH RAZMERIJ

Vpliv zmanjševanja prostorskih ovir na spreminjanje ozemeljske organizacije družb je bil stalnica sociološkega teoretiziranja in raziskovanja od sredine osemdesetih let prejšnjega stoletja. Dinamizacija in fleksibilizacija časovno-prostorskih ritmov v vsakodnevnem življenju sta dolgoročno vplivali na spremembe v organiziranosti in strukturiranosti družb. Anthony Giddens je »raztezanju družbenih sistemov v času in prostoru« pripisal ključno vlogo pri pojasnjevanju prežemanja strukture in delovanja v visoko modernih družbah (koncept *strukturacije*).¹ »Prostorski obrat« v sociologiji, ki je sledil Giddensovemu eksplicitnemu poudarku elementov prostora in časa pri pojasnjevanju družbenih sprememb modernih družb, je sovpadal z začetnimi, tako afirmativnimi kot kritiškimi tematizacijami omrežij, globalizacije in telekomunikacijsko-informacijske revolucije (Castells 1989, 1996; Harvey 1991; Mlinar 1992). Konec devetdesetih let prejšnjega stoletja je sledil (pričakovani) milenijski razmah preučevanja prostorske mobilnosti in tematiziranja »konca teritorialnih družb« (Urry 2000, 2006; Kaufmann 2004).

V tem času so se množila tudi dela neprostorskih sociologov – generalistov, ki so bolj ali manj trajno zaznamovala preučevanje t. i. nove, pozne ali visoke modernosti, zlasti hitrost, radikalnost in intenzivnost družbenih sprememb. Stalni repertoar ključnih besed s časovno-prostorsko konotacijo (*buzz words*), kot so nestanovitnost, neustaljenost, nomadizem, nestabilnost, prekarnost, začasnost, občasnost, večdomicilnost, ubikvitarnost, je avtorjem omogočal visoko citiranost njihovih del. Zygmunt Bauman je z uvedbo sintagme »tekoča modernost« morda še najbolj slikovito orisal naraščajočo fluidnost družbenih razmerij in vlogo nestanovitnega posameznika v njih.

Gre za nekakšno kaotično nadaljevanje modernosti, kjer se človek lahko premika z enega družbenega položaja na drugega na fluiden način. No-

1. Delo *The constitution of Society: Outline of the theory of Structuration* (1984) velja za eno zadnjih in najbolj vplivnih sintetičnih socioloških del t. i. *grand theory* v sociologiji, ne glede na številne kritike o teoretskem eklekticizmu.

madizem postane splošna značilnost »tekočega modernega« človeka, saj teče skozi svoje življenje kot popotnik, ki spreminja kraje bivanja, delovna mesta, zakone, vrednote in včasih več – politično ali spolno usmerjenost – in se izdvaja iz tradicionalnih podpornih omrežij, medtem ko se je osvobodil omejitev ali zahtev, ki so mu jih prejšnja omrežja nalagala (Bauman 2000:8).

Toda implicitno tematiziranje razmerja med prostorsko in socialno bližino² kot tudi iskanja njenega idealnega razmerja je staro toliko kot sociologija. Binarne prispodobe prehoda iz mehanske v organsko solidarnost in iz *gemeinschaft* v *gesellschaft* so konec devetnajstega stoletja napovedovale prostorske posledice tako v delitvi dela kot v načinih človeškega združevanja in osamosvajanja. Na račun večje (osebne) svobode se je zmanjšala (socialna) varnost. Prostorska in socialna bližina v mestih sta obratno sorazmerni, medtem ko sta na podeželju premo sorazmerni. Industrijska urbanizacija je torej še predstavljala soliden in obvladljiv analitični instrumentarij za preučevanje standardnih in tudi trajnejših vzorcev sprememb v kulturi (npr. »urbane osebnosti«) in strukturi (npr. neenakosti). Sedanji procesi postindustrijske globalizacije, informatizacije, virtualizacije in ubikvitarne dostopnosti pa relativizirajo, vendar hkrati zamegljujejo binarno logiko pojasnjevanja družbenih posledic prostorske bližine in oddaljenosti. Lastnosti fizičnega prostora, kot sta npr. mestni in podeželski, vse manj pojasnjujejo produkcijske in potrošne načine, kulturne razlike in celo strukturne neenakosti. Komplementarnost fizičnosti in virtualnosti, tj. dostopnost do fizičnih krajev in inkluzivnost v virtualnih tokovih, zmanjšujeta prostorski determinizem in povečujeta družbeno fluidnost. Če fluidnost razumemo afirmativno, v kontekstu povečevanja dostopnosti zaradi zmanjševanja prostorskih ovir s pospeševanjem dinamičnega prepletanja družbene in prostorske mobilnosti, potem bi ta pojav prvič v zgodovini človeškega združevanja (in osamosvajanja posameznika) lahko pomenil razreševanje dileme bližine in oddaljenosti. Če pa fluidnost obravnavamo kritično, v kontekstu prevlade »hipermobilnosti« ali »diktata mobilnosti«, to je nenehnih sprememb na račun fizičnoprostorske ustaljenosti, sorazmerne trajnosti in diskontinuitete lokaliziranih (komunitarnih) družbenih vezi, slika ni več nujno progresivna. Na več ravneh in v različnih kontekstih se postavljajo dileme meja časovno-prostorske dinamike in temeljnih pogojev trajnostne družbene

2. Klasični »veliki teoretiki«, kot so Durkheim, Weber in Marx, so fizični prostor obravnavali večinoma kot »odvisno spremenljivko« v družbenih procesih. Izjema je bil Georg Simmel, ki je v jedro svojega tematiziranja postavljaj element »prostorske metrike«, kar je bilo v tistem času pojmovano kot sociološko obrobno ali celo trivialno. K predhodnikom »prostorsko mobilnostnega« obrata v sociologiji sodi še Pitrim Sorokin s konceptualnim povezovanjem družbene (vertikalne) in prostorske (horizontalne) mobilnosti (1927). Več o prostorskem in mobilnostnem obratu v sociologiji glej v Hočevar (2017).

integracije. Avtorici in avtorji v tej številki o razmerju med dinamiko in kontinuiteto razpravljajo z vidika tematskih perspektiv prostorske fragmentacije, urbanizma, produkcije prostora, prostorskega načrtovanja, migracij in izobraževanja.

Navidezno se zdi, da se s temi dilemami vračamo nazaj, h klasičnemu sociološkemu lamentiranju o naravi skupnosti in lokalnosti, le da v razpravo vnašamo element samoomejevanja ob siceršnji globalni brezmejni mobilnosti pri izbiri življenjskega sloga.³ Razprave o statiki in dinamiki družbene (skupnostne, komunalne) organiziranosti ter delovanja v prostoru torej spet postajajo aktualne, vendar pa so »ponujene« rešitve protislovne. Toda klasična sociološka dilema je bila izrazito antropocentrična in se je nanašala le na časovno-prostorske tipologije družbene organizacije v prostoru brez upoštevanja omejitev v okolju ali celo ob predpostavki popolnega človeškega obvladovanja narave. Čeprav tudi razprave o razmerju med naravo in kulturo niso nove,⁴ je presenetljivo malo znotrajdisciplinarnih povezav med prostorskimi (urbanimi, ruralnimi) in okoljskimi sociologi,⁵ več pa med disciplinami in v čezdisciplinarnih okoljskih študijah. Očitno je, da sodobna celostna dilema prostorske, okoljske in časovne organizacije družbe presega pojasnjevalne zmožnosti, ki jih ponuja klasična sociološka perspektiva. Ker pa je, kot hudomušno navaja John Urry, sociologija v svojem bistvu sintetična in »parazitska« veda, upanje prinaša »sociologija onkraj družb«. Ta se v prihodnosti lahko zarije tudi v naravno okolje in iz drugih, bolj redukcionalističnih naravoslovnih disciplin črpa ideje o razreševanju trajnostnosti, vključno z dilemo trajnostne organiziranosti družb v času in prostoru.

Sociologija skuša razumeti naravo družbenega življenja, kako se iz oči v oči in na daljavo družbene povezave naključno omogočajo in realizirajo. Tega se loti tako, da se hrani s spoznanji in pristopi, ki so jih drugod predlagali ali zavrgli, zlasti s takimi, ki razkrivajo materialne svetove, od katerih je družbeno življenje odvisno in ki jih nenehno reproducira (Urry 2005: 19).

V pričujočem posebnem sklopu tretje številke Družboslovnih razprav avtorici in avtorji z različnih konceptualnih in tematskih perspektiv obravnavajo protislovna procesa: trajnostnosti (kontinuitete) in fluidnosti (sprememb) v družbeno-prostorskem kontekstu.

3. Seveda ob predpostavki, da imamo sposobnost telesne mobilnosti (nehendikepiranosti), pri tem pa tu sploh ne problematiziramo vprašanja neenakosti pri izbiri življenjskega sloga.
4. Spomnimo se ekonomskih razprav Rimskega kluba o mejah rasti v zgodnjih sedemdesetih letih prejšnjega stoletja (D. Meadows idr. 1972).
5. Več o povezovalni »agendi« v sociologiji in sociologije z naravoslovjem glej v Walker (2005) in Lidskog idr. (2015).

V prvem članku Drago Kos ob braudelovskih »pravilih nove zgodovine«, ki obdelujejo dolgotrajne družbene transformacije, s selektivno analizo izbranih prostorsko časovnih fragmentov preizprašuje družbene posledice erozije prostorskega determinizma. Globalizacija, ki ukinja prostorske ovire, v prvi plan potiska lokalno specifične krajevne in političnosistemske značilnosti krajev. Kraji morajo zaradi globalizacijskega »krčenja« tekmovati s kraji na nekoč oddaljenih območjih sveta. Čeprav so učinki odpiranja navzven, na ljudi in ekosistem kraja, pozitivni (npr. pri investijah, turizmu), običajno ne gre za trajnejše obdobje, temveč po logiki fluidne tekmovalnosti že kmalu pridobi primat neki drug kraj ali območje. Avtor tudi ob prikazu slovenskih primerov opozarja, da morajo biti razprave o prostorskih učinkih postmoderne fleksibilizacije nujno usmerjene tako, da bomo sposobni prepoznati ločnico med potencialnimi emancipatornimi in dolgotrajnejšimi učinki globalnega odpiranja prostora ter nevarnimi tradicionalističnimi regresijami, ki lahko ogrozijo ta projekt.

Članek Matjaža Uršiča pozornost usmerja h konceptu fluidnega prostorskega načrtovanja, ki je sicer nujen mehanizem za zagotavljanje nenehne večsmerne izmenjave in ustrezne analize, predelave ter uporabe izmenjanih informacij med različnimi deležniki v sodobnem procesu prostorskega razvoja. Ker pa gre za izrazito komunikacijsko odprt in participativno podprt proces s številnimi in heterogenimi deležniki iz različnih okolij in z različnimi interesi, takšno postopanje lahko povzroča odmik od oblikovanja trajnostno naravnanih prostorskorazvojnih politik. Kot ugotavlja avtor, je ideja fluidnosti v prostorskem načrtovanju sorodna konceptu »dialektičnega utopizma«, ki je ena redkih možnosti za uspešno obvladovanje nestabilnosti, ki izhajajo iz učinkov globalizacije in fleksibilne akumulacije kapitala. Bistvo dialektičnega utopizma je v odpovedi točno določenih utopičnih ciljev načrtovanja in v prehodu na utopizem, ki je mišljen kot proces, in ne končna materializirana prostorska forma.

Primož Medved se z utopistikami sreča pri obravnavi (zgodovinskih) konceptualnih izvorov in sodobnejših praktičnih zasnov trajnostnega urbanizma. Pri tem preinterpretira splošnejše prepričanje Immanuela Wallersteina, da so trajnostne (urbane) utopistike močno vezane na socialistične ideje distributivne enakosti. Utopistike namreč odpirajo prostor realnim možnostim, ki bi lahko nadomestile obstoječo, vendar dolgoročno nevzdržno prevlado globalnega kapitalističnega reda. Avtor v osrednjem delu besedila na osnovi sodobnega nabora indikatorjev trajnostnega urbanizma v trajnostnih soseskah preverja hipotezo o idejni pionirski vlogi utopičnih socialistov. Ob upoštevanju zgodovinskega konteksta ugotavlja močno povezanost med bistvom današnjega razumevanja trajnostnega urbanizma in več kot dvesto let starimi vizijami utopističnih socialistov. Pri tem izpostavi statične sestavine njihovih idejnih zasnov, zlasti elementov prostorskega

determinizma v obliki tradicionalne lokalne avtarkije in nizke stopnje avtonomije posameznika, ki bi bile za sodobne razmere družbenoprostorske dinamike neuresničljive in zato tudi netrajnostne.

Osrednja tematika prispevka Klemna Ploštajnerja in Marka Hočevarja se nanaša na marksistično kritiko inherentne nestabilnosti fizičnega prostora v kapitalizmu. Družbena, prostorska, okoljska in ekonomska trajnost naj zagotavlja, da zadovoljevanje sedanjih potreb ne ogrozi zmožnosti prihodnjih generacij pri zadovoljevanju njihovih potreb. Ker kapitalizem usmerjajo nikoli razrešena notranja protislovja, mora ta s »prostorskim krpanjem« nenehno začasno premeščati krizne tendence kapitala. Negotovo bivanje, nestabilnosti rabe in materialnosti prostora ter stalni procesi razlaščenja onemogočajo oblikovanje stabilnih družbenih odnosov podpore in solidarnosti. Nestabilnost fizičnega, simbolnega in družbenega prostora posledično onemogoča organizacijo prilagajanja okoljskim spremembam in njihove ublažitve.

Samo Pavlin dilemo fluidnosti in trajnostnosti tematizira na primeru visokošolskega izobraževanja. Visokošolski sistemi, kot jih poznamo v zahodnem svetu, so skozi zgodovino oblikovali trdno, trajno strukturo institucij in načel delovanja, ki pa v zadnjih desetletjih postajajo naraščajoča tarča pritiskov javnosti in zaposlovalcev po bolj in konstantno prilagodljivem ter odzivnem kurikulumu. Družbena fluidnost se v tem smislu kaže na ravni visokošolskega sistema samega, trga dela, delodajalskih organizacij, profesij in na ravni posameznika. V tem smislu visokošolski sistem težko ohranja svojo vlogo tradicionalnega generatorja trajnejših poklicnih standardov, kritičnega razmišljanja ter artikulacije razumevanja družbenih in profesionalnih standardov. Avtor sklepa, da bo zaradi trenja med fluidnostjo zaposlitev in narave dela ter do sedaj trajnostno zasnovanim izobraževanjem v prihodnje večjo pozornost treba nameniti razumevanju dialektike med informacijsko-procesnim in situacijskim učenjem pri razvoju kompetenc v zgodnji zaposlitveni karieri. To je povezano s spreminjanjem tradicionalnega poslanstva visokošolskih sistemov. Pri tem je še posebej pomembno upoštevati odnos med telesom, prostorom, učnimi objekti in prostori ter učno tehnologijo.

Zadnji prispevek, avtoric Simone Zavrtnik in Sanje Cukut Krilić, obravnava fluidno naravo sodobnih čeznacionalnih begunskih tokov. Avtorici izhajata iz ambivalentnosti digitalnega sveta, ki za begunce ne pomeni le opolnomočenje, temveč istočasno tveganje popolnega systemskega nadzora njihovih teles v obliki »digitalnih odtisov« s poti in njihovega življenja nasploh. Osredotočata se zlasti na vlogo sodobnih tehnologij v obliki pametnih telefonov, ki beguncem oz. migrantom omogočajo hipno informiranje o poteh in hitro odzivanje na institucionalne ovire na željenih destinacijah, obenem pa naprava z beleženjem njihovih aktivnosti ogroža njihov status. Pametni telefon je ključni označevalec

sodobnega begunca, njegova posest pa je v prispevku problematizirana skozi vladne politike legitimiziranja in tradicionalne percepcije o »pravem beguncu« s strani javnosti. Avtorici zastavita vprašanje neobstoja digitalnih pravic beguncev. Zagovarjata tezo, da fluidna, nestanovitna narava sodobnih migracij, ki se bo po vsej verjetnosti po intenzivnosti in obsegu še stopnjevala, zahteva trajnejšo zakonsko ureditev digitalne (ne)sledljivosti migrantov, ki bi bila primerljiva s siceršnjimi pravicami državljanov na področju digitalnih svoboščin.

Podatki o avtorju

izr. prof. dr. Marjan Hočevar, visokošolski učitelj
Katedra za analitsko sociologijo
Center za prostorsko sociologijo
Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana
Email: marjan.hocevar@fdv.uni-lj.si

Marjan Hočevar

THE ISSUES OF SPATIALLY ENVIRONMENTAL SUSTAINABILITY IN THE CONDITIONS OF INCREASINGLY FLUID SOCIAL RELATIONS

The impact the reduction of spatial obstacles has on changing the territorial organisation of societies has been a regular feature in sociological theoretical reflections and research from the 1980s onwards. In the long term, the dynamization and flexibilization of the spatial and temporal rhythms in people's everyday life lead to changes in the organisation and structure of societies. Anthony Giddens attributed to the »stretching of social systems in time and space« a key role in explaining structure and agency in high modern societies (with his *structuration* concept).¹ The »spatial turn« in sociology, which followed Giddens' explicit emphasis on the elements of space and time in explaining social changes in modern societies, coincided with the first, affirmative as well critical, discussions about networks, globalisation, and the telecommunications and information revolution (Castells 1989, 1996; Harvey 1991; Mlinar 1992). In the late 1990s an (expected) millennial boom of research into spatial mobility followed, as well as discussions about the »end of territorial societies« (Urry 2000, 2006; Kaufmann 2004).

The same period also saw a marked increase of studies by non-spatial generalist sociologists, which more or less permanently marked the study of new, late (or high) modernity, especially the radical and intensive nature of social change. A constant repertoire of keywords (»buzzwords«) with a temporal and spatial connotation, e.g. inconstancy, unsettledness, nomadism, instability, precarity, temporariness, occasionalness, multiple domiciles, ubiquitousness, has brought these authors and their works high citation counts. By introducing the syntagma of »fluid modernity«, Zygmunt Bauman perhaps most strikingly described the increasing fluidity of social relations, and the role of the erratic individual in them.

1. Giddens' *The constitution of Society; Outline of the theory of Structuration* (1984) is considered one of the last and most influential synthetic sociological works of the so-called »Grand theory« in sociology, regardless of the numerous criticisms about theoretical eclecticism.

It is a kind of chaotic continuation of modernity, where a person can shift from one social position to another in a fluid manner. Nomadism becomes a general trait of the 'liquid modern' man as he flows through his own life like a tourist, changing places, jobs, spouses, values and sometimes more—such as political or sexual orientation—excluding himself from traditional networks of support, while also freeing himself from the restrictions or requirements those networks impose. (Bauman 2000: 8).

However, implicit questioning of the relationship between spatial and social nearness,² as well as seeking for an ideal relationship between them, is as old as sociology itself. In the late 19th century, binary metaphors of the transition from mechanical to organic solidarity, and from *Gemeinschaft* to *Gesellschaft* (community to society), anticipated the spatial consequences for both the labour division and the ways people associate and emancipate themselves. For the benefit of people's greater (personal) freedom, their (social) security is reduced. In the towns the spatial and social nearness are inversely proportional, while they are directly proportional in the countryside. The industrial urbanisation thus still provided a solid and manageable analytical instrumentation for studying standard as well as longer lasting patterns of change in culture (e.g. »urban personalities«) and structure (e.g. inequality).

The present processes of post-industrial globalisation, informatisation, virtualisation, and ubiquitous accessibility relativise, but at the same time also obscure the binary logic of explaining the social consequences of spatial nearness and distance. The attributes of physical space, e.g. the urban or rural space, increasingly fail to explain production and consumption modes, cultural differences, or even structural inequalities. The complementary nature of the physical space and virtuality, i.e. the accessibility of physical spaces and inclusiveness of virtual flows, reduce spatial determinism and increase social fluidity. If we view fluidity positively, in a context of increased accessibility thanks to the reduction of spatial obstacles and by accelerating a dynamic interweaving of social and spatial mobility, then for the first time in the history of human associations (and the emancipation of the individual) this phenomenon may offer a solution for the dilemma of nearness and distance. But if we view fluidity critically, in a context

2. The classical »great theoreticians« like Durkheim, Weber or Marx largely treated physical space as a »dependent variable« in the social processes. An exception was Georg Simmel, who at the heart of his questioning placed the element of »spatial metrics«, something that was considered sociologically marginal or even trivial at the time. Among the forerunners of the »spatial mobility turn« in sociology we may count Pitrim Sorokin and his conceptual linking of social (vertical) and spatial (horizontal) mobility (1927). See more about the spatial and mobility turn in sociology in Hočevar (2017).

of »hypermobility« or a »dictate of mobility«, i.e. constant changes due to the continuity of the physical space, the relative durability and the discontinuity of localized (community) social ties, then the picture is no longer progressive. At several levels and in different contexts, dilemmas concerning the limits of spatial dynamism and the basic conditions of sustainable social integration will emerge. In this volume the authors reflect on the relationship between dynamism and continuity from the viewpoint of thematic perspectives of spatial fragmentation, urbanism, spatial production, spatial planning, migrations, and education.

Seemingly, these dilemmas take us back to the classical sociological lamentations about the nature of the community and localness, but we introduce an element of self-restriction in the discourse, confronted with the otherwise global, infinite mobility in choosing a lifestyle.³ The discussions on the static or dynamic nature of social (community, communal) organisation and operation in physical space have thus become topical again, but the solutions »on offer« are contradictory. However, the classical sociological dilemma was distinctly anthropocentric and referred only to the temporal and spatial typology of social organisation in space, without considering the environment's limitations, and even with assuming man's total control over nature. Although discussions about the relationship between nature and culture are far from new,⁴ there are surprisingly few intradisciplinary connections between spatial (urban, rural) and environmental sociologists,⁵ but quite more connections between the disciplines, and in transdisciplinary environmental studies. Obviously, the contemporary comprehensive dilemma of spatial, environmental, and temporal organisation of society exceeds the explanatory capabilities provided by the classical sociological perspective. However, as John Urry mentions roguishly, sociology is in its essence a synthetic and »parasite« science, and hope comes from a »sociology beyond societies«. In the future, this sociology may dig into the natural environment and it draws its ideas about solving sustainability, including the dilemma of the sustainable organisation of societies in time and space, from other, more reductionist natural sciences.

Sociology seeks understanding of the nature of our social life, how social connections face-to-face and at a distance are contingently enabled and performed. And it does this through scavenging from insights and

3. Assuming, of course, that we possess the ability of physical mobility (no handicaps), and without questioning in any way the issues of inequality in choosing a lifestyle.
4. Think of the economic discussions of the Roman Club about the limits of growth in the early 1970s (Meadows et al. 1972).
5. See more about the connective »agenda« in sociology and sociology with the natural sciences in: G. Walker (2005) and in R. Lidskog et al. (2015).

approaches thrown up/out elsewhere especially revealing the material worlds which social life both depends upon and iteratively reproduces. (Urry 2005: 19).

In the present special section of the third volume of *Družboslovne razprave*, the authors analyse the contradictory processes of sustainability (continuity) and fluidity (changes) in the social and spatial context from different conceptual and thematic viewpoints.

In the first article, Drago Kos uses Braudel's »principles of the new history«, which treat long-term social transformations with a selective analysis of chosen spatial and temporal fragments, to re-examine the social consequences of the erosion of spatial determinism. Globalisation does away with spatial obstacles and brings to the forefront the locally specific and politically systemic features of places. Due to the globalisation shrinkage places must compete with others, located in once remote areas of the world. Although the effects of opening up are positive for the people and the environment (e.g. investment, tourism), they are usually short-lived as the logic of fluid competitiveness soon confers the leading position to another place or area. Using among others illustrative examples from Slovenia, the author warns that the discussions on the spatial effects of post-modern flexibilization must be aimed at enabling us to discern between the potential emancipatory and long-term effects of the global opening up of spaces, and the dangerous traditionalist regressions that may threaten the project.

Matjaž Uršič's article draws attention to the concept of fluid spatial planning, which is a necessary mechanism to ensure continuous multi-directional exchange and adequate analyses, processing and use of the information exchanged between the different stakeholders in a contemporary process of spatial development. Because this is a distinctly communicatively open and participation supported process, with numerous, heterogeneous stakeholders from different environments and with different interests, the approach may cause a deviation from establishing sustainable spatial development policies. In the author's opinion, the idea of fluidity in spatial planning is akin to the concept of »dialectical utopianism«, one of the rare options to successfully manage the instabilities arising from the effects of globalisation and the flexible accumulation of capital. The essence of dialectical utopianism lies in renouncing exactly determined utopian goals in planning, and in the transition to utopianism, which is considered to be a process, not a final, materialised spatial form.

Primož Medved encounters utopian visions in dealing with the (historical) conceptual origins and contemporary practical concepts of sustainable urbanism. Here, he reinterprets Immanuel Wallerstein's general belief that sustainable (urban) utopias are strongly connected with socialist ideas of distribution equality.

Utopias indeed open a space for real options, which may replace the existing supremacy of the global capitalist order that is unsustainable in the long term. Based on a contemporary selection of indicators of sustainable urbanism in sustainable neighbourhoods, the core of the article is dedicated to verifying the hypothesis about the ideological pioneer role of the Utopian Socialists. While considering the historical context, Medved finds a strong connection between the essence of today's understanding of sustainable urbanism and the over two hundred years old visions of utopian socialists. He points out the static elements of their ideological concepts, especially the elements of spatial determinism in the form of traditional local autarchy, and the low levels of the individual's autonomy, which are unfeasible and therefore non-sustainable in the contemporary conditions of social and spatial dynamism.

The central theme of the article by Klemen Ploštajner and Marko Hočevar deals with Marxist criticism of the inherent instability of physical space in capitalism. Social, spatial, environmental, and economic sustainability is to ensure that satisfying our present needs does not threaten the ability of future generations to satisfy their own needs. Since capitalism is driven by never resolved inner contradictions, it must continuously resort to »spatial patching« in order to temporarily bridge capital's crisis-tendencies. Insecure living, the instability of the use and materiality of space, and the continuous processes of expropriation prevent the formation of stable social relations, support, and solidarity. The instability of the physical, symbolic, and social space consequently prevents people from organising their adaptation to environmental change and its alleviation.

Samo Pavlin discusses fluidity and sustainability with the example of higher education. In the course of history, the higher education systems, as we know them in the western world, have established a firm and permanent structure of institutions and principles of operation, but in recent decades these have become the target of pressures from the public and employers for a more and constantly adaptable and responsive curriculum. In this sense, social fluidity shows at the level of the higher education system itself, the labour market, employer organisations, professions, and at the level of the individual. In this sense, the higher education system finds it hard to preserve its traditional role of generator of durable professional standards, critical thinking, and the articulation of understanding social and professional standards. Pavlin comes the conclusion that due to the tensions between the fluidity of employment, the nature of the job and the until now sustainably conceived education, greater attention will have to be paid in the future to understanding the dialectics between information processing and situation learning in the development of competences in the individual's early employment career. This relates to the changing traditional mission of the higher

Drago Kos

POSTMODERNE¹ REFLEKSIJE PROSTORA IN ČASA

IZVLEČEK

Domneva, da erozija prostorskega determinizma sprošča možnosti za neinstrumetalno doživljajsko dožemanje in uporabo prostora, pomembno vpliva na nastajanje postmodernih prostorskih ureditev in identitet. Slabljenje prostorskega determinizma pospešuje domišljijski »konstruktivizem« prostora. Zmanjševanje prostorskih zaprek spodbuja nekonfliktno tekmovalnost simbolnih reprezentacij enega in istega prostora. Na različnih prostorskih nivojih lahko pričakujemo poizkuse vzpostavljanja novih pomenov. Optimistične teoretične domneve pa v zadnjem času vse pogosteje trčijo ob empirične meje odprtosti postmodernih sistemov, kar že sproža zdrse v nevarne tradicionalistične regresije. Vprašanje, ali so domneve o fleksibilnem nekonfliktnem odzivanju realne ali (pre)optimistične ideološke konstrukcije, je temeljni motiv tega besedila, na katerega poizkušamo odgovoriti z uporabo braudeovskih »pravil nove zgodovine«.

KLJUČNE BESEDE: postmoderna, fragmentarnost, prostorski razvoj, retrospektivna analiza

Postmodern reflections of space and time

ABSTRACT

The assumption that the erosion of spatial determinism increases the possibilities for the non-instrumental perception and use of space is central to the emergence of postmodern spatial arrangements and identities. The weakening of spatial determinism accelerates the imaginative »constructivity« of space. The new spatial

1. »Postmodernost« je še vedno nejasen in problematičen koncept. V tem besedilu ga razumemo kot zelo kompleksno stanje družb, ki se zato v obdobju »po koncu velikih zgodb« zdijo vse bolj fragmentirane in dezorientirane.

cognitive-emotional constructions in the new relaxed circumstances enable variability in implementation of identity practices. At different spatial levels, we can expect attempts to establish new meanings. However, optimistic theoretical assumptions have lately been more and more likely to collide with the empirical limits of the postmodern systems' openness, which is already approaching dangerous traditionalist regressions. The question of whether the assumptions about a flexible non-confrontational response are in fact a pre/optimistic ideological construction is the fundamental motive of this text, which we try to answer using the Braudelian »rules of a new history«.

KEY WORDS: *postmodernity, fragmentarity, spatial development, retrospective analysis*

1 Uvod: inkluzivnost postmodernih prostorskih konstrukcij?

Po mnenju kar številnih optimistov je morebiti največja »pridobitev« postmodernih prostorskih konstrukcij zmožnost, da lahko stare in nove simbolne reprezentacije prostora nekonfliktno soobstajajo (Lyotard 1979; Hetherington 1989; Lefebvre 1974; in mnogi drugi),² da torej različne konstrukcije enega in istega prostora niso več ekskluzivne in zato tudi ne več tako konfliktno, kot je bilo v navadi v dosedanjem zgodovinskem toku vse od vzpostavitve zasebne lastnine nad nepremičninami. Čeprav med različnimi konstrukcijami prostora še obstaja tekmovalna napetost, pa naj bi brez prevelikih težav shajale druga z drugo. Še več, v medsebojni interaktivni igri se lahko dopolnjujejo, nadgrajujejo, izmenjujejo, za nekaj časa poniknejo in se kasneje ponovno pojavijo v prenovljenih variantah ipd. Zmanjševanje prostorskega determinizma torej omogoča »razcvet« zelo raznovrstnih, predvsem pa manj ali pa celo povsem netekmovalnih prostorskih identitet.

Ta »pacifistični« potencial postmodernih družb nakazuje radikalni preobrat v dojemanju prostora, preobrat od ekskluzivnosti v inkluzivnost alternativnih prostorskih konstrukcij. V newtonovski paradigmi nemogoča logika vsaj na simbolni ravni postaja vse bolj izvedljiva (Augé 1999). Kompleksni in »dolgo-časni« *longue durée* procesi (Braudel 1958, 1987) pa seveda naletijo tudi na bolj ali manj

2. Lyotardovo razumevanje postmoderne (Lyotard 1979) je pred desetletji sprožilo obsežno publicistiko na temo postmoderne fragmentarnosti, gnetljivosti, fleksibilnosti, odprtosti, decentričnosti, ki pa seveda še zdaleč ni bila konceptualno ubrana. Osnovna linija razločevanja poteka med tistimi avtorji, ki v postmoderni fragmentaciji vidijo problem, in drugimi, ki mehčanje modernistične togosti interpretirajo kot velik, če že ne kar dokončen emancipatoričen preboj.

ostro opozicijo, ki se napaja iz še vedno močnih in vplivnih modernih ter celo predmodernih ideoloških registrov. Subtilnejši in dovtetnejši opazovalec v težko pregledni množici (postmodernih) reprezentacij prostora odkriva tako pretekle nostalgicne kot tudi prihodnje utopistične (Wallerstein 1998) razsežnosti. Pozornost si zato zaslužijo tudi skeptiki, ki opozarjajo, da zaradi množenja simbolnih identifikacijskih pomenov nastajajo fragmentarni kolaži podob, ki povzročajo dezorientacijo, zmedo, celo potujitev.

Skratka, ukinitve tradicionalnih regulatornih funkcij prostora povzročata težave pri upravljanju družb na lokalni ravni, tj. na stiku fikcije in realnih interesov. Na nevarnosti »postmoderne fleksibilnosti« je v svojem že nekoliko pozabljenem besedilu *The Condition of Postmodernity* leta 1989 – istega leta je Fukuyama razglasil »konec zgodovine« – prepričljivo opozoril David Harvey (1989). Morda je razlog relativne pozabe v tem, da je tudi knjiga o postmodernih razmerah, ki jo je očitno inspiriralo Lyotardovo besedilo o »postmodernem stanju« (1979), napisana v precej postmoderno fragmentarnem stilu. V njej najdemo množico raznovrstnih idej, tez, empiričnih konkretizacij, pa tudi spekulacij, kar je vsaj pri delu »klasične« publike sprožilo skepso in tudi zavračanje. Seveda pa je še bolj kot neortodoksnost besedila na sprejem Harveyjevih idej vplival »duh časa«, ki je bil drugače kot pri Fukuyami knjigi manj naklonjen. Očitno tudi zaradi ideoloških razlogov. Po nekaj desetletjih lahko ugotovimo, da je marsikatero Harveyjevo spekulacijo kasnejše dogajanje empirično potrdilo, medtem ko je moral Fukuyama svojo tezo o »koncu zgodovine« popravljati z izdajo nove knjige o »koncu človeštva« (Fukuyama 1992). Ne glede na mnoge pravilne ocene in napovedi pa tudi Harveyjeva knjiga o postmodernih družbenih razmerah dodaja svoj delež k težki preglednosti postmoderne publicistike, pri kateri se mora bralec precej truditi, da se prebije skozi gozdnato pokrajino raznovrstnih idej, zamisli, dejstev in teorij. Obenem pa takšna publicistika omogoča oz. celo spodbuja bralca k svobodni presoji o prepričljivosti in uporabnosti nanizanih idej.³

Med množico nanizanih Harveyjevih idej in interpretacij si še posebno pozornost zaslužita teza in argumentacija o paradoksalnem pomenu prostora v postmoderni dobi (Harvey 1989: 293–296). Podiranje prostorskih ovir ne pomeni, da se pomeni prostora zmanjšujejo, temveč prej obratno. Nekoč zane-marljive lokalne specifikke imajo lahko pomembno vlogo pri dojemaju in rabi prostora. Ta ugotovitev nas privede do osrednjega paradoksa »postmoderno svobodnih konstrukcij« prostora. Čim bolj se zmanjšujejo prostorske ovire, tem

3. Čeprav se Harvey nikjer ne sklicuje na Braudela, pa je njegov pristop v določeni meri podoben braudelovski vzorčni analizi družbenega dogajanja, o čemer bo govor v nadaljevanju.

bolj je treba biti pozoren na variacije (majhnih) razlik med »kraji in prostori«, ki npr. neposredno ali posredno vplivajo na uvrednotenje kapitala in na ta način vplivajo na tekmovalna prostorska razmerja. Še posebej v kriznih časih zaostrena tekmovalnost sili lastnike kapitala, da pri investicijskih odločitvah pozorno analizirajo relativne lokacijske prednosti in slabosti izbranih prostorov. Sočasno se predstavniki tekmovalnih prostorov trudijo izpostavljati specifične prednosti svoje lokacije, ki naj bi pritegnile svež investicijski kapital in nova delovna mesta. »Rezultat je produkcija fragmentarnosti, negotovosti in kratkotrajnega neenakega razvoja znotraj združene globalne ekonomije kapitalskih tokov« (Harvey 1989: 296). Harvey našteva množico ukrepov v prizadevanjih, da bi kraji pritegnili investitorje, ti pa se odločajo glede na specifične geografske oz. geopolitične značilnosti krajev, in to na globalni ravni. Globalizacija, ki ukinja prostorske bariere, v prvi plan potiska lokalno specifične krajevne in političnosistemske značilnosti krajev.⁴ Kraji morajo zaradi globalizacijskega »skrčenja« tekmovali s kraji na nekoč zelo oddaljenih lokacijah.

Prostorsko odpiranje in fleksibilnost tako povzročita razširitev tekmovalnega območja in soočanje prej zelo oddaljenih lokacij, ki so bile v moderni dobi le redko v neposrednem konkurenčnem stiku. To seveda omogoča mnoge prej nepredstavljive multikulturene kombinacije, obenem pa silovito poveča pritiska na iskanje lokalnih specifik, ki bi pritegnile investitorje. Velikokrat je to nizka cena naravnih virov oz. samega prostora in pa seveda nizka cena »človeškega kapitala«, tj. razmeroma visoko usposobljene delovne sile. Izredno velike razlike med lokacijami, ki jih geografska oddaljenost in zaprti politični sistemi nič več ne ločujejo tako kot nekoč, logično povzročajo tudi silovite migracijske tokove, ki očitno presegajo regulacijske kapacitete tranzitnih in ciljnih držav. Pomenljivo je, da ideja fertilne multikulturenosti kot rezultat globalizacijskih tokov ni več tako popularna in nič več ne reprezentira temeljne usmeritve procesov globalizacije.

Zelo frustrirajoča je ugotovitev, da težko obvladljive ekonomske, socialne in kulturne kombinacije sprožajo zdrse v tradicionalistične regresije, za katere se je do pred kratkim zdelo, da so zgolj folklorni ostanki že preseženih ideoloških registrov. Res je presunljivo, da je tako obetavno »krčenje« sveta (Harvey 1989; Mlinar 1992; in še mnogi drugi) tako rekoč instantno mobiliziralo stare, domnevno že presežene fundamentalizme (Offe 1985: 820). Razpravo o prostorskih učinkih postmoderne fleksibilizacije je torej nujno usmeriti tako, da

4. To se morda zdijo nekoliko »rokohtske« teze, vendar pa navkljub skoraj tridesetletni starosti ponujajo ustrezen interpretacijski okvir dogajanj, npr. v zvezi s projektom Magna, pri katerem sta se nacionalna in lokalna država potrudili ponuditi konkurenčne pogoje za gradnjo okoljsko zelo problematične industrije na najkakovostnejšem kmetijskem zemljišču. Predstavitev projekta Magna (UTRINKI 2018).

bomo sposobni prepoznati ločnico med potencialnimi emancipatornimi učinki globalnega odpiranja prostora in nevarnimi tradicionalističnimi regresijami, ki lahko ogrozijo ta projekt. To seveda ni gladka linearna črta, ki bi ji lahko sledili, pač pa pogosto netransparentna bifurkacijska razvodnica, ki z ostrimi zavoji cikcakasto vijuga po zelo razčlenjenem postmodernem terenu.

Glede na to, da ni več »velikih zgodb« kot nekakšnih poenostavljenih orientacijskih sistemov, je zahteva po selektivnem pristopu težko izvedljiva, obenem pa še bolj aktualna. Harveyjeva zgodnja analiza postmoderne fleksibilizacije je kljub veliki kompleksnosti še vedno preveč enodimenzionalna, tj. premalo globinska. Premalo se ukvarja s preteklim časom, ki v raznih oblikah retradicionalizacije očitno še vedno vpliva na našo sedanost in prihodnost. Če upoštevamo to kritiko in se ozremo po teoretski ponudbi, se zdi obetaven Wallersteinov (1999) koncept utopistik, ki je opredeljen kot »resna ocena zgodovinskih možnosti oz. vaja v presoji o substantivni racionalnosti alternativnih možnih zgodovinskih sistemov« (Wallerstein 1999: 7). Pomembna dodana vrednost tega koncepta pa je tudi dejstvo, da »utopistike« vključujejo tudi Braudelovo prostorsko dolgočasovno primerjalno analizo, ki si prizadeva opazovati sedanost in napovedovati prihodnost tudi s pomočjo pogleda v bolj in manj oddaljeno preteklost.

2 »Zgodovinjene« družbenih konstrukcij prostora

Skladno z Braudelovo »zgodovino dolgega trajanja« (*histoire de longue durée*⁵) ja za najgloblje strukture družbe značilna dolgotrajna kontinuiteta, zato je smiselno vsakokrat, ko raziskujemo sedanost in prihodnost ter razpravljamo o njej, pogled najprej usmeriti v preteklost. Pri obravnavi prostora oz. mest, ki so večinoma sociotehnične kombinacije (Bergmanns idr. 2015) dolgega, nekatera tudi zelo dolgega trajanja, je Braudelovo izhodišče zelo ustrezno. Razprava o podobi mest v »postmodernem« enainvajsetem stoletju je tako v dobršem delu razprava o dolgotrajnih zgodovinskih procesih. Navkljub zdravorazumski domnevi o nepremičnosti, zamrznjenosti objekta razprave se torej praviloma izkaže, da gre pri tem početju za streljanje v premične tarče. Zato je korektno poudariti, da razprava in pisava o zgodovini ni zgodovina sama, pač pa je dejansko »prisvajanje« zgodovine oz. določanje njenega pomena (Jenkins 1991). In prav ta »privatizacija zgodovine« (beri socializacija, podružbljanje, ponotrnanje) močno vpliva na razumevanje prostora v sedanosti in prihodnosti ter prek kognicije seveda tudi na delovanje akterjev v določenem zgodovinskem prostoru.

5. To zamisel sta uporabila že Marc Bloch (1982) in Lucien Febvre (1982) v obdobju med obema svetovnjima vojnoma. Nato je pristop v drugi polovici 20. stoletja razvijal in uveljavil Fernand Braudel (Braudel 1958, 1987).

Temu bi verjetno mnogi profesionalni zgodovinarji in zlasti šolski uporabniki njihovih izdelkov ugovarjali. Navkljub temu je resno upoštevanje razlike med dogodki in njegovimi opisi neizpodbiten kriterij verodostojnosti zgodovinskih diskurzov. Morda ni to nikjer razvidneje kot pri razpravi o zgodovini urbanega prostora. Odkar so mesta pretežno grajena z razmeroma obstojnimi materiali, se je njihova zgodovina odlepila od npr. bistveno efemernejše politične zgodovine. To je eden pomembnejših razlogov, zaradi česar zgodovina mest dvajsetega stoletja pravzaprav še ni zgodovina. Povsem konkretno, arheološka odkritja povzročajo, da je treba zgodovino določenega prostora pisati večkrat, pravzaprav vedno znova, ko ugotovimo, da preteklost še kar traja ter da vpliva na sedanost in tudi prihodnosti. Prav zato je nelinearna »braudelovska« perspektiva, ki predpostavlja »brezkončnost« časa, tj. njegovo raztezanje v preteklost, sedanost in prihodnost, zelo primerna za raziskovanje ter predvsem za razprave o sedanosti in prihodnosti mest. Pomaga nam povezati in usklajevati materialne in nematerialne artefakte, ki so v linearnem zgodovinoepisju nemalokrat spregledani ali pa napačno razumljeni. »Dolgo-časovna« perspektiva je praktično konceptualno orodje za »zgodovinenje« družboslovnih poizvedovanj in raziskav (Tomich 2011). To je zgodovinoepisje, ki se je sprijaznilo s frustrirajočim, vendar neizogibnim dejstvom, da ni mogoče povsem natančno in verodostojno rekonstruirati in časovno zamejiti kompleksnih vzročno-posledičnih dogodkov. Vrzeli so nujne, vendar metodične. Kako sploh bi sicer zgodovinarji na smiselno kratek, še obvladljiv način predihali velike časovne raztežaje, se v tem kontekstu sprašuje Braudel (1987).

Metoda, ki to omogoča, je nekakšno »vzorčenje«. Z izbiro simptomatičnih dogodkov in ključnih (prelomnih) sprememb dobimo vzorec dolgega, lahko tudi zelo dolgega časovnega trajanja. Tako zgodovinoepisje je kot nekakšna časovna kartografija. Poleg zelo splošne podobe časa, skice v velikem merilu, z neizogibno nenatančnimi obrisi ponuja izbrane izseke v »malem – podrobnem merilu«, v katerih se zrcalijo lahko tudi povsem individualni dogodki. Taka »nova zgodovina« je odgovor nekaterih zgodovinarjev na siceršnjo nezmožnost celostnega pogleda, odgovor na neskončno zapletenost zgodovine, družbenih procesov skozi čas, ki tudi najbolj temeljite generaliste neizbežno prisili v redukcioniistične posplošitve.⁶ Skratka, Braudelov koncept lepo shaja s postmoderno fragmentacijo pogledov na prostor, z domnevo, da preteklost, sedanost in prihodnost niso diskriminatorni pojmi, ki bi nas zanesljivo prostorsko-časovno usmerjali, pač pa gre za preplet procesov – neskončni dogodkovni tok, ki občasno pušča jasne palimpsestne sledi v zgodovinskih sedimentih, največkrat pa se zdi kot reka z neutrjenimi bregovi, ki

6. V nadaljevanju povzemam braudelovski zgodovinski pristop, ki sem ga že podrobneje predstavil in tudi uporabil v besedilu *Zgodovina gre skozi želodec* (Kos 1998).

zato pogosto spreminja svoj tok (Braudel 1991: 10). Vse prostorske procese je torej smiselno interpretirati v tem časovno-prostorskem prepletu. Če se odpovemo linearnemu sosledju prostorskih procesov in procesov v prostoru, se npr. pokaže, kako se »futurološke« zamisli in prakse navezujejo na tradicionalno nostalgično dojetje prostora. Tridimenzionalen prostor se razširi v četrto (časovno) dimenzijo, kar dokaj enostavno omogoča soobstoj polivalentnih identitetnih prostorov. To pa potencialno omogoča pravo revolucijo dojetja in navezovanja na konkretne prostore, predvsem če drži že omenjena teza, da lahko v postmodernejši dobi različne reprezentacije prostora nekonfliktno soobstajajo (Hetherington 1989). Podobno kot je ugotavljal že Simmel (1958), da ostanki preteklega časa, npr. ruševine, v polivalentni perspektivi niso zgolj materialni dokaz nekoč obstoječih družb (civilizacij, kultur), pač pa lahko evocirajo bolj ali manj močna nostalgična življenja v minule čase, ki prav zaradi tega živijo dalje ter vplivajo na dojetje sedanosti in spekulacije o prihodnosti.

Zanimiv aktualen primer dolgo-časovnosti je zgodba o »neandertalski piščali«, ki so jo arheologi našli v Divjih babah nad Idrijo. Tudi če gre zgolj za odpadek, tj. ugriznjeno kost jamskega medveda, ta »mikroruševina« vpliva na zgodovinsko zavedanje o konkretnem prostoru na splošni javnomnenjski ravni. Pozornost dela javnosti se je usmerila v daljno, komajda še zaznano oz. zavedano preteklost, ki je do sedaj zanimala zgolj nekaj specialistov za prazgodovino. Odkritje starodavne piščali je po eni strani spodbudilo razmah domišljijjskih predstav o neandertalskem muzikantu v Idrijsko-Cerkljanskem hribovju, potencialno pa radikalno spreminja tudi svetovno kulturno zgodovino. Strokovnjaki so glasbeno ustvarjalnost do sedaj pripisovali zgolj kromanjoncem, ki so se v teh severno-primorskih hribih pojavili desetisočletja po neandertalcih.⁷ Takih primerov je veliko, med najznamenitejše zagotovo spadajo tudi prazgodovinske jamske slikarije, ki so že, verjetno pa bodo tudi v prihodnje vplivale na reinterpretacijo te oddaljene (pra)zgodovine.⁸

Pri interpretaciji »zgodovinskih dejstev«, ki domnevno vplivajo na sedanost, se seveda srečamo s pomembnim epistemološkim vprašanjem oz. dilemo, kako uskladiti »delno zgodovino« specialistov in »vrzelasto« zgodovino generalistov. Le Goff najde odgovor pri svojem učitelju Braudelu. Tako zgodovinoepisje zahteva pogum in

7. Predstavitev piščali na spletni strani Narodnega muzeja: Najstarejše glasbilo na svetu, 60.000-letno piščal, ponosno hranimo v Narodnem muzeju Slovenije. To je edina odkrita piščal na svetu, ki jo je izdelal neandertalec. Od drugih podobnih piščali, ki so delo anatomsko modernega človeka, je starejša vsaj za 10.000 let. Predstavlja temeljni dokaz, da je bil neandertalec, tako kot mi, popolnoma razvito duhovno bitje, zmožno prefinjenega umetniškega izražanja (Narodni muzej Slovenije 2018).

8. Več o tem v Kos (2015).

celo »domišljavost«, da se mu na podlagi nepopolnih in hkrati preštevilnih podatkov posreči pokazati »veljaven obrazec zgodovine sveta« (Braudel 1991: 10). Pogum za tako početje lahko zberejo le najbolj samozavestni. Ob celotni zgodovini sveta lahko namreč zmanjka poguma tudi najpogumnejšim in najzaupljivejšim, ker se izkaže, da je to »reka brez bregov«, brez začetka in brez konca. In primerjava še ni najustreznejša: zgodovina sveta ni reka, pač pa več rek.

Eden večjih paradoksov, ki se mu klasična zgodovina velikokrat najrajši izogne, je prav brezkončnost časa, tj. raztezanje zgodovine v sedanost in prihodnost. Medievalisti npr. ugotavljajo, da je srednji vek pri raziskovanju preteklosti neuporaben pojem (Montanari 1998: 7–8), prav tako neuporabne pa so tudi progresivistične predstave o toku družbe skozi čas. Ta teza konec koncev pomeni, da zgodovine pravzaprav ni, da je datiranje začetkov in koncev velikokrat arbitrarno in zgolj nekakšna pomožna oznaka. Ko se zavemo relativizma »negibnega« časa, postane vsa družbena kronologija zgolj orientacijski pripomoček, ki nas kot nekakšen zasilni rešilni pas drži nad površjem »deroče reke«. Nedvoumnih dejstev je torej malo, dogodki iz preteklosti neprestano preplavljajo sedanost in prihodnost. Popravljanje zgodovine za nazaj kot največji prekršek znanstvenofantastičnih zgodb, ki ga hote ali nehote povzročajo potniki skozi čas, torej ni povsem fantazijsko. Dejansko je to ena večjih zagat zgodovinarstva, posebej tistega, ki vztraja pri dokončnih zgodbah. Popravki za nazaj so neizbežni, prav tako pa tudi popravki popravkov. Pripovedovanje starih zgodb tako lahko traja »brez konca in kraja«, brez bojazni, da bi pripovedovalcem zmanjkalo niti in »novih dejstev«. V skladu s »pravili nove zgodovine« (Braudel 1991) je zgodovinarjev pogled izostren le na nekaterih izbranih točkah. Ko pa se znebimo iluzije, da je mogoča natančna analiza preteklih družb, in sprejmemo »brezčasno zgodovino«, se najdemo pred nevarnostjo, da dogodki postanejo nepregledna in neskončna »enolončnica« (Braudel 1991), v kateri plava pravzaprav vse, kar sploh vemo. Zato je skorajda nemogoče ugotoviti, kakšnega okusa je ta »mineštra«. In ker so tudi ocene demokratično prepuščene individualnim okusom (interpretacijam), je rezultat lahko tudi povsem »individualiziran« pogled na preteklo in sedanje dogajanje. A naj so ortodoksni kronisti še tako šokirani, pravzaprav ni mogoče protestirati proti temu, da si vsakdo »skuha« lastno »zgodovinsko enolončnico«, vendar tako, da za podlago upošteva znanje specialistov.⁹

Na abstraktni ravni je teza o vplivu zgodovinske retrospektive na sedanost in tudi na prihodnost dokaj široko sprejeta. Zaradi mnogih belih lis v védenju o »dolgo-ča-

9. Na drugačen način tezo o »sedanji preteklosti« argumentira Huyssen (2003). Razlog pripiše novim medijem, fotografiji, filmu, posnetkih glasbe, internetu, razcvetu muzejev ipd., zaradi česar so časovne bariere oslabele, podobno kot se je »skrčil prostor« (Huyssen 2003).

sovni« zgodovinskih procesih pa je precej težje odgovoriti na vprašanja, kako se je konkretno, v odvisnosti od zgodovinske dediščine, skozi čas spreminjalo dojetje prostora in še posebej, kako bodo zgodovinsko vplivane družbene konstrukcije prostora potekale v prihodnje. Osuplost in zmeda v razumevanju ter interpretacijah množičnih migracijskih valov, ki v začetku 21. stoletja pljusajo z juga na sever, je simptomatična. Zdi se, da so ti veliki prostorski premiki z redkimi izjemami presenetili vse, še najbolj pa tiste, ki so še nedavno razglašali, kako globalizacija omogoča in pospešuje prost pretok informacij (znanja), kapitala (investicij) in ljudi (delovne sile).¹⁰ Tega aktualnega in politično izredno občutljivega, celo eksplozivnega dogajanja ni mogoče razumeti, če se ne poglobimo v zgodovino in interpretacije evropskega kolonializma, pa tudi drugih dogodkov, ki so pustili močne (ne)zavedne sledi v družbenem spominu.¹¹ Ta analiza nas lahko ozdravi evrocentrične slepote pri presoji sodobnih migracij,¹² pojasni pa tudi, zakaj npr. nekateri migranti hočejo v Francijo, drugi v Anglijo, mnogi v Nemčijo in Skandinavijo, pa tudi zakaj je strah pred begunci v Sloveniji tako velik, pa čeprav skorajda noben begunec oz. migrant noče ostati v »Naši deželi«¹³ in bi bili najbolj zagreti »patrioti« zaradi tega morda lahko celo užaljeni.

3 Retrospektivna analiza prostorskih procesov

Zlasti pri raziskovanju prostorskih procesov in konstrukcij je izhodiščna predpostavka, da dogodki iz preteklosti neprestano preplavljajo sedanost in vplivajo na prihodnost, zelo utemeljena. Retrospektivna analiza prostorskih procesov, kot sta npr. urbanizacija in suburbanizacija na slovenski način, lahko odkrije nekatere spregledane vzročno-posledične relacije. Retrospekcija nam nedvomno izboljša tudi razumevanje temeljnih antagonističnih razmerij med »natura in kulturo«, ki delujejo iz (ne)zavednega družbenega konteksta ter so vzrok mnogih nesporazumov in zagat tudi sodobnih družbenih konstrukcij prostora. S takim pristopom in »retro

10. Wikipedia (2018) prosto gibanje ljudi izpostavlja kot enega bistvenih elementov sodobne globalizacije.

11. Med take pojave prav gotovo sodijo križarske vojne, »veliko preseljevanje narodov«, razpad rimskega imperija, mongolska osvajanja, katastrofalne epidemije kuge, »odkritja« Amerike in drugih novih svetov idr.

12. Kot je izpostavil Popovič (1999), je Wallerstein zelo hitro spoznal, da »samo po zunanjem videzu predmodernih plemenskih institucij (frankofonske zahodne Afrike) ni mogoče razumeti zunajmoderne svetovne kolonialne oziroma neokolonialne celote« (Popovič 1999: 138).

13. Za res celovito osvetlitev sodobnih migracijskih tokov je analizo treba usmeriti še dlje v preteklost, v čase velike selitve ljudstev, morda pa celo do prazgodovinskega kromanjonsko neandertalskega prostorskega konflikta.

metodo« bi torej lahko bolje videli vzroke nekaterih temeljnih značilnosti prostorskega dogajanja na Slovenskem. Bolje bi npr. razumeli t. i. urbani primanjkljaj kot zbirni rezultat mnogih dolgo-časovnih prostorskih dejavnikov, kot so npr. fizična geomorfologija, (ne)razpoložljivost naravnih virov, politični, socialni ekonomski emancipatorni procesi, nedokončana modernizacija, migracije, tradicionalistične vrednotne prostorske usmeritve ipd. Skratka, »braudelovski« pogled nazaj pomaga razkrivati časovno oddaljene palimpsestne sledi preteklosti, katerih »vidnost in čitljivost« je močno odvisna od očal, skozi katera opazujemo navidezno kaotični preplet mnogih dejavnikov.

Pravzaprav ni treba biti ravno pristaš braudelovske »nove zgodovine« (Braudel 1989), da bi prepoznali dolgo-časovnost prostorskih transformacij, ki jim je zato težko določiti »začetek in konec«. Njihovo razumevanje v konkretnem prostoru in času je močno odvisno od konteksta, od predzgodovine, tj. od nedavnega, pa tudi že oddaljenjšega časa, včasih pa tudi od že zelo starodavnih, vendar še vedno delujočih ali odmevajočih dogodkov in »miselnih spominskih struktur«. Ni pretirano, če rečemo, da je globinska zgodovinska introspekcija najmanj tako pomembna kot analiza aktualnega prostorskega dogajanja. Praviloma se v »dolgo-časovni« perspektivi transparentneje pokažejo vzročno-posledične povezave, ki so sicer v interpretacijah zgolj sodobnega dogajanja pogosto nevidne in spregledane. Skratka, šele z globinsko in kompleksno »brezčasno« optiko lahko pridemo do celovitejšega vpogleda v aktualna prostorska dogajanja in preobrazbe. Velik problem take analize so seveda kredibilni viri. Na osnovi maloštevilnih in nepopolnih podatkov prikazati »veljaven obrazec zgodovine« pa je tvegano, celo domišljavo (Le Goff 1989: 8).¹⁴

Pri iskanju podatkov o procesih slovenskega prostorskega razvoja naletimo na presenetljiv in pravzaprav težko razumljiv primanjkljaj. Čeprav je bilo v Sloveniji raziskovanje vzajemnega učinkovanja družbenih in prostorskih procesov v obdobju pred restavracijo kapitalizma razmeroma močno in čeprav so na voljo podatki, evidence, dokumenti, ostaja cela vrsta tem nepojasnjenih. O posebnostih slovenskega prostorskega razvoja so oz. smo nekateri pisali že pred desetletji (Mlinar 1970; Kokole in Kokole 1971; Klemenčič 1982; Gantar 1993; Kos 1993, 2007; Hočevnar in Uršič 2007), vendar moramo kljub temu samokritično priznati, da o mnogih vzrokih in potekih ne vemo dovolj. Očitno bi bilo treba dolgo-časovne prostorske procese, kot so npr. deagrarizacija, urbanizacija, suburbanizacija, ki so se pospešeno odvijali zlasti po drugi svetovni vojni, še dodatno raziskati.

14. Paradoksalno pa je, da se to tveganje in domišljavost ponovita tudi v situacijah, ko je podatkov preveč. Tedaj je selekcija pogosto arbitrarna in odvisna od družbenega konteksta oz. uveljavljenega ideološkega okvira.

Prav tako vemo malo o prostorskem dogajanju v starejših obdobjih (18., 19. in prvi polovici 20. stoletja), še posebej če nas zanima vzročno-posledično dogajanje in se ne zadovoljimo zgolj s faktografijo podatkov o številu prebivalcev večjih mest ipd.¹⁵ Pogrešamo predvsem razloge za zaostajanje industrializacije in urbanizacije na Slovenskem, ki je že tedaj imelo ugodno geografsko oz. prometno lego (Šorn 1984).¹⁶

Razlogov za bele lise v poznavanju specifičnega preteklega in polpreteklega prostorskega dogajanja na Slovenskem je kar nekaj. Ovire lahko razvrstimo v razponu od ideoloških, političnih do cehovskih oz. vrtičkarskih. Ključna sta verjetno dva razloga: 1) zgodovinarji tradicionalno dajejo prednost politični zgodovini, drugi vidiki so bili do pred kratkim običajno močno v ozadju; zgodovina prostorskega razvoja je v tej perspektivi že zelo posebna tema;¹⁷ 2) očitno je na delu sedaj že kar dolgotrajna družbena (Jacoby 1981) in tudi cehovska oz. profesionalna amnezija«, ki preprečuje, da bi lahko npr. zadovoljivo pojasnili dinamično prostorsko dogajanje v Sloveniji po drugi svetovni vojni. Pravzaprav je zaradi dolgotrajnosti prostorskih preobrazb in pomanjkljive refleksije dogajanj »polpretekla doba« še vedno del današnjih zgodb in torej še ne spada v klasično zgodovinopisje.

Nejasnosti glede prostorskega in urbanega razvoja so v določeni meri posledica lakonično privzetih namišljenih samoumevnosti. V tej optiki se zdi, da podrobnejša vzročno-posledična analiza konkretnih dogajanj ni niti smiselna niti potrebna, ker velja, da so vse posebnosti, stranpoti in težave družbenega ter tudi prostorskega razvoja predvsem posledice čudaštev prejšnjega sistema. V tej perspektivi se zdi logično, da sprememba režima samodejno uredi oz. odpravi vse bolj in manj očitne posebnosti. Takšno stališče je seveda zelo »nebraude-

15. Po popisu iz leta 1931 je bilo v Sloveniji oz. tedanji Dravski banovini (sedanji prostor Slovenije brez Primorske) 60,25 % prebivalstva zaposlenega v kmetijstvu (Maister in Uratnik 1938: 48). Večina tega prebivalstva je tudi živela na kmetijskem podeželju. V obdobju od 1945 do 1990 se je delež agrarnega prebivalstva, tj. delež prebivalstva, ekonomsko pretežno odvisnega od kmetijske dejavnosti, močno zmanjšal. Popis iz leta 2002 je med zaposlenimi zabeležil le še 8,9 % kmetov. Po podatkih Statističnega letopisa 2005 pa je bilo leta 2004 med aktivnimi prebivalci Slovenije kmetov le še 8,4 %.

16. Eden redkih poizkusov razlage slovenskega zaostajanja je prispevala Mojca Novak (1991). Uporabljena teorija »centralnih in perifernih krogov« je v določeni meri sorodna Wallersteinovi (1999) svetovni sistemski analizi.

17. Tudi novejša dela o slovenski zgodovini pod tem najsplošnejšim naslovom oz. pristopom obravnavajo predvsem politično zgodovino. Zanimivo pri tem pa je, da urbanizacija kot družbena praksa zidave ni obravnavana kot pomemben del kulturne zgodovine. Pravzaprav je to področje omenjeno le mimogrede v nekaj res skromnih opazkah. Izjema je Andrej Studen (2005). Več o tem v Kos (1998: 241–247).

lovsko« kratkega spomina. Če kje, potem ravno pri interpretacijah prostorskega razvoja ne smemo prezreti zelo dolgih korenin vsakokratnih prostorskih dogajanj, ki so praviloma zgolj najnovejša epizoda v sicer dolgotrajni nanizanki.

S tega vidika ni mogoče spregledati, da je obdobje »graditve socializma« prispevalo opazen delež k prostorski sliki sodobne Slovenije.¹⁸ Tega očitnega dejstva ne more zanikati že omenjena družbena amnezija, ki otežuje refleksijo polpreteklih prostorskih procesov. Zaradi tega je sinteza novejšega prostorskega razvoja Slovenije še vedno dokaj tvegana. Specifična varianta amnezije, ki se je razvila v postsocialističnem obdobju, je še posebej grob selektivni mehanizem, skorajda nekakšna »črna luknja«, ki tako močno ukrivlja poglede na družbena in prostorska dogajanja »polpreteklega« časa, da je težavna celo interpretacija dokaj jasnih, empirično zabeleženih dejstev o zidavi v tistem času.

Celotno obdobje je dejansko še vedno pod nekakšnim interpretacijskim »embargom«, kar je glede na radikalnost preloma v določeni meri razumljivo in celo pričakovano. Zastavlja pa se vprašanje, v kolikšni meri na to (ne)zavedno pozabo vpliva dejanska visoka gradbeniška produkcija socialističnega obdobja, ki so jo za tedanji sistem presenetljivo poganjale individualistične stanovanjske pobude.¹⁹ Če presojamo zgolj na osnovi kvantitativnih kazalcev, je to čas množičnih gradbeniških in prostorskih projektov, ki zaradi svoje fizične »čutnonazornosti« motijo prevladujoče zelo kritične oz. negativne postsocialistične interpretacije »dosežkov« socialističnega obdobja.

Morda bo kmalu napočil čas, ko bo mogoče to dinamično prostorsko dogajanje analizirati bolj sproščeno in odprto razpravljati tako o dobrih kot o slabih straneh prostorskega oz. urbanega razvoja v nedvomno najproduktivnejšem obdobju zidave na Slovenskem. To je bil čas, ko je bila graditev nove družbe razumljena dobesedno kot gradbeniški projekt. Zaradi takšnega statusa je bilo urejanje zidave državno in ideološko močno podprta praksa. V od vojne razrušeni deželi z visokimi razvojnimi ambicijami je bilo gradbeništvo vsaj v začetku ključna in tudi ideološko zelo izpostavljena panoga. Osvoboditelji in revolucionarji so se prelevili v graditelje nove družbe, zidava je postala privilegirano državotvorno početje, in to tako zelo, da so npr. nekateri pomembni in standardni prostorski urbanistični kriteriji dobre zidave postali manj pomembni.

18. Zaradi »dolgo-časne« perspektive prostorskih procesov bi se pri pojasnjevanju aktualnega prostorskega dogajanja morali ozreti v še bolj oddaljeno preteklost. Čeprav velja, da so ta obdobja bolje obdelana, pa tega ne moremo trditi za družbeno zgodovino prostora. Pravzaprav bi se morali tudi pri družbeni zgodovini prostora ravnati po zgledu umetnostne zgodovinske stroke.

19. Zelo koristna bi bila npr. analiza od države sponzorirane gradnje individualnih stanovanjskih hiš na bolj in manj smiselnih lokacijah.

To je seveda povzročilo precej »sproščeno« poseganje v prostor in spodbujalo tudi »eksczesne« prakse zidave.

Ker torej celovita zgodovinska refleksija slovenskega prostorskega razvoja (še ne) obstaja²⁰ in ker je zaradi obsežnosti projekta malo verjetno, da bo kmalu napisana, poizkušamo zgolj ilustrativno, v zelo grobih orisih izpostaviti nekatere bistvene značilnosti preteklih, vendar po Braudelu še trajajočih oz. še vplivnih prostorskih (urbanizacijskih) procesov na Slovenskem.

4 Nastavki zgodovinske prostorske refleksije

Celotno področje zidave je bilo v obdobju po drugi svetovni vojni v Sloveniji (Jugoslaviji) deležno razmeroma velike strokovne pozornosti. Nastalo je precej načrtovalskih, urbanističnih, geografskih, celo socioloških študij, ki so analizirale prostorsko modernizacijo slovenske družbe.²¹ Produkcija strokovnih podlag, raziskav, elaboratov je bila skladno s tedaj formalno središčnim položajem družbenega, ekonomskega in prostorskega načrtovanja dokaj obilna. Seveda kvantiteta ni bila vedno v korelaciji s kvaliteto. Čeprav torej obstaja kar nekaj študij o prostorski modernizaciji oz. razvoju, pa bi na tej osnovi vendarle težko sestavili celovito podobo prostorskega dogajanja v desetletjih po drugi svetovni vojni. Kdorkoli se bo lotil pisanja zgodovine slovenskega prostorskega razvoja, bo imel težave pri sintetiziranju presenetljive količine virov. Selekcija še ne ovrednotenih in nesistematiziranih, tj. težko preglednih informacij, zahteva dobro poznavanje prostora in časa, v katerem so ta gradiva nastajala. Nepoznavalce utegne zmesti tudi opazna enigmatična »politično korektna žargonskost« teh strokovnih gradiv. Navkljub temu lahko kot izhodiščno tezo postavimo ugotovitev, da se je prostorska slika Slovenije v času po drugi svetovni vojni, tj. v obdobju državnega in samoupravnega socializma, korenito spremenila. Dogajanje je bilo zelo dinamično, nastale so velike strukturne spremembe, ki še vedno določajo aktualne transformacijo slovenskega (urbanega) prostora oz. vplivajo nanje. Ta dogajanja uvrščamo med procese »socialistične modernizacije«,²² ki so pospešili sicer zamudniško transformacijo Slovenije iz pretežno ruralne v industrijsko moderno družbo. Sprotna interpretacija dogajanja je uporabljala drugačno

20. Res celovita analiza bi se seveda morala ukvarjati ne samo s t. i. obdobjem socializma, pač pa bi morala poseči v še oddaljenejša obdobja zgodovine in celo prazgodovine.

21. Na tujo (špansko) pobudo je nastal celo zgoščen prikaz slovenskih prostorsko socioloških študij (Kos, Marušič, Polič in Zupančič-Strojan 2003). Vendar je kljub temu to področje slabo poznano celo v strokovni javnosti.

22. Tudi o socializmu kot modernizacijski varianti so seveda mnenja različna. Glej več v Bernik (1997).

terminologijo, tudi sociološke raziskave, ki so se ukvarjale z urbanizacijo, niso eksplicitno uporabljale modernizacijskega teoretskega okvira. Kljub temu je povsem jasno, da sta deagrarizacija in intenzivna industrializacija sprožili migracije iz predmoderna ruralnega prostora v urbana središča ter da je ta sicer specifičen in nedokončan proces tudi pri nas eden najzgovornejših znakov družbene modernizacije. Jasno je tudi, da je intenzivnost teh procesov sprožala realne probleme oz. konflikte. Zaradi zapovedanih ideoloških smernic so bile pogoste tudi interpretacijske zagate. Reševanje je ponudilo nekatere izvirne prijeme, za katere se zdi, da so trajnostno zaznamovali prostorski razvoj Slovenije. Čeprav je (prostorska) sociologija kot sicer nova oz. mlada disciplina spremljala to dogajanje, pa tudi njen raziskovalni repertoar ni bil celovit, zato tudi iz teh zalog ne moremo sestaviti jasne slike. V nadaljevanju izpostavljam nekatere pomembne, vendar podcenjene ali celo spregledane značilnosti prostorskega razvoja Slovenije v obdobju od konca druge svetovne vojne do preloma na začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja, tj. v obdobju državnega in t. i. samoupravnega socializma, ki močno določajo tudi sedanj in pričakovani prihodnji razvoj oz. nanj vplivajo.

Ob ideoloških »državotvornih« dimenzijah gradbeništv ne smemo spregledati vzporednega, tudi ideološko podprtega sistema neformalne zidave, ki je v šestdesetih, sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja naraščajoče povečevala fond individualnih družinskih hiš. Potek deagrarizacije na Slovenskem je pomemben zaradi tega, ker je močno vplival na način stanovanjske preskrbe. V zadnji tretjini dvajsetega stoletja je neformalna individualna stanovanjska gradnja proizvedla že več stanovanjskih enot kot pa formalni družbeni stanovanjski sektor. Rezultat te silne individualne samograditeljske prakse je očiten. Po podatkih popisa iz leta 2002 (SUR5 2018) celotni stanovanjski fond Slovenije obsega 777.772 stanovanjskih enot. Kar 531.456 ali 68,3 % stanovanj je v prostostojećih družinskih hišah. Le slaba tretjina stanovanjskega fonda je v večstanovanjskih hišah, tj. blokih oz. stolpnica. Že zgolj na osnovi teh podatkov lahko ugotovimo, da je bila individualna stanovanjska gradnja verjetno največji poseg v slovenski prostor v drugi polovici prejšnjega stoletja.²³

Gradbeništv je bilo tako privilegirana dejavnost, da je bila tolerirana tudi povsem ekscesna zasebna praksa, ki je očitno kršila veljavna legalna pravila.²⁴ Navkljub »totalitarni komunistični« oblasti so bili te kršitve le izjemoma sankcio-

nirane, kar dodatno potrjuje poseben status gradbeništv v tem sistemu oz. v tem obdobju. Zelo zanimivo je zlasti dejstvo, da je ta zidava potekala kot subvencionirana državna (družbena, socialna) dejavnost, obenem pa tudi kot zasebna praksa. Tvegamo lahko celo trditev, da je bilo individualno graditeljstvo že davno pred začetkom t. i. postsocialistične tranzicije zelo močan privatizacijski proces. Predvsem vprašanje, kako in zakaj je nastala ta za tedanji sistem nenavadna kohabitacija »zasebnitva in skupnosti«, še ni ustrezno pojasnjeno. V sociološki literaturi je mogoče najti nekaj namigov. Znana je npr. teza J. Županova (1987) o neformalni koaliciji med politično elito in delavskimi sloji, ki je vključevala tudi »dobrodušno« obravnavo oz. celo spodbujanje zasebnih gradbeniških aktivnosti pripadnikov ekonomsko šibkejših slojev, vključno s toleriranjem ekscesnih nelegalnih gradenj. Tudi zaradi tega posebnega statusa, predvsem pa seveda zaradi vplivov na (do)sedanji prostorski razvoj bi bilo smiselno to nenavadno, vendar razširjeno prakso podrobneje analizirati.

Celovita zgodovinska analiza bi seveda morala upoštevati celoto vseh gradbeniških projektov. Ker pa to zaradi »širokih zgodovinskih tokov« po Braudelu praktično ni mogoče, se je smiselno selektivno osredotočiti na nekaj »reprezentativnih« fragmentov. Obseg in pomen neformalnih praks zidave je tolikšen, da ga ni mogoče pojasniti zgolj z uradno državno prostorsko politiko. Na to je treba posebej opozoriti, ker tradicionalno zgodovinopisje »refleksno izpostavlja« predvsem »državotvorne«, tj. politične zgodovinske procese (Jenkins 1991; Hobsbawm in Rainer (ur.) 1983). Na ta način spregledamo nekatere bistvene posebnosti prostorskega razvoja Slovenije v obdobju »graditve« samoupravnega socializma. Pravzaprav lahko do celovitega vpogleda v dogajanje pridemo samo s komplementarno analizo formalne in neformalne zidave oz. formalnih in neformalnih prostorskih (de)regulacij. Takšna dispozicija nam omogoči pojasnjevanje nekaterih ključnih značilnosti prostorskega razvoja, ki tudi danes vplivajo na stanje in perspektive prostora na Slovenskem. Upravičeno lahko predpostavljamo, da je dolgoletna »sproščena« neformalna samograditeljska praksa eden ključnih razlogov za razmeroma nizko stopnjo urbanizacije in obenem visoko stopnjo deagrarizacije v Sloveniji. V tem kontekstu je smiselno razpravljati o politiki policentričnega razvoja, o zelo simptomatičnem »avtomobilnem« prometnem kompleksu, ki je bil v tesni korelaciji z naraščajočimi dnevnimi migracijami, pa tudi o tem, kako je razširjena individualna stanovanjska »samooskrba« delovala kot široko razvejan socialni korektiv,²⁵ in to še v času »kolektivističnega« političnega sistema. Bolje lahko razumemo, zakaj je tedanja

23. Za podrobnejšo analizo teh podatkov gl. tudi Klemenčič (2001), Ravbar (1992), Droz (1999), Uršič (2005).

24. Poleg nenavadno velike in celo razkošne gradnje individualnih stanovanjskih hiš je država nemalokrat tolerirala tudi »črne gradnje«.

25. Mnenja o tem so seveda različna. Gl. npr. interpretacijo »egalitarnega sindroma« J. Županova, ki je vplival tudi na zidavo Dolenc (2014: 41–64).

oblast tolerirala »sproščene« interpretacije formalne prostorske regulacije, pa tudi nenavadno sinhronost tradicionalnih in sodobnih protiurbanih ideologij itd. Skratka, z vključitvijo neformalnih praks zidave v zgodovinsko obravnavo lahko bolje osvetlimo specifični prostorski razvoj Slovenije. Obenem pa na ta način prepoznamo tudi nekatere dejavnike, ki še vedno močno vplivajo na sedanje razmere oz. določajo možnosti prihodnjega prostorskega razvoja.

Dober primer »družbene amnezije« je tudi slabo poznana vloga t. i. polkmetov v prostorskem razvoju Slovenije v obdobju po drugi svetovni vojni, vse do današnjih »postindustrijskih« časov. Čeprav se s kmetijstvom kot dopolnilno formalno registrirano dejavnostjo v tem obdobju še vedno ukvarja precej ljudi, je statistika ob koncu devetdesetih let 20. stoletja registrirala razmeroma skromen delež kmečkega prebivalstva. Podatki, ki kažejo naraščajoče zaposlovanje v industriji in drugih nekmetijskih dejavnostih, so zato delno zavajajoči. Bolje rečeno, na tej osnovi ne moremo priti do realne slike procesov prostorske modernizacije na Slovenskem. Če hočemo razumeti in pojasniti to dogajanje, se moramo podrobneje ukvarjati s »posebnostmi« t. i. socialistične modernizacije Slovenije. Sočasno z naraščanjem formalnega zaposlovanja v industriji in drugih neagrarnih sektorjih je treba opazovati tudi dogajanja v neformalni sferi. Tako imenovani polkmetje, ponekod so jim rekli tudi spolovinarji (Kraševc 1965; Klemenčič 1968), lahko pa bi jih imenovali tudi »poldelavci«, so bili desetletja zelo številna, delovno nadpovprečno aktivna skupina prebivalcev Slovenije.

Dopolnilno kmetovanje je bilo v prvi vrsti nedvomno ekonomsko motivirano. Pomembno vlogo pa so imeli tudi socialni in prostorski motivi. Dolgoletno vztrajanje v tem nedvomno precej napornem statusu je bolje razumljeno, če v interpretacijo vključimo tudi neekonomske oz. za ekonomijo »eksterne« dejavnike, ki so vplivali na izračun stroškov in koristi pri odločitvi o vzdrževanju »amfibijskega« statusa. S prostorskega vidika je ta razdvojenost pomembna zlasti zato, ker je preprečevala selitve s podeželja v mesta. Pri tem so očitno delovali tako pragmatični ekonomski, kot tudi socialni in kulturni motivi, vezani na medgeneracijsko solidarnost in tradicijo. Preselitev oz. prekinitvev uveljavljenih še delujočih sorodstvenih, prijateljskih, predvsem pa lokalnih mrež je bila s tega vidika ocenjena kot (pre)velik »strošek«. Nedvomno lahko določeno, čeprav težko opredeljivo vlogo pri zaviranju migracijskih tokov na relaciji vas – mesto pripišemo tudi nelagodju, ki je izviralo iz razmeroma močnih tradicionalističnih, protiurbanih oz. protimodernizacijskih razpoloženj.²⁶ V tem kontekstu bi bil smiseln tudi razmislek o tem, v kolikšni meri je bil prostorski tradicionalizem zatočišče pred pospešenimi oz. celo

forsiranimi modernizacijskimi procesi, ki jih je izvajala socialistična država. Ne glede na uglašnost interpretacij je pomembna ugotovitev, da je tedanja oblast pri snovanju svoje razvojne politike v precejšni meri izkoristila »pripravljenost« podeželskega kmečkega prebivalstva, da sprejme takšno dvojno obremenitev.

V obdobju od 1960 do 1991 se je število kmečkih gospodinjstev zmanjšalo za 30.306 oz. za slabih 20 %, kar kaže na dokaj umirjen trend deagrarizacije in ne potrjuje teze o radikalnosti tega procesa. Zato si je treba поблиže ogledati podatke o strukturnih deležih dohodkovnih virov kmečkih gospodarstev. V celotnem tridesetletnem obdobju, pravzaprav celo od začetka šestdesetih let 20. stoletja, je število kmečkih gospodarstev, ki so del dohodkov pridobivala iz nekmetijstva, presegalo število povsem kmečkih gospodarstev. Proti koncu tega obdobja pa so bili t. i. čisti kmetje med vsemi kmečkimi gospodarstvi že izrazita manjšina.

Ti podatki so sicer zgovoren indikator stanja in razvoja slovenskega kmetijstva, za nas pa so najbolj zanimivi (ne)posredni prostorski učinki takšnega razvoja. Dejstvo, da ima večina kmečkih gospodarstev vire dohodkov tudi iz nekmetijske dejavnosti, pritrjuje tezi, da je proces deagrarizacije posameznih kmečkih gospodarstev potekal v več fazah oz. postopoma. Logično je bilo, da so nekateri člani kmetij, ki so imele »višek« delovne sile, poiskali dodatno zaposlitev v bolj ali manj bližnjem industrijskem središču. Poleg mnogih drugih dejavnikov je imela pri tem pomembno vlogo tudi tehnološka modernizacija kmetijstva, ki je še dodatno zmanjševala potrebo po delovni sili na kmetiji. Najprej se je izven kmetijstva, praviloma v bližnji industriji, zaposlil en član gospodarstva oz. gospodinjstva. Zaradi majhnosti posesti in neintenzivnosti kmetovanja ta sprememba večinoma ni nujno povzročila zmanjšanja kmetijske proizvodnje. Celo nasprotno, verjetno se je v kar nekaj primerih proizvodnja celo povečala, kajti dodaten vir dohodkov in stik z industrijsko proizvodnjo sta vzpodbudila tehnološko modernizacijo kmetovanja. Zlasti na kmetijah s slabšimi produkcijskimi pogoji pa so nekmetijski dohodki pomembno vplivali na znižanje motivacije in posledično tudi na upad kmetovanja. To se je večinoma dogajalo ob generacijskih menjavah, ko so mlajši člani kmečkega gospodarstva zaradi višje poklicne izobrazbe zasedali boljša, bolje plačana delovna mesta in si tako zagotovili »boljše življenje« z delom v nekmetijski dejavnosti.

Na te zaposlitvene in statusne premike so seveda vplivali še mnogi drugi dejavniki, povezani s statusom kmetijstva v obdobju industrializacije in urbanizacije slovenske družbe. Tudi na manjših posestvih niso povsem opustili kmetovanja,²⁷ postalo pa je dohodkovno manj pomembna oz. zgolj dopolnilna tradicionalna

26. V Sloveniji so tradicionalistična občutenja »rodu in grude« še danes razmeroma močna, tako kot tudi v drugih alpskih deželah. Več v Gantar in Kos (1993), Šaver (2005) idr.

27. To se je dogajalo le v najbolj odmaknjenih in za moderno kmetovanje najmanj primernih posestvih.

»prostočasna« dejavnost. Bolj kot ekonomski motivi jo je spodbujala medgeneracijska solidarnost. Zelo pomembno pa je dejstvo, da so ti polkmetje ali pa »tretinjski, četrtnski kmetje« ostali stanovanjsko oz. bivanjsko še naprej vezani na svoj izvorni podeželski prostor. Tu so lahko s kombinacijo različnih virov razmeroma uspešno zadovoljevali svoje stanovanjske in druge potrebe, ne da bi se odpovedali svojim nekmetijskim poklicnim ambicijam. To ne pomeni nujno, da so ostali na domači kmetiji, lahko so si zgradili hišo v bližini, vendar na lastnem kmetijskem zemljišču ali pa na zemljišču v lasti sorodnikov, prijateljev, znancev. Zaradi tega so bile migracije s podeželja v mestni prostor predvsem v šestdesetih in sedemdesetih letih dvajsetega stoletja manj intenzivne, kot bi pričakovali glede na porast zaposlenih v industriji in glede na druge kazalce industrijske modernizacije slovenske družbe. Prostorske posledice takšne deagrarizacije so bile torej očitne in jih opisujemo kot nesorazmerje med deagrarizacijo in urbanizacijo.²⁸ Navkljub stalnemu zmanjševanju števila kmetov oz. prebivalcev, ekonomsko vse bolj neodvisnih od kmetijskih virov, se število prebivalcev na nekaterih podeželskih območjih ni zelo zmanjšalo. Kmetijsko podeželje je ostalo poseljeno, ker se je iz kmečkega prostora spremenilo v stanovanjski (rezidenčni) prostor. Deagrarizacija je bila torej za dokaj veliko skupino postopna, lahko bi rekli zgolj polovična oz. delna. Predvsem se ni v celoti in takoj prelila v urbanizacijske tokove. Šele kasneje se je izkazalo, da je ta zastoj pomembnejši, kot se je zdelo na začetku.

5 Sklep

Pojav »polkmetov, tretinjskih, četrtnskih ali zgolj samo desetinskih kmetov« je bil dokaj množičen in se je ohranil do danes. Tudi zato bi si zaslužil več pozornosti pri obravnavi posebnosti prostorskega oz. urbanega razvoja Slovenije v obdobju po drugi svetovni vojni. Čeprav se je težko odločiti, kaj je kokoš in kaj jajce, torej kaj je vzrok in kaj posledica, se zdi smiselna domneva, da je bil proces industrijske modernizacije, ki je ohranjal dokaj številno kategorijo polkmetov in temu ustrezno zmanjševal pritisk na mesta, del (ne)formalne prostorske politike.

Podrobnejše raziskovanje teh fragmentov pa se ne bo moglo izogniti študiju kompleksnih zgodovinskih, geografskih, političnih, ekonomskih in kulturnih dejavnikov. Na ravni posameznih individualnih prostorskih strategij so ti procesi povzročili nastanek specifične eklektične mešanice modernega pragmatizma in predmodernih, tradicionalnih predstav o »idealnem« podeželskem življenju. Takšne interpretacije podeželskega prostora še danes, »v postmoderni« dobi,

28. Geografi govorijo o »industrializaciji brez urbanizacije« (Gosar idr. 1978; Klemenčič 1982).

pomembno določajo dožemanje prostora in okolja, pa tudi fizične prostorske in prometne tokove. Le z upoštevanjem teh kompleksnih dolgo-časnih kontekstualnih dejavnikov lahko pojasnimo npr. trdovratnost razpršene poselitve, nizko stopnjo urbanizacije in suburbanizacije na slovenski način, tradicionalistično razumevanje okoljskih vprašanj, pa tudi prehransko in stanovanjsko preskrbo ter posebnosti lokalnega življenja v Sloveniji.

SUMMARY

The article deals with the transformation of »postmodern« spatial identities. The main assumption is that the erosion of spatial determinism releases the possibilities for non-instrumental perception and use of space is central to the emergence of postmodern spatial arrangements and spatial identities. Instead of one-dimensional functional descriptions of space and the use of space, the decline of spatial determinism accelerates imaginative »constructions« of space, i.e. the formation and mutual competition of various symbolic representations and presentations of space. The new spatial cognitive-emotional constructions, in the new relaxed circumstances, enable the implementation of the variability of spatial identity practices, i.e. distinction, delimitation, imitation and association. Moreover, the reduction of spatial obstacles promotes a non-conflicting rivalry of symbolic representations of one and the same space. At different spatial levels, we can expect attempts at establishing new meanings and restoring distinctions in response to the global »*Gleichschaltung*«. However, optimistic theoretical assumptions have lately been more and more likely to collide with the empirical limits of the openness of postmodern systems, which is already raising itself into dangerous traditionalist regressions. The question whether the assumptions about a flexible non-confrontational response are in fact an overly optimistic overly ideological construction is the fundamental motive of this text. We address it, using the Braudelian »rules of a new history« that processes long-lasting social transformations by analyzing selected spatial time fragments.

This »pacifist« potential of postmodern societies suggests a radical reversal in the perception of space, a shift from exclusivity to the inclusiveness of alternative spatial structures. This logic, impossible within the old Newtonian paradigm, is gaining feasibility, at least at the symbolic level. Complex and long-term processes, of course, also encounter a more or less sharp opposition, powered by modern and even pre-modern ideological registers that remains strong and influential. But a more subtle and receptive observer will notice both past nostalgic and future utopian dimensions in the unclear postmodern representations of space. Therefore, the skeptics deserve to pay attention to the fact that fragmentary

collages of images, which cause disorientation, confusion, even alienation, are created due to the multiplication of symbolic identification and meanings.

The article highlights the dangers of »postmodern flexibility« that David Harvey had already observed in 1989 in his somewhat forgotten text »The Condition of Postmodernity«. However, it is very frustrating to find that economic, social and cultural combinations trigger a slip to traditionalist regression, which until recently seemed to be only folklore remains of exceeded ideological registers. Among the multitude of Harvey's ideas and interpretations, the argument of the paradoxical meaning of space in the postmodern era deserves particular attention. Spatial disturbance does not mean that the meanings of the space decrease, but rather the opposite.

The discussion on social spatial postmodern transformations is supported by Braudel's spatial long-time comparative analysis, which seeks to observe the present and predict the future, accounting for the perspective of the more and less distant past. In accordance with Braudel's »*histoire de longue durée*«, the deepest structures of society are characterized by a long-lasting continuity, and it makes sense to first look at the past, whenever we explore and discuss the present and the future. When dealing with space or cities, which are mostly socio-technical combinations of long duration, Braudel's starting point is very appropriate. The discussion on the image of cities in the »postmodern« twenty-first century is thus in a great part the discussion about long-standing historical processes.

In short, Braudel's concept fits the postmodern fragmentation of space nicely, with its assumption that the past, present and future are not discriminatory concepts that would direct us spatially in time. Instead, we have a process of intertwining – an endless event flow that occasionally leaves clear palimpsest traces in historical sediments, but most often resembles a river, with unbroken banks, which often changes its course. In short, the »Braudelian« look back helps to reveal the time-distant palimpsest traces of the past, whose »visibility and legibility« strongly depends on the spectacles through which we observe the seemingly chaotic intertwining of many factors.

In the second part, the article presents a pilot retrospective analysis of two typical Slovenian spatial processes. It is stated that detailed research on selected topics cannot avoid studying complex present and past historical, geographical, political, economic and cultural factors. At the level of individual spatial strategies, these processes led to the emergence of a specific eclectic mix of modern pragmatism and pre-modern, traditional representations of space. Only by considering complex historical factors, can we explain concrete spatial phenomena such as, for example, the persistence of dispersed settlements, the low degree of urbanization and suburbanization in the Slovene way, the traditionalistic un-

derstanding of environmental issues as well as housing supply and the specific features of local life in Slovenia.

Literatura

- Beck, Ulrich (1992): *Risk Society – Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Bergmans, Anne, in dr. (2015): The participatory turn in radioactive waste management: deliberation and the social-technical divide. *Journal of Risk Research*, Taylor & Francis Journals, 18 (3): 347–363. Dostopno prek: <https://ideas.repec.org/a/taf/jriskr/v18y2015i3p347-363.html> (31. 12. 2018).
- Braudel, Fernand (1987): *Histoire et sciences sociales: La longue durée*. *Réseaux*, 5 (27): 7–37.
- Braudel, Fernand (1958): *Histoire, Sciences Sociales*. *Annales*, 13 (4): 725–753.
- Braudel, Fernand (1991): *Čas sveta*. *Studia Humanitatis*. Ljubljana: ŠKUC, FF.
- Dolenec, Danijela (2014): Preispitivanje »egalitarnog sindroma« Josipa Županova. *Politička misao*, 51 (4): 41–64.
- Febvre, Lucien, in Bloch, Marc (1982): The Creation of the Annales. *The French Review*, 55 (4): 510–513.
- Fukuyama, Francis (1992): *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
- Gantar, Pavel, in Kos, Drago (1993): »Če bo vodnjak, bo tudi bomba!« O segmentih ruralne ideologije v Ljubljani. Ljubljana: KUD France Prešeren.
- Habermas, Joergen (1987): *The Theory of Communicative Action*. Cambridge: Polity Press, Beacon Press.
- Harvey, David (1989): *The Condition of Postmodernity*. Cambridge, Massachusetts: Basil Blackwell.
- Heidegger, Martin (1995): Konec filozofije in naloga mišljenja. Ljubljana: *Phainomena*, 13/14: 34–50.
- Hetherington, Kevin (1998): *Expressions of Identity*. London: Sage.
- Hočvar, Marjan, in Uršič, Matjaž (2007): *Protiurbanost kot način življenja*. Ljubljana: FDV.
- Humphrey, Mat, in Umbach, Maiken (1983): *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huyssen, Andreas (2003): *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Redwood City: Stanford University Press.
- Jacoby, Russel (1981): *Družbena amnezija: kritika sodobne psihologije od Adlerja do Lainga*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Jenkins, Keith (1991): *Re-thinking History*. London: Routledge.
- Jeraj, Josip (1933): *Naša vas*. Ljubljana: Slovenska šolska matica.
- Klemenčič, Vladimir (1968): *Problemi mešane strukture gospodinjstev in kmečkih gospodarstev v Sloveniji: prispevek k študiju urbanizacije*. Ljubljana: Geografsko društvo Slovenije.

- Klemenčič, Vladimir (1982): Urbanizacija in deagrarizacija ter izraba zemlje za proizvodnjo hrane. V L. Peterle (ur.): Geografske značilnosti preobrazbe slovenskega podeželja: 41–48. Ljubljana: Geografsko društvo Slovenije.
- Kokole, Vera, in Kokole, Vladimir (1971): Urbani sistem v SR Sloveniji. Ljubljana: Urbanistični inštitut SRS.
- Kos, Drago (1998): Zgodovina gre skozi želodec. V M. Montanari: Lakota in izobilje: zgodovina prehranjevanja v Evropi: 241–265. Ljubljana: Založba *cf.
- Kos, Drago, in Rener, Tanja (2001): Ali je sociologija sposobna proizvesti utopije – alternative. Družboslovne razprave, XVII (36): 73–77. Ljubljana: FDV.
- Kos, Drago, in dr. (2003): People-Environments Studies in Slovenia. Medio Ambiente y Comportamiento Humano, 4 (2): 179–193.
- Kos, Drago (2007): Neurbana nacija. V I. Čerpes in M. Dešman (ur): O urbanizmu: Kaj se dogaja s sodobnim mestom?: 137–163. Ljubljana: Založba Krtina.
- Kos, Drago (2015): Esej o »praelementih« za prenovo okoljskih refleksij. Časopis za kritiko znanosti, 43 (262): 13–37.
- Kraševac, Stane (1965): K splošnemu vprašanju kmeta – delavca. Ekonomski zbornik, VII (1): 19–52.
- Le Goff, Jacques (1985): Za drugačen srednji vek. Ljubljana: Studia Humanitatis, ŠKUC.
- Lefebvre, Henri (1991): The Production of Space. Oxford: Blackwell.
- Liotard, Jean-François (1979): La condition postmoderne. Paris: Minuit.
- Mlinar, Zdravko (1970): Duhovna ustvarjalnost v spopadu z okviri majhnega naroda. Problemi, 8 (91/92): 99–111.
- Mlinar, Zdravko (1992): Globalization and Territorial Identities. Aldershot: Avebury.
- Montanari, Massimo (1989): Lakota in izobilje: zgodovina prehranjevanja v Evropi. Ljubljana: Založba *cf.
- Mumford, Lewis (1988): Grad u historiji. Zagreb: Naprijed.
- Novak, Mojca (1991): Zamudniški procesi modernizacije. Ljubljana: ZPS.
- Offe, Claus (1985): New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics. Social Research, 52 (4): 817–868. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.
- Offe, Claus (1987): The Utopia of Zero-Option - Modernity and Modernization as Normative Political Criteria. Praxis International, 7 (1): 1–24.
- Prinčič, Jože (2014): Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Rotar, Braco (1981): Pomeni prostora (ideologije v urbanizmu in arhitekturi). Ljubljana: Delavska enotnost.
- Simmel, Georg (1898): Rom: Eine Aesthetische Analyse. Die Zeit 1898 (191): 137–139.
- Studen, Andrej (2005): Za zdravje je potrebna snažnost – Razpravljanje o nasvetih za telesno higieno v 19. stoletju na Slovenskem. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

- Šaver, Boštjan (2005): Nazaj v planinski raj. Ljubljana: Založba FDV.
- Šorn, Jože (1984): Začetki industrije na Slovenskem. Maribor: Založba Obzorja.
- Thomas, Keith (1983): Man and the Natural World. Oxford: Oxford University Press.
- Tomich, Dale (2011): The Order of Historical Time – The Longue Durée and Micro-History. Almanack. Guarulhos, 2: 52–65.
- Uratnik, Maister (1938): Socialni problemi slovenske vasi. Ljubljana: Socialno ekonomski inštitut.
- Vodopivec, Peter (2006): Od Pohlinove slovnice do samostojne države: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja. Ljubljana: Modrijan.
- Wallerstein, Immanuel (1998): Utopistics Or, Historical Choices of the Twenty-first Century. New York: The New Press.
- Wallerstein, Immanuel (1999): Utopistike ali izbira zgodovinskih možnosti 21. stoletja / Dediščina sociologije: Obljuba družbenih ved. Ljubljana: Založba *cf.
- Županov, Josip (1987): Radnička klasa i društvena stabilnost. Sociologija i samoupravljanje. Zagreb: Školska knjiga.

Viri

- UTRINKI: glasilo Občine Hoče-Slivnica, posebna številka Utrinki Magna. Dostopno prek: https://www.hoce-slivnica.si/files/other/news/166/112215Utrinki%20MAGNA_possebna%20izdaja.pdf (31. 12. 2018).
- Narodni muzej Slovenije. Dostopno prek: http://www.nms.si/index.php?option=com_content&view=article&id=2089%3Aneandertaleva-pial-pial-iz-diviji-bab&catid=18%3Aznameniti-predmeti&Itemid=33&lang=sl (31. 12. 2018).
- Globalizacija – Wikipedija. Dostopno prek: https://en.wikipedia.org/wiki/Globalization#Movement_of_people (31. 12. 2018).
- Statistični urad Republike Slovenije (SURS). Dostopno prek: <https://www.stat.si/popolis2002/si/default.htm> (31. 12. 2018).

Podatki o avtorju

Drago Kos, izredni profesor sociologije
Center za prostorsko sociologijo
Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana
Resljeva 32, 1000 Ljubljana, Slovenija,
Tel.: 041 444 170
Email: drago.koss@gmail.com.

Matjaž Uršič

FLUIDNO PROSTORSKO NAČRTOVANJE IN KOMUNIKACIJSKI PROCES Z DELEŽNIKI – PREDNOSTI IN DILEME VZPOSTAVLJANJA KOMUNIKACIJSKO ODPRTEGA PROSTORSKEGA NAČRTOVANJA

IZVLEČEK

Problematika fluidnosti v kontekstu zagotavljanja nenehne večsmerne izmenjave in ustrezne analize, predelave, uporabe izmenjanih informacij med različnimi deležniki v procesu prostorskega razvoja je tesno povezana s problematiko vzpostavljanja trajnostnega prostorskega načrtovanja. Stranski proizvod posegov v prostor je pogost komunikacijski šum, ki se ga opaža pred implementacijo prostorskih projektov in po njej, kjer prihaja do različnih problemov in konfliktov, ki so povezani z nezmožnostjo vzpostavljanja ustreznih komunikacijskih kanalov in participacijskih mehanizmov med vpletenimi akterji. V članku bomo naprej analizirali koncept in komponente fluidnega prostorskega načrtovanja, nato pa se usmerili k orisu razkoraka med pričakovanji in zmožnostmi tovrstnega načrtovanja v sodobnem družbenem kontekstu. Analiziran bo poskus praktičnega vzpostavljanja fluidnega prostorskega načrtovanja v norveškem mestu Tromsø ter komunikacijski zapleti pri prenovi bežigrajskega stadiona in iskanju lokacije NSRAO v Sloveniji.

KLJUČNE BESEDE: fluidno prostorsko načrtovanje, participacija v prostorskem načrtovanju, komunikacijski proces v prostorskem načrtovanju, Tromsø, Slovenija

A fluid spatial planning and communicative process with stakeholders – Advantages and dilemmas of establishing a communicatively open spatial planning process

ABSTRACT

The problem of fluidity in the context of ensuring the continuous multidirectional exchange of information between different stakeholders in the spatial development process is closely related to the problem of establishing sustainable spatial planning. The by-product of spatial interventions is often seen in 'communication noise' identified as the inability to establish appropriate communication channels and participatory mechanisms among the actors involved. The article first analyses the concept and components of fluid spatial planning and then describes the gap between the expectations and capabilities of such planning. Three case studies are presented – an attempt to practically apply fluid spatial planning in the Norwegian city of Tromsø, the case of renovation of the Bežigrad stadium and the search for a low and medium radio-active waste site, both in Slovenia.

KEY WORDS: *fluid spatial planning, participation in spatial planning, communication process in spatial planning, Tromsø, Slovenia*

1 Uvod

Metafore fluidnosti in tokov se vse pogosteje uporabljajo za opise družbeno-prostorskih sprememb in stanj, v katerih se nahajajo sodobne družbe. Različni avtorji (Urry 2000; Hillier 2007) z njimi opisujejo zlasti pogoje radikalnih nejasnosti, negotovosti, turbulentnosti in tveganj, ki jih sprožajo procesi povezovanja, mreženja, naraščajoče mobilnosti ljudi ter pretoka blaga in informacij. Bauman (1998; 2000) v tem pogledu meni, da je trda, težka moderna prešla v tekočo, utekočinjeno moderno. Nestabilnosti v sodobnih družbah podobno ocenjujeta Beck (1992) in Giddens (1990), ki delovanje družbenih sistemov povezujeta s konceptom tveganja oz. družbe tveganja. Dogodek, ki se zgodi na drugem koncu sveta, ima zaradi globalizacijskih procesov lahko pomembne učinke v našem prostoru. Pri tem velja opozoriti, da skladno z naraščanjem globalne nestabilnosti prihaja tudi do naraščanja kompleksnosti v podsistemih sodobnih družb, kar sproža različne odzive institucionalnih akterjev, ki skušajo korigirati delovanje oz. zmanjšati nestabilnosti in tveganja v družbenih podsistemih (Offe 1987; Beck 1992; Kos 2002). Eden izmed takšnih družbenih podsistemov je tudi

načrtovanje prostora, ki se sooča z vse večjim številom konfliktov in nepričakovanih zapletov pri poskusih implementacije posegov v prostor.

Pogost odziv institucionalnih akterjev na nejasnosti, ki se pojavljajo v prostoru, je zatekanje k poenostavljanju postopkov pri urejanju prostora. Kos (ibid.) pri tem omenja, da so formalizirani sistemi urejanja prostora s tega vidika vse manj pripravljeni vsebinsko oz. reflektivno presojeti posege v prostor, skušajo pa vse bolj instrumentalizirati postopke z namenom učinkovitega sprotnega reševanja problemov, ki se pojavljajo v prostoru. Učinkovitost je seveda v tem kontekstu predstavljena kot hitrost reševanja formalnih postopkov prostorskega načrtovanja, medtem ko je premalo pozornosti namenjene dolgoročnim vplivom, ki jih te odločitve povzročajo v prostoru. Komunikacijski proces s tega vidika zahteva izredno kompleksno načrtovanje, ogromno pozornosti, resursov in vključuje dolgotrajne pripravljalne postopke, ki jih načrtovalci pogosto skušajo poenostaviti in skrajšati z namenom hitrejše implementacije prostorskih posegov. Prav zato ne preseneča naraščajoče število konfliktov oz. komunikacijskih šumov, ki nastajajo na relaciji med investitorji, načrtovalci, institucionalnimi akterji in vrsto lokalnih deležnikov, ki jih posegi v prostor najbolj zadevajo.

Članek skuša najprej predstaviti pomen fluidnega prostorskega načrtovanja v kontekstu porajajočih se družbenih nestabilnosti, nato pa analizirati percepcije fluidnosti prostorskega načrtovanja s strani različnih akterjev, ki so vpleteni v posege v prostor. Pri tem je v poglavju o potrebnosti vzpostavljanja večsmernosti komunikacijskega procesa podana refleksija vloge oz. razlike v opolnomočenju različnih deležnikov, ki so porazdeljeni v skupine z bodisi večjo ali manjšo močjo. Zdi se namreč, da prostorski načrtovalci ali pa mestne oblasti (lokalne avtoritete) fluidnost pri posegih v prostor razumejo bistveno drugače od prebivalcev (lokalnih skupnosti) ali drugih deležnikov, ki določene prostore uporabljajo na vsakodnevni ravni. Fluidnost v prostorskem načrtovanju bomo s tega vidika razumeli kot fluidno oz. večsmerno (vsesmerno) izmenjavo informacij med različnimi deležniki, ki jih zahteva neki prostorski poseg. Prav fluidnost komunikacijskega procesa se pogosto zdi preradikalen oz. pretiran in posledično prepogosto prezrt element v prostorskem načrtovanju. V članku bomo prek primerov norveškega mesta Tromsø, prenove bežigradskega stadiona in iskanja lokacije NSRAO v Sloveniji analizirali, kakšne so prednosti in dileme oz. bariere pri vzpostavljanju komunikacijsko odprtega procesa prostorskega načrtovanja in zakaj so posamezni elementi fluidnega prostorskega načrtovanja nujni za oblikovanje bolj trajnostno naravnanih prostorsko-razvojnih politik.

2 Fluidno prostorsko načrtovanje – povečevanje zaupanja ali vzbujanje negotovosti med akterji pri posegih v prostor

Nestabilnosti in naraščajoča kompleksnost sodobnih družb vplivata na prostorsko načrtovanje, ki skuša na izzive odgovoriti z razvojem vedno večjega števila mehanizmov, prek katerih bi bilo možno prestreči morebitne ovire in zajeti oz. obvladovati čim večjo množico podatkov ter predvidoma zmanjševati tveganja pri posegih v prostor. Pogost simptom takega pristopa k reševanju problemov je uvajanje novih senzorskih tehnologij in razvijanje konceptov t. i. pametnih mest, ki se pogosto soočajo s problemi ustrezne analize in uporabe akumuliranih podatkov (Kitchin 2014; Thompson 2016; Paskaleva in dr. 2017). Pri tem zaradi dinamičnega družbenega konteksta prihaja do izjemnega povečanja obsega vplivnih dejavnikov in presežka potencialno pomembnih podatkov. Paradoksalno vse to ne le omejuje reflektivnost oz. poglobljenost pri analizi podatkov, temveč tudi zmanjšuje njihovo preglednost, kar dopušča večjo fragmentacijo možnih razlag in partikularnih, inkrementalnih, necelostnih odločitev glede prilaganja posegov v prostor. Omenjeni presežki informacij vplivajo na prostorske načrtovalce in jih silijo k skrajševanju in poenostavljanju postopkov ter analitični redukciji podatkov, zmanjševanju sinergij med (upo)rabami različnih podatkov. Skrajševanje postopkov in krčenje možnosti za poglobljeno kritično refleksijo glede posegov v prostor pa hkrati posledično povečuje možnosti za produkcijo neenakosti in konfliktov v prostoru.

Fluidno prostorsko načrtovanje se v tem kontekstu ponuja kot eden izmed možnih izhodov iz zagate, vendar se ob tem postavljata pomembni vprašanji, kakšne so pravzaprav njegove ključne značilnosti in ali je sploh izvedljivo v praksi. Razumevanj glede tega, kako si lahko zamišljamo fluidno prostorsko načrtovanje, je ogromno. Večje število avtorjev kot pomembne značilnosti fluidnega prostorskega načrtovanja navaja odprtost, transparentnost, dialoškost in konsenzualnost (Innes, Booher 2003; Healey 1997; Forester 1999), porazdeljenost in kolektivno inteligenco (Healey 2000), »rizomatičnost« (Deleuze, Guattari 1986: 34), »transhumanost« in »distanciacijo« (Amin, Thrift 2003: 5), »kontingenčno odprtost« (Hillier 2007: 224), omreženost in vzpostavitev prostora tokov (Castells 1996; Latour 2005), globalno fluidnost (Urry 2000), pa tudi »novo paradigmo pri teoretiziranju o družbenem življenju« (Simonsen 2004: 1333), ki temelji na radikalnem odklonu od zastarelih konceptov, temelječih na »hierarhiji, zamejenosti in formatu« (ibid.).

Ob veliki množici opisov različnih komponent fluidnosti je težko potegniti meje med teoretičnimi konceptualizacijami in poskusi praktične aplikacije oz. prenosom navedenih značilnosti v prostorsko načrtovanje. Pestrost teoretskih in

konceptualnih inspiracij fluidnosti namreč prehaja od poststrukturalistične filozofije (Deleuze, Guattari), relacijskih geografij (Massey, Amin, Thrift) socialne teorije (Urry, Castells, Beck, Bauman) prek koncepta akter-mreža (Latour) do multinačrtovalske teorije (Hillier) in neopragmatizma (Healey, Forester). Nekateri avtorji (Nyseth, Pløger, Holm 2010; Nyseth 2012) zapletenost rabe koncepta fluidnosti ponazarjajo z različnimi oblikami razumevanja fluidnosti pri posegih v prostor. Tako lahko na primer fluidnost dojemamo kot specifičen »fizičen prostor, stanje, normo ali pa moment v družbenem razvoju« (Nyseth 2012: 32). Fluiden fizičen prostor na primer predstavljajo vmesna mejna območja oz. razmejitvene cone, ki delijo države. Predstavljajo območja, ki niso prostorskonacrtovalsko regulirana, so liminalna, kulturnoidentitetno zamegljena in s tega vidika odprta za potencialne spremembe. Fluidnost kot stanje se nanaša na prostorsko načrtovanje v razmerah radikalnih nejasnosti in nestabilnosti, ki od načrtovalcev zahteva, da sprejemajo tvegane odločitve, ki jih je včasih nemogoče podkrepiti z ustreznimi podatki. Pri tem lahko prostorski načrtovalci fluidnost razumejo kot prostorskonacrtovalsko normo, ki z destabilizacijo »etabliranih diskurzivnih okvirov in rutin odpirajo možnosti za nove povezave in možnosti« (Nyseth 2012: 34). S to obliko razumevanja fluidnosti se delno povezuje tudi fluidnost kot izjemen in redek moment destabilizacije in odpiranja možnosti v prostorskem načrtovanju, ki je običajno močno zamejeno s strani različnih interesnih skupin.

Iz tega, ali fluidnost razumemo kot fizičen prostor, stanje, normo ali trenutek v zgodovini prostorskega načrtovanja, izhaja tudi način vrednotenja aplikativne rabe koncepta. Nekatere dimenzije fluidnosti so s tega vidika uporabne le do določene mere oz. predpostavljajo omejeno uporabnost fluidnosti pri prostorskem načrtovanju, saj opozarjajo, da mora vsaki destabilizaciji slediti določena mera stabilizacije z namenom ustvarjanja napredka v prostorskem razvoju. Dovey (2005) v tem kontekstu opozarja, da je fluidnost v urbanem razvoju tako dobro kot slabo in da ne more biti razumljena premočrtno, temveč kot ciklični proces, ki se pojavi od časa do časa, da sproža spremembe. Pri tem fluidnosti ne smemo razumeti kot negativen proces, ki destabilizira, temveč kot proces, ki odpira, prerazporeja in ustvarja nove priložnosti v prostorskem načrtovanju.

Ideja fluidnosti v prostorskem načrtovanju je precej sorodna konceptu »dialektičnega utopizma« (Harvey 2000: 173–183). Ta naj bi bil po Harveyju ena redkih možnosti za uspešno obvladovanje nestabilnosti, ki izhajajo iz učinkov globalizacije in fleksibilne akumulacije kapitala. Bistvo dialektičnega utopizma je v odpovedi točno določenih utopičnih ciljev načrtovanja in v prehodu na utopizem, ki je »mišljen kot proces, in ne kot končna materializirana prostorska forma« (Harvey 2000: 173). Utopični cilji prostorskega načrtovanja se prepogosto izpridijo zaradi kompromisov, ki jih morajo sklepati s ključnimi ekonomskimi in

političnimi akterji, ki imajo pomembne vloge v družbi. Materializirani prostorski posegi se morajo zato ves čas pogajati z »lastnostmi prostorov in prostorski-mi geografijami« (2000: 180), ki obvladujejo neki prostor. Zaradi nenehnih pogajanj glede prostorskega razvoja je treba oblikovati dialektični utopizem, ki je izrecno »časovno-prostorski« (2000: 182), tj. sinergično združuje čas in prostor v enoten paket in ju ne ločuje na dve različni enoti, kot je bilo značilno za klasično (modernistično) prostorsko načrtovanje. Ob poskusih realizacije klasičnega prostorskega načrtovanja je čas vedno potekal linearno (meril se je v oddaljenosti do cilja), medtem ko je čas v konceptu dialektičnega utopizma postavljen ciklično in se nenehno usklajuje (koordinira) s situacijo v prostoru. Podobno pomen časa v prostorskem načrtovanju opisuje Kos (2002: 29–30):

Čas je v razpravah o prostorskem načrtovanju precej manj navzoča tema. Skladno s tem prostorski planerji predstavljajo sami sebe predvsem kot strokovnjake za prostor, čeprav naj bi bili skladno z gornjo opredelitvijo načrtovanja prostora strokovnjaki za prostor IN čas. Planerji naj bi torej poleg višine, dolžine in širine – treh prostorskih razsežnosti – v svoj strokovni horizont enakovredno vključili še četrto, čas. Ta ugotovitev je seveda zelo pomembna, ker bistveno razširja repertoar potrebnih kvalifikacij za načrtovanje prostora. Na kratko, poznati čas pomeni poznati dinamično razmerje med strukturo in delovanjem.

Kako naj bi potekalo prostorsko načrtovanje skozi dialektični utopizem, pojasnjuje razlika med taktičnim in strateškim delovanjem. De Certau (1984) ugotavlja, da strategije temeljijo na želji po obvladovanju prostora, taktike pa se bolj prilagajajo času. Strategije so bližje klasičnemu utopičnemu načrtovanju in predstavljajo prakse tistih, ki so na oblasti in imajo moč, da oblikujejo prostor po svojih načelih in željah. Pri tem pogosto prihaja bodisi do prilagajanja prvotno zastavljenih ciljev za obstoječe razmere v prostoru ali rigoroznih ukrepov, s katerimi skušajo odstraniti ovire, ki zavirajo udejanjanje zastavljenih načrtov. Strategije ustvarjajo prostor po želji oblikovalca bodisi v prostorskem ali institucionalnem smislu in so »zmagoslavje prostora nad časom« (Chase, Crawford 1999: 12). Ob tem je odveč poudarjati, da zgolj zmagoslavje prostorske utopije (fizične realizacije načrta) lahko za sabo pušča socialno puščavo oz. visoke kolateralne stroške, ki so stranski proizvod enostranskih posegov v prostor. V nasprotju s strategijo taktika ne predvideva vnaprej predvidenega prostorskega ustroja (po meri), temveč je odvisna od časa. Taktika je način prilagajanja razmeram, ki vladajo v prostoru. Prostor, kjer deluje taktika, je prostor drugega. Prav zaradi tega je taktika umetnost šibkih in predstavlja sile, ki delujejo od spodaj navzgor, tj. nasproti strategiji, ki svoje cilje uveljavlja na podlagi moči, s prisilo in različnimi oblikami sankcioniranja.

3 Večsmernost komunikacijskega procesa kot osnova fluidnega prostorskega načrtovanja

Na formalni ravni komunikacijsko večsmernost med udeleženci v procesu prostorskega načrtovanja podpira večina državnih avtoritet, vendar se pogosto izkaže, da na praktični ravni obstaja vrsta vmesnih elementov, pomembnih akterjev, mehanizmov in drugih eksternalij, ki vplivajo na obliko, kakovost in intenzivnost komunikacije med deležniki. Interakcija med deležniki je dinamičen proces, ki je odvisen od množice dejavnikov, ki ga nenehno spreminjajo in določajo raven komunikacije. Jasno je namreč, da obstaja več različnih družbeno-kulturnih, političnih in ekonomskih interesnih skupin, ki prek svojih formalnih ali neformalnih omrežij na različne načine določajo potek interakcije med deležniki pri prostorskem načrtovanju. Pri tem lahko pri posegih v prostor v večji ali manjši meri upoštevajo posameznike ali lokalne skupnosti in se posledično srečujejo z različnimi vrstami odzivov. Ne glede na različne vrste pristopov k interakciji med deležniki pa v grobem velja, da sta za zahodne evropske, ekonomsko visoko razvite države značilna poziv k odmiku od modernističnih načinov načrtovanja in vse večje upoštevanje postmodernističnih konceptov prostorskega načrtovanja, ki skušajo zagotoviti čim višjo stopnjo aktivne participacije uporabnikov pri načrtovanju prostora (Chase, Crawford 1999; Harvey 2000; Kos 2002; Medved 2015).

Pri oblikovanju strategij vključevanja uporabnikov v prostorsko načrtovanje se vedno pojavi osnovna dilema, ko se institucionalne strukture sprašujejo, do katere mere je smiselno vključevati uporabnike/javnost v postopke načrtovanja, da ti ne bodo ogrozili izvedbe ciljev prostorskega načrtovanja. Koliko moči naj se torej prenese na posamezne deležnike, še posebej na lokalne prebivalce kot največje uporabnike prostorov, da bodo zadovoljni s svojim vplivom na formalni sistem prostorskega načrtovanja, hkrati pa se ohranja učinkovit formalen (birokratski) sistem, ki je nujen sestavni del izvrševanja urbanih politik. Brez zadostne stopnje pragmatičnih poenostavitev, tj. brez rutinizacije, ki izvira iz birokratskih postopkov, bi sistem načrtovanja zablokiral ali razpadel. Bistveno vprašanje je torej, kako koordinirati fluidnost komunikacije med podsistemi, da bo prihajalo do čim manjših napetosti med producenti, načrtovalci, oblastnimi strukturami in dejanskimi uporabniki prostora. Z drugimi besedami: o čem je treba poročati in se usklajevati z deležniki v procesu prostorskega načrtovanja? Kje so torej funkcionalne meje fluidnosti pri prostorskem načrtovanju, da ta še produktivno prispeva k izboljšanju kakovosti posegov v prostor? Za namen ugotavljanja primerne stopnje participacije uporabnikov oz. javnosti v procesih prostorskega načrtovanja je bilo izdelanih več klasifikacij. Ena izmed bolj znanih je Arnsteinova (1969) klasifikacija razmerij moči med oblastjo in uporabniki (glej sliko 1).

Slika 1: Arnsteinova lestvica participacije uporabnikov pri prostorskem načrtovanju

8	Nadzor prostorskega načrtovanja s strani uporabnikov	} Razredi, v katerih imajo uporabniki vzvode moči
7	Delegiranje predstavnikov	
6	Partnerstvo	
5	Pogajanja	} Razredi <i>simbolne</i> moči uporabnikov
4	Posvetovanja	
3	Informiranje	
2	Terapija	} Razredi <i>nemoči</i> uporabnikov
1	Manipulacija	

Vir: Arnstein (1969).

Lestvica participacije uporabnikov v prostorskem načrtovanju je razdeljena v osem razredov, ki jih lahko porazdelimo v tri širše kategorije. V prvo kategorijo, ki jo lahko označimo z zmanjšano močjo javnosti oz. neparticipacijo uporabnikov, spadata prva dva razreda na lestvici. Kategorija neparticipacije daje uporabnikom zgolj iluzijo moči pri procesih načrtovanja, saj vzvodi odločanja še vedno ostajajo trdno zasidrani pri političnih in ekonomskih akterjih. Druga kategorija podeljevanja simbolne moči (tokenizem) temelji na enosmerni strategiji obveščanja uporabnikov od zgoraj navzdol, pri kateri se uporabljajo različne tehnike informiranja, svetovanja, obveščanja, pogajanja z uporabniki. Šele tretja kategorija na lestvici pa omogoča polnopravno participacijo uporabnikov oz. dvosmerno komunikacijo med akterji in dopušča vplive tudi od spodaj navzgor v različnih fazah prostorskega načrtovanja.

Tretji sklop kategorij (razredi od 6 do 8) na lestvici naj bi predstavljal osnovo za vzpostavljanje pogojev fluidnega prostorskega načrtovanja, pri čemer pa še vedno niso popolnoma jasni specifični parametri zagotavljanja fluidnosti oz. vsesmernosti komunikacije med deležniki. Težko je namreč določati intenzivnost, trajanje in cilje fluidnega komunikacijskega procesa, saj ostaja odprto vprašanje, kako dolgo naj poteka proces kroženja informacij in poseganje različnih deležnikov v prostorsko načrtovanje pred dejansko implementacijo posegov v prostor. V nadaljevanju sta predstavljena poskus implementacije fluidnega prostorskega načrtovanja in prikaz dveh primerov nefluidnega prostorskega načrtovanja. Primerjava med njimi naj bi izpostavila ovire in potencialne prednosti prenosa nekaterih elementov fluidnega prostorskega načrtovanja v okolje, kjer so omejeni komunikacijski kanali med deležniki pri posegih v prostor.

3.1 Primer poskusa aplikacije fluidnega prostorskega načrtovanja v mestu Tromsø

Eden izmed redkih primerov, kjer so skušali fluidno prostorsko načrtovanje prenesti v prakso, je norveško mesto Tromsø. Nyseth (2012: 38) »Tromsø eksperiment« opisuje kot izjemen poskus odpiranja razpravljalnega polja v razmerah »kompleksnega, pluralnega polja deležnikov in interesov« (ibid.). Eksperiment je trajal eno leto (2005–2006) in popolnoma spremenil dotedanja načela prostorskega načrtovanja v mestu. V obdobju t. i. CDY (*City Development Year*) oz. razvojnega leta mestnega prostorskega načrtovanja je proces prostorskega načrtovanja postal popolnoma fluiden v smislu odpravljanja obstoječih hierarhij ter implementacije kolektivne analize, komunikacije, izdelave in implementacije prostorskih načrtov.

Izjemno široko razpravljalno polje, v katerem so enako pomembno besedo imeli znanstveniki, strokovnjaki, mestne oblasti, prebivalci, lokalni podjetniki, industrija, civilna družba in investitorji, je na trenutke povzročalo zmedo in nevarnost usmerjanja v preproste, neizvirne in neproduktivne rešitve, vendar je vnos nepričakovanih in pristnih informacij s strani različnih deležnikov omogočil tudi izjemno stimulacijo procesa prostorskega načrtovanja z vidika vnosa do tedaj še nepoznanih perspektiv in učinkov, ki so predhodno močno zavirali procese boljšega izkoristka prostora, dviga kakovosti življenja in okrepitev socialnih omrežij med prebivalci mesta. Uporabljene so bile metodologije odprte participacije, kartiranja, odkrivanja in občutenja mestnih prostorov, kar je izjemno povečalo refleksijo vseh deležnikov glede sprememb, ki jih povzroča prostorsko načrtovanje. Vse pripombe in predloge deležnikov so se sproti zapisovale in na koncu oblikovale v »mestni zbornik« (ibid.), ki je predstavljal poglede različnih deležnikov na prihodnje spremembe v mestu. Celoten proces in učinki eksperimenta so predstavljeni v tabeli 1.

Tabela 1: Pregled ključnih dogodkov, povezanih z eksperimentom fluidnega prostorskega načrtovanja v mestu Tromsø

Leto	Oblike fluidnosti v prostorskem načrtovanju	Dogodek
1994	Eksperimentiranje z novimi oblikami prostorskega načrtovanja	Uveden je koncept Tromsøja kot arhitekturne »eksperimentalne cone«, razvit je model dialoškega načrtovanja; načrtovanje je ponujeno v obliki ustvarjalne igre - t. i. The Tromsø Game
1999	Začetek eksperimenta s klasičnim prostorskim načrtovanjem	Oddelek za načrtovanje mestne uprave začne postopek za nov mestni načrt
2000–2005	Javna debata – nastanek preloma med različnimi deležniki	Mestni forum (uprava) organizira številna javna srečanja o vprašanjih, povezanih z urbanističnim načrtovanjem in razvojem
2005 (februar)	Formalni načrtovalski procesi so ustavljeni	Predlog novega urbanističnega načrta (s strani mestne uprave) je podan v odločanje načrtovalnemu odboru
2005 (marec)	Pojavi se »fluidna situacija« oz. večsmernost komunikacije in pojav različnih mnenj	Zadnja javna seja o predlogu urbanističnega načrta, načrt je posledično zamrznjen
2005 (marec)–2006 (marec)	Poskusi z različnimi oblikami javnega sodelovanja, dialogov, načrtovanja diskurzov, javnih analiz	Oddelek za načrtovanje mestne uprave je umaknjen iz zaključevanja urbanističnega načrta, uvedeno je t. i. razvojno leto mestnega prostorskega načrtovanja – RLM (<i>City Development Year</i>); RLM uvaja vrsto dejavnosti, kot so: - Tromsø X-Files (strokovne ekspedicije po mestu in okolici), - sprehodi po mestu za različne skupine ljudi, - usmerjene javne objave ter strokovna in znanstvena besedila, - javna srečanja in seminarji, - univerzitetne konference, - intervjuji s fokusnimi skupinami, - interaktivne spletne strani.
2006 (april)	Projekt RLM se zaključi	Odbor RLM predloži svoje poročilo načrtovalnemu odboru in konča svoje dejavnosti
2006 (junij–avgust)	Poskus je predstavljen mednarodno	Poskus je predstavljen na beneškem bienalu za arhitekturo
2007	Zopet se začne klasičen postopek prostorskega načrtovanja	Nov urbanistični načrt je zaključen na osnovi podanih pripomb različnih deležnikov

Vir: Prirejeno po Nyseth (2012).

Nyseth (2012) je podatke za svojo analizo fluidnega prostorskega načrtovanja v mestu Tromsø nabiral s kombiniranjem treh različnih metodologij. Prva metoda je vključevala opazovanje z udeležbo pri aktivnostih, povezanih z implementacijo fluidnega prostorskega načrtovanja (ante/post festum analiza). Ti podatki so se akumulirali v razponu 10 let. Kot druga je bila uporabljena metodologija intervjujev fokusnih skupin deležnikov. Intervjuvanih je bilo 40 oseb – predstavnike mestnih podjetij, kreativne in kulturne skupine, investitorje, mestne oblasti, znanstvene in izobraževalne institucije ipd. Tretjo metodo je predstavljala analiza sekundarnih virov obstoječih dokumentov, strategij, časopisnih člankov in raziskav, povezanih s temo implementacije fluidnega prostorskega načrtovanja.

Nyseth (2012: 39) v svoji analizi navaja, da je najbolj izstopajoča lastnost enoletnega delovanja fluidnega prostorskega načrtovanja opazna v spremembi žargona prostorskega načrtovanja. Med trajanjem eksperimenta so bili profesionalci, ki se ukvarjajo z načrtovanjem prostora, prisiljeni komunicirati z drugimi in se prilagoditi retoriki drugih skupin deležnikov, kar je privedlo do začasnega poenotenja razumevanja prostorskih sprememb v mestu. Politični in ekonomski interesi, pa tudi znanstveni vidiki so pogosto zakriti z zemljevidi in uporabo strokovnih žargonov, ki so uporabnikom prostorov pogosto nerazumljivi in odtujeni. Posledica tega je slab pretok informacij med deležniki in pretežno enostransko (od zgoraj navzdol) predlagane rešitve glede posegov v prostor, kar povzroča občasne konflikte med interesnimi skupinami. Eksperiment Tromsø je kljub kvalitativnemu odklonu z vidika neposrednega izboljševanja tradicionalnih načrtovalskih rešitev odkril slepo pego komunikacijskega pretoka informacij z deležnikov na deležnike in omogočil novo diskurzivno polje, v katerem se načrtovalski jezik »srečuje s kompleksnostjo vsakdanjih življenjskih procesov, ki jih producirajo subjekti in prakse« (ibid.). Kljub temu da med enoletnim trajanjem poskusa fluidnega prostorskega načrtovanja ni prišlo do poenotenja glede implementacij večjih mestnih projektov, je proces omogočil akumulacijo oz. bogat nabor informacij za lažje nadaljnje reševanje posegov v prostor. Prav tako je poskus omogočil vzpostavitev novih komunikacijskih kanalov med deležniki, ki so se med slednjimi ohranili še leta po eksperimentu.¹ Eksperiment je s tega vidika postavil nove, različnim deležnikom bolj prilagojene norme glede legitimnosti postavljanja vprašanj o načrtih in vplivih posegov v prostor mesta.

1. Nyseth (2012: 40) opisuje primer izgradnje »ribje tržnice v marini« mesta Tromsø, ki je nastala prav na osnovi predlogov, posvetovanj in pripomb občanov in uporabnikov mesta. Omenjeni deležniki so od spodaj navzgor z uporabo vrste komunikacijskih orodij in spretnosti, ki so jih pridobili v obdobju poskusa fluidnega prostorskega načrtovanja, sprožili proces postopne implementacije projekta, ki nikoli ni bil v izvornih mestnih načrtih mestnih oblasti.

3.2 Oris omejevanja komunikacijske fluidnosti pri prenovi bežigrskega stadiona in iskanju lokacije NSRAO

Omenjena primera ponazarjata probleme in ovire, ki jih lahko povzročita omejen pretok informacij med deležniki pri prostorskem načrtovanju. Prenova bežigrskega stadiona je ena izmed najpogostejše obravnavanih tem na področju urbanega razvoja Ljubljane v zadnjih desetih letih. Razlog za to je kombinacija različnih dejavnikov, ki vključujejo lokacijo projekta, razširjenost projekta, interese vlagateljev, interese lokalne skupnosti, ikonično športno prizorišče nacionalnega pomena in senzibilnost opredmetene kulturne dediščine na lokaciji. Stadion je bil zgrajen med letoma 1925 in 1941 do zasnove arhitekta Jožeta Plečnika za društvo Orel. Arhitekturni elementi stadiona predstavljajo odsev Plečnikovega posebnega sloga. Bežigrski stadion, v žargonu znan tudi kot »centralni stadion«, je bil dolgo časa glavni nacionalni stadion, ki je gostil številne pomembne zgodovinske, športne in družabne dogodke. Stadion je deloval do konca leta 2007, ko je Bežigrski športni park (BŠP) začel pripravljati načrte za obnovo in modernizacijo stadiona ter njegovih okoliških površin. Kmalu po začetku priprave načrtov je prišlo do številnih konfliktov med vpletenimi stranmi. Osrčje konflikta je povzročilo »različno dojetje procesa prenove okoliških območij stadiona« (Uršič 2016). Podatki, ki so vključeni v analizo, so bili zbrani s kombiniranjem treh različnih metodologij. Prvo metodo so predstavljali nestandardizirani intervjuji s predstavniki koordinacijskega odbora stanovalcev Fondovih blokov, ki šteje tri člane, širša skupina pa 17 članov. Druga metoda je vključevala analizo člankov in njihov komentarjev na spletnem portalu MMC – RTV. Za ta namen je bilo analiziranih 27 člankov in 1328 komentarjev na temo prenove bežigrskega stadiona v obdobju 2007–2015. Tretjo metodo je predstavljala analiza sekundarnih virov obstoječih dokumentov, strategij in raziskav, povezanih s temo prenove stadiona. Podatki so pokazali, da se je konflikt iz prvotnih nerazumevanj glede prenove okoliških območij postopoma razširil na druga vprašanja (npr. fizične kulturne dediščine, višine in obsega načrtovanih zgradb, delovnega hrupa itd.), kar je sčasoma pripeljalo do tega, da so lokalni prebivalci oblikovali civilno pobudo, ki je nasprotovala projektu. Med procesom priprave načrtov prenove bežigrskega stadiona je močno izstopala konfliktnost in nezmožnost vzpostavljanja komunikacijskega procesa med lokalnimi prebivalci, vlagateljem in mestnimi oblastmi.

Podobno problematičen je primer iskanja odlagališča za nizko- in srednjera- dioaktivne odpadke (NSRAO) na petih lokacijah v Halozah in Posavju ob koncu osemdesetih in začetku devetdesetih let 20. stoletja. Kos (1999, 2002) proces iskanja lokacije NSRAO opisuje kot izrazit problem nejasnega oz. napačnega

načina komuniciranja in premajhnega vključevanja lokalnih deležnikov v proces iskanja lokacije. Ključno metodologija preučevanja so predstavljali nestandardizirani intervjuji s formalnimi in neformalnimi predstavniki lokalnih skupnosti, mnenjskimi voditelji in lastniki zemljišč, na katerih so potekale geološke raziskave. Opravljenih je bilo 21 intervjujev na petih lokacijah v Halozah in Posavju v obdobju po lokalnih volitvah novembra 1998. Komunikacijske napake, ki so jih oblasti zagrešile pri iskanju lokacije NSRAO, so bile zaradi občutljivosti tematike še toliko bolj akutne in so vodile v izrazito konfliktno situacijo, v kateri je prihajalo do močnih verbalnih obračunavanj, na trenutke pa celo delne uporabe fizične sile. Nestandardizirani intervjuji, ki so bili opravljeni 10 let po iskanju lokacije (Kos 2002), so pokazali, da tri četrtine intervjuvanih na omenjenih lokacijah ne dopuščata nobene možnosti, da bi postavili NSRAO v njihovi okolici, prav tako pa vsega, kar se je zgodilo pri iskanju odlagališča v preteklosti, niso pripravljeni sprejemati nobenih novih informacij.

Omenjena primera – prenova bežigrskega stadiona in iskanje odlagališča NSRAO – imata skupne poteze. Te se zrcalijo v komunikacijskih napakah, ki ne dopuščajo dvosmernega oz. fluidnega toka komunikacij med vsemi vpletenimi pri prostorskem načrtovanju. Poskusi poenostavljanja procesa priprave posegov v prostor z zgolj parcialnim, občasnim, zapoznelim ali celo nezadostnim vključevanjem lokalnih deležnikov so v obeh primerih pripeljali do ostrega konflikta, ki je nato privedel do podaljševanja trajanja projekta in povečevanja stroškov posegov v prostor. Najpogostejše komunikacijske napake, ki so v omenjenih primerih preprečevale večjo fluidnost oz. pretok informacij med vpletenimi stranmi, so ponazorjene v tabeli 2.

Tabela 2: Komunikacijske napake pri procesih vključevanja deležnikov v proces prostorskega načrtovanja

Vrsta napake	Pojasnilo napake	Opis situacije na terenu – prenova bežigrskega stadiona	Opis situacije na terenu – lokacija NSRAO
Dostop do informacij	<i>Deležnikom ni omogočen ustrezen dostop do informacij, posledica je pomanjkanje informacij o posegih v prostor</i>	Zaradi pomanjkanja ustreznih informacij so pomembni viri informacij o posegih v prostor postali mediji in medijske objave	Povpraševanje po informacijah je močno presehalo ponudbo, kar je vodilo do domišljajske nadgradnje informacij, tj. zaradi pomanjkanja »uradnih« informacij so govornice postale kredibilna oblika informiranja
Časovni potek priprav na posege v prostor	<i>Nekatere priprave na posege v prostor so se začele pred poskusi vključevanja lokalnih deležnikov v prostorsko načrtovanje</i>	Načrtovalske ekipe, ki so preverjale zemljišča in možnosti gradnje, so na izbranih lokacijah izvajale predhodne terenske analize brez obveščanja lokalnih prebivalcev	Zamik v časovnem sosledju priprav na gradnjo se je zgodil s predhodnimi geološkimi analizami terena za potencialno gradnjo brez predhodnega usklajevanja z deležniki
Uporaba komunikacijskih kanalov	<i>Informacije glede posegov v prostor so prihajale iz neustreznih virov; pri tem je prihajalo tudi do prikrievanja pravih informacij in posledično oblikovanja neformalnih informacij iz nejasnih virov</i>	Zaradi komunikacijske nekompetentnosti akterjev se je pri lokalnih deležnikih oblikovala hierarhija ustreznosti določenih komunikacijskih virov; v kontekstu projekta so določene medijske objave imele nejasno in dvomno vlogo	Namesto uradnih predstavnikov so ljudi po pomoti informirali delavci pri geološkem sondiranju terena; pri tem se je zaradi občutljivosti teme sprožilo oblikovanje povsem neutemeljenih interpretacij
Uporaba strokovnega (znanstvenega, tehničnega) diskurza	<i>Pretirana raba strokovnega, znanstvenega in tehničnega žargona pri komunikaciji z lokalnimi deležniki</i>	Zaradi neustrezne predstavitve problematike so bile informacije o tehničnih značilnostih postopkov gradnje, meritev hrupa, varovanja dediščine, uporabe zemljišč pogosto sprejete kot pomankljive in podvržene dvomu; podcenjenost elementa »strahu« in »varnosti« pri prebivalstvu	Z uporabo specifičnega, težko razumljivega tehničnega žargona je prišlo do dodatnega »semantičnega« izključevanja namesto vključevanja neposredno vpletenega dela prebivalstva, kar je vodilo v prevlado »diskurza strahu« pred neznanim v javnih debatah

Dolgotrajnost komunikacijskega procesa	<i>Nepripravljenost na dolgotrajnost komunikacijskega procesa je postopoma razkrivala skrite interese in parcialno povezovala prostorske načrtovalce z lokalnimi interesi ter posebnosti prostora, kar je vodilo v konfliktno situacijo</i>	Postopek komuniciranja z vpletenimi lokalnimi deležniki je bil nekontinuiran, eklektičen in parcialen. Prihajalo je do zgolj občasne vključevanja deležnikov ob rabi različnih (pogosto vzporednih) komunikacijskih kanalov (mediji, PR-službe, uradne institucije itd.)	Na lokacijah se ni upoštevalo družbenih in prostorskih posebnosti deležnikov (socialna struktura, izobrazba, zgodovina prebivalstva na lokaciji); prav tako je prihajalo do neusklajenosti novih projektov z lokalnimi razvojnimi načrti (npr. vprašanje razvrednotenja nepremičnin, razvoja turizma, trženja proizvodov itd.)
---	---	--	--

Vir: Prirejeno po Uršič (2016), Kos (1999, 2002).

Seznam možnih zapletov, ki jih prinašata slab pretok informacij in nezmožnost posredovanja povratnih informacij oz. vzpostavljanja dialoga med deležniki pri procesu prostorskega načrtovanja, je seveda še daljši. V omenjenih dveh primerih smo orisali le najpogostejše zaplete, ki smo jih opazili med raziskovanjem. Med ovirami, ki preprečujejo večjo fluidnost pri procesu prostorskega načrtovanja, morda velja posebej izpostaviti izjemen pomen oz. način samega začetka procesa komuniciranja z deležniki, ki je pogosto odločilnega pomena za nadaljevanje vseh drugih postopkov implementacije posegov v prostor. Zaupanje deležnikov ima namreč izrazito omejen rok trajanja v kontekstu prostorskega načrtovanja, saj vsako prikrievanje informacij, zapoznel dostop do informacij ali počasen odziv na pripombe pomembnih deležnikov lahko privedejo do hitrega in intenzivnega odpora določenih skupin do implementacije projekta. Z drugimi besedami, nedopuščanje fluidnosti v smislu prostega pretoka informacij in odzivov nanje v začetnih fazah prostorskega načrtovanja se s tega vidika kaže kot izjemno občutljiv in potencialno ogrožajoč moment za vse nadaljnje faze procesa prostorskega načrtovanja, kjer je izjemno težko ali celo nemogoče retroaktivno vzpostavljati dialog in zaupanje med deležniki v procesu.

4 Razprava

Slovenski formalni sistem upravljanja s prostorom je zaradi relativne nedozorelosti zelo občutljiv na konflikte, nestabilnosti in spremembe v družbenem delovanju, kar se kaže v vse pogostejših težavah na ravni komunikacije med deležniki pri posegih v prostor. Po zamenjavi političnih sistemov in prehodu v tržno ekonomijo je prišlo do močnega preoblikovanja sistema prostorskega

načrtovanja, katerega posledica je tudi nastanek določenega manka, ki ga je pustila močna tradicija prostorskega načrtovanja iz obdobja socializma in ga ni mogoče nadomestiti s hitrimi rešitvami. Preoblikovanje je sprožilo vrsto problemov, ki se pri posegih v prostor pogosto opažajo v nemoči vzpostavljanja koordiniranega prostorskega načrtovanja, s katerim se soočamo v Sloveniji.

Kos (1998: 28) ob analizi neuskkljenosti javnih in zasebnih interesov v prostorskih politikah pojasnjuje, da urejanje prostora v Sloveniji med drugim močno zaznamujeta »neconsolidirana institucionalna struktura«² in »mednivojske nejasnosti in nedorečenosti«³. Prostorski razvoj Slovenije ovira tudi »neformalna politična in pravna kultura«, ki se kaže v neformalnih in pogosto vprašljivih posegih v prostor. Zlasti na lokalni ravni posegi v prostor še vedno temeljijo na »instinktivnih nasprotovanjih državnim, tj. formalnim posegom v prostor oz. nasprotovanje časovno in proceduralno precej zahtevnim legalizacijskim postopkom« (Kos, 1998: 30). K lokalnim dejavnikom zaviranja realizacije državnih ciljev lahko dodamo še univerzalne dejavnike, kot so podjetniške (developerske) intervencije,⁴ v določenih primerih pa celo nevladne skupine in lokalni partikularizmi, ki se skrivajo pod krinko civilnodružbenih gibanj.

Razpon participacijskih strategij, ki bi zagotavljale večjo stopnjo fluidnosti v procesu prostorskega načrtovanja, se je v Sloveniji v zadnjem obdobju zato le malo spreminjal in je osredotočen na konvencionalne metode, ki se ukvarjajo pretežno z diseminacijo informacij javnosti, ne pa z neposrednim vključevanjem uporabnikov (od spodaj navzgor). Pod okvir konvencionalnih participacijskih strategij spadajo na primer razstave, javne tribune, različne medijske objave statističnih podatkov, analiz, v določenih primerih pa tudi posvetovalni referendumi in javne preiskave. Pristopi, ki bi omogočali večjo stopnjo vključevanja uporabnikov v prostorsko načrtovanje, so za zdaj še v povojih in ne pridejo do izraza. Pri tem se odpira vprašanje, kako povečati dokaj nizko stopnjo participacije javnosti pri posegih

2. Pri tem je treba omeniti reformo lokalne samouprave (Zakon o lokalni samoupravi iz leta 1994), ki je močno spremenila razmerja med urbani središči in lokalnimi enotami. Z novim zakonom o lokalni samoupravi se niso spremenile le ozemeljske občinske meje, temveč se je zgodil tudi obsežen prenos občinskih (lokalnih) pristojnosti na državno raven. Reforma lokalne samouprave je povzročila drobitev večjih občin na množico manjših občin, med katerimi nekatere niso sposobne preživeti brez pomoči države.
3. Zaradi nedorečenosti reforme državne in lokalne samouprave ostaja nejasen položaj nekaterih »ostankov« prejšnje ureditve, kot so na primer krajevne skupnosti, ki skušajo včasih tudi na silo ohraniti svoj obstoj (oblikovati svojo občino) ali izvajati lastno prostorsko politiko (Kos, 1998). Posebej pomembno pa je vprašanje regionalizacije oz. oblikovanja ustreznih vmesnih nivojev med državo in občinami.
4. *Urbani managerji* (Pahl 1977), developerji, so ob odsotnosti jasnih vizij postali pomembni akterji psevdoplaniranja oz. inkrementalističnega poseganja v prostor.

v prostor. Med dva bolj zanimiva in medsebojno povezana koncepta, ki bi ju veljalo aplicirati v bližnji prihodnosti, sodita povečevanje »učljivosti uporabnikov« in »učljivosti institucionalnih usmerjevalnih načrtovalskih sistemov«. Prvi pristopa k reševanju problema pomanjkljive javne participacije z vidika izboljševanja odnosa uporabnikov do načrtovanja oz. pomaga, da se uporabnik lažje približa kompleksnim procesom prostorskega načrtovanja, drugi pa obratno, tj. z vidika izboljševanja formalnega sistema načrtovanja, ki naj se bolj približa uporabniku.

- a) Koncept učljivosti akterjev je močno povezan z izpopolnjevanjem urbanega upravljanja na lokalni ravni (*area management*). Osnovna ideja temelji na učenju lokalnih voditeljev, ki naj bi bili sposobni prepoznati in razumeti večplastnost problemov, ki se pojavljajo v lokalni skupnosti (*problem recognition*). Prav tako naj bi bili lokalni voditelji zaradi svoje integriranosti sposobni organizirati/prilagoditi lokalno skupnost do te mere, da bi se na težave odzvala hitro in učinkovito (*problem response*).
- b) Koncept učljivosti institucionalnih formalnih sistemov prostorskega načrtovanja temelji na vzpostavljanju mehanizmov hitre reakcijske sposobnosti formalnega sistema in povečevanju »samoučljivosti, ki se izraža v zmožnostih tematiziranja preteklih podobnih izkušenj« (Gantar 1993: 81). Formaliziran sistem prostorskega načrtovanja naj bi svojo fleksibilnost izpopolnil do te mere, da bi bil sposoben »shranjevati« izkušnje in na teh podlagah prepoznati vzorce nevarnosti oz. nepričakovanih posledic družbenega delovanja, že ko se pojavijo prvi znaki, ki kažejo na potencialne probleme.⁵

Sočasna uporaba obeh pristopov dopušča možnosti za razvoj elementov fluidnosti v razmeroma nedozorelih formalnih sistemih prostorskega načrtovanja, kakršen je slovenski. Pri tem velja poudariti, da omenjena koncepta predstavljata zgolj začetek reševanja zagat, ki izhajajo iz nefluidnosti slovenskega prostorskega načrtovanja; slediti jima mora še vrsta drugih ukrepov. Vsekakor bi dosledna implementacija navedenih konceptov pripomogla k postopnemu odpiranju razpravljalnega polja na način opolnomočenja šibkejših skupin prek povečevanja socialnega, kulturnega in operativnega kapitala deležnikov, ki so

5. Med take avtomatične mehanizme oz. varovalke, ki naj bi zaščitile sistem prostorskega načrtovanja, še preden bi družbeni problemi prerasli v destruktiven konflikt, spada na primer »advokatsko« in »kompenzacijsko« načrtovanje, pri čemer naj bi prvo poskrbelo za to, da imajo vse interesne skupine, vključno z najšibkejšimi, deprivilegiranimi skupinami, ustrezne predstavnike oz. strokovno usposobljene zagovornike in servise, ki skrbijo, da bodo njihovi interesi ustrezno zastopani v procesu prostorskega načrtovanja. Drugi, »kompenzacijski« sistem pa deluje kot korekcijski mehanizem, ki naj bi prispeval k redistribuciji neenakosti, ki jih povzroča svobodno delovanje tržnega mehanizma (npr. skandinavski koncepti *welfare state*).

udeleženi v procesu prostorskega načrtovanja. S tega vidika omenjena pristopa omogočata začetek vzpostavitve drugačnega diskurza in vnašata elemente fluidnosti v razmeroma rigidni sistem prostorskega načrtovanja. Pomanjkanje socialnega, kulturnega in operativnega kapitala je pogosto navedeno kot pomembna ovira pri vzpostavljanju dialoga glede posegov v prostorov z vidika različnih deležnikov. Omenjena koncepta izboljšujeta znanje o posegih v prostor tako na strani institucionalnih struktur kot tudi na strani lokalnih deležnikov, kar dopušča možnosti za razvoj večje stopnje zaupanja med akterji in posledično kakovostnejši nadaljnji razvoj prostorskega načrtovanja v Sloveniji.

5 Zaključek – trajnostno fluidno prostorsko načrtovanje?

Fluidno prostorsko načrtovanje kljub množici definicij ostaja razmeroma nejasen koncept. To se še posebej zrcali pri poskusih njegove aplikacije v praksi, kjer prihaja s strani različnih akterjev do različnih tolmačenj glede njegove učinkovitosti in uporabnosti. S tremi primeri (mesto Tromsø, bežigranski stadion, odlagališče NSRAO) smo hoteli prikazati, kako različni deležniki percipirajo fluidnost v prostorskem načrtovanju. Pri tem ni šlo zgolj za prikaz razlik med različno močnimi interesnimi skupinami, ki bodisi upoštevajo ali pa ne upoštevajo elemente fluidnosti pri posegih v prostor. Omenjeni primeri so razkrili, da obstaja potreba po večji prisotnosti vsaj nekaterih elementov komunikacijske fluidnosti v prostorskem načrtovanju. Večsmernost komunikacije in zmožnost odziva na informacije, ki se pojavljajo v javnosti, se s tega vidika zdijo nujno potreben minimum za začetek vzpostavljanja fluidnosti v prostorskem načrtovanju, ki pa se realizira šele s prenosom oz. enakomerno porazdelitvijo odločevalske moči med vse deležnike, ki jih zadeva neki poseg v prostor.

V kontekstu Slovenije do prenosa odločevalske moči na deležnike ne prihaja spontano, temveč je ta v veliki meri odvisen od socialnih, kulturnih, ekonomskih in operativnih zmožnosti deležnikov, ki jih ta proces zadeva. Pri tem ne moremo govoriti o sistemski, temveč o občasni, inkrementalni uporabi elementov fluidnosti v prostorskem načrtovanju, ko skušajo določeni deležniki izrabiti legalne pravne okvire za vključitev v proces prostorskega načrtovanja, potem ko večsmernost komunikacije predhodno ni bila v polni meri implementirana. Prikaz primera fluidnega prostorskega načrtovanja v mestu Tromsø je s tega vidika razkril nekaj pomembnih značilnosti, ki bi jih z določenimi prilagoditvami lahko prenesli tudi v slovensko okolje. Najprej velja omeniti spremembo diskurza med deležniki, ki ga je sprožila aplikacija fluidnega prostorskega načrtovanja v praksi. Ne le da so bili ob tem sproženi mehanizmi bolj učinkovite komunikacije med (prej) moč-

nejšimi in šibkejšimi deležniki, z vzpostavitvijo koncepta v praksi se je začel tudi proces učenja oz. pridobivanja znanja ter akumulacije kulturnega, strokovnega kapitala pri skupinah, ki so bile prej izločene iz procesa. Ravno prenos znanja o možnostih sodelovanja v procesih prostorskega načrtovanja na šibkejše deležnike se zdi eden izmed ključnih uspehov poskusa v mestu Tromsø. Opolnomočenje šibkejših deležnikov je s tega vidika sprožilo pomembne dolgoročneje, trajnejše sistemske spremembe, ki so se poznale tudi po ukinitvi poskusa fluidnega prostorskega načrtovanja.

Poskus v mestu Tromsø opozarja na še eno pomembno lastnost fluidnega prostorskega načrtovanja. Ukinitve poskusa po enoletnem obdobju kaže na izreden pomen časovnega vidika pri aplikaciji koncepta. Fluidno prostorsko načrtovanje ima izjemne značilnosti odpiranja prostorskega načrtovanja različnim deležnikom, ki pa mu mora po določenem obdobju slediti bolj natančen implementacijski proces z vidika dejanskih posegov v prostor. Med poskusom je bila namreč opažena precejšnja nezmožnost usklajevanja različnih deležnikov glede dejanskih posegov v prostor, kar se je odrazilo v zaustavljanju večjih projektov v mestu. Kljub temu da ima fluidno prostorsko načrtovanje omejen rok trajanja, to ne zmanjšuje njegove unikatne vrednosti pri odpiranju polja prostorskega načrtovanja večji skupini deležnikov, temveč kvečjemu opozarja na nujno sukcesivno naravo prostorskega načrtovanja. Z drugimi besedami, vsakemu strateškemu prostorskemu načrtovanju mora slediti obdobje fluidnega (taktičnega) prostorskega načrtovanja, ki mu zopet sledi strateško in tako dalje. Reiteracija posameznih faz v procesu prostorskega načrtovanja se s tega vidika zdi kot najprimernejši način reševanja problemov, ki izhajajo iz immanentno konfliktne porazdelitve moči med različne deležnike, ki jih zadevajo posegi v prostor. Trajno fluidno prostorsko načrtovanje v kontekstu njegove neprekinjene rabe torej ne obstaja, obstaja pa njegova trajnostna naravnost v kontekstu odpravljanja konfliktov med deležniki in posledično dolgoročnega zmanjševanja stroškov projektov ter izboljševanje kakovosti življenja celotne skupnosti.

Klasično prostorsko načrtovanje je v tem kontekstu bližje temu, kar Berlin (1969: 121–133) opredeljuje kot »negativno vrsto svobode«, fluidno prostorsko načrtovanje pa kot »pozitivno svobodo«. Obstaja namreč razlika med subjektivnim doživljanjem svobode, tj. »individualno, deklarirano, de iure avtonomijo«, in »objektivnim doživljanjem svobode, ki je *de facto* izražena v zakonih« (ibid.). Moč javnosti se pogosto lahko izraža le prek nepopolne osebne svobode, ki se ji posameznik samoiniciativno odpove v dobro skupnosti. Odvzem ali izginotje potrebe po nepopolni osebni svobodi govori o nemoči javnosti in posledično tudi o nezmožnosti uveljavljanja javnih, praktičnih koristi. Kljub legalizaciji (uzakonjenju) svobode se ne uresniči »pozitivna svoboda« (ibid.), ki predpostavlja zmožnost

postavljati dejanske, praktične cilje in agendo uresničevanja teh dejavnosti v dobro skupnosti. Fluidno prostorsko načrtovanje z začasno porazdelitvijo moči vsaj delno vrača glas po izražanju subjektivne, nepopolne osebne svobode tistim, ki so v procesu po navadi najbolj spregledani in omejevani. Prav zato ga lahko opredelimo kot mehanizem, ki vnaša pozitivne oblike svobode v sistem, v katerem vladajo prikrite hierarhije, temelječe na negativni svobodi.

SUMMARY

The simplification of procedures is a frequent response of institutional actors to the ambiguities that arise in spatial planning processes. Kos (2002) mentions that, from this point of view, formalized spatial planning systems are less and less prepared to reflectively evaluate the content of spatial interventions and are instead trying to increasingly instrumentalize the procedures in order to effectively solve ad hoc problems that occur in space. In this context, efficiency is represented as the speed of solving small spatial planning problems, while too little attention is paid to the long-term effects of spatial planning decisions. The communication process in spatial planning requires extremely complex coordination, a lot of effort, resources, and involves lengthy preparatory procedures that are often simplified and shortened by planners to speed up the implementation of spatial interventions. That is why it is not surprising that the growing number of conflicts and communication problems are arising in relationships between investors, planners, institutional actors and local stakeholders that are most concerned about spatial interventions.

The article attempts to first present the importance of fluid spatial planning in the context of emerging social instabilities and then to analyze the perceptions of various actors regarding fluidity in spatial planning. It seems that spatial planners or local authorities understand the fluidity in spatial planning significantly differently from the inhabitants (local communities) or other stakeholders who use certain spaces and localities on a daily basis. Fluidity in spatial planning is in this perspective understood as fluid or multidirectional (omni-directional) information exchange between different stakeholders. The fluidity within the communication process often seems too radical or too excessive and consequently becomes a frequently ignored element in spatial planning. The article takes into consideration the examples of the Norwegian city of Tromsø, the renovation of the Bežigrad stadium in Ljubljana and the search for the location of low and medium radio-active waste site in Slovenia and analyses the advantages and dilemmas, barriers posed to the establishment of a communicatively open spatial planning process. It also tries to emphasize why individual elements of fluid spatial planning are necessary for the creation of a more sustainable spatial development policy.

The article elaborates that fluid spatial planning, despite a multitude of definitions, remains a relatively unclear concept. This is particularly reflected in the experiments of its application in practice, where different actors come to various interpretations about its effectiveness and usefulness. The analysis of case studies reveals that there is a need for a greater presence of at least some of the elements of communication fluency in spatial planning. The multidimensionality of communication process and the ability to respond to information appearing in the public seem to be an indispensable minimum standard to begin the establishment of fluidity in spatial planning, which is only realized through the transfer or even distribution of decision-making power among all stakeholders concerned by spatial transformations.

In the context of Slovenia, the transfer of decision-making power to stakeholders does not come spontaneously, but depends on a large extent of social, cultural, economic, and operational capacities of involved stakeholders. The example of fluid spatial planning in Tromsø has from this point of view revealed some important characteristics that could be translated into the Slovenian environment with certain adjustments. First of all, it is worth mentioning that the change in discourse among stakeholders was initiated by the application of fluid spatial planning in practice. Not only were the mechanisms for more effective communication between (previously) stronger and weaker stakeholders initiated, but more importantly, the process ignited the learning or acquiring of necessary knowledge and accumulation of cultural, professional capital in groups that were previously excluded from the process. The transfer of knowledge about the possibilities of participating in spatial planning processes to weaker stakeholders seems to be one of the key successes of the experiment in Tromsø. The empowerment of weaker stakeholders has, from this point of view, triggered important long-term and more permanent systemic changes, which also stayed in place also after the end of the fluid spatial planning experiment.

The experiment in Tromsø points to another important feature of fluid spatial planning. The abolition of the experiment after a one-year period shows the utmost importance of time aspect when applying the concept. Fluid spatial planning has exceptional characteristics for opening the spatial planning procedure to various stakeholders but has to be followed by a more precise implementation process after a certain period. In other words, every strategic spatial planning must be followed by a period of fluid (tactical) spatial planning, which is again followed by strategic and so on. Reiterating the individual phases in the spatial planning process seems to be the most appropriate way of solving the problems that arise from the immanently conflicting distribution of power among various stakeholders involved in spatial interventions.

Literatura

- Arnstein, Sherry (1969): A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of Planners*, 35 (4): 216–224.
- Bauman, Zygmunt (1998): *Globalisation: The Human Consequences*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt (2000): *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich (1992): *Risk society – Towards a new modernity*. London: Sage.
- Berlin, Isaiah (1969): *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press.
- Castells, Manuel (1996): *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Chase, John, Crawford, Margaret, in Kalinski, John (1999): *Everyday urbanism*. New York: Monacelli Press.
- De Certeau, Michel (1984): *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Deleuze, Gilles, in Guattari, Felix (1986). *City state. Zone*, 1–2, 194–199.
- Forester, John (1999): *The Deliberative Practitioner. Encouraging Participatory Planning Processes*. Cambridge: MIT Press.
- Gantar, Pavle (1993): *Sociološka kritika teorij planiranja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Giddens, Anthony (1990): *Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Harvey, David (2000): *Spaces of hope*. Berkeley: University of California Press.
- Healey, Patsy (1997): *Collaborative Planning: Shaping places in Fragmented Societies*. London: Macmillian Press.
- Healey, Patsy (2000): *Planning in Relational Space and Time: Responding to New Urban Realities*. V G. Bridge in S. Watson (ur.): *A Companion to the City*: 517–530. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Hillier, Jean (2007): *Stretching beyond the horizon: A multiplanar theory of spatial planning and governance*. London: Ashgate.
- Innes, Judith, in Booher, David (2003). *Collaborative policymaking: governance through dialogue*. V M. Hajer in H. Wagenaar (ur.): *Deliberative Policy Analyses*: 33–59. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kitchin, Rob (2014): *Making sense of smart cities: Addressing present shortcomings*. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 8 (1): 131–136.
- Kos, Drago (1998): *Usklajevanje prostorskih vidikov v razvojnih strategijah vladnih resorjev*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Inštitut za družbene vede, Center za prostorsko sociologijo, Urbanistični inštitut Republike Slovenije.
- Kos, Drago (1999): *Analiza izkušenj v predhodnem postopku izbora lokacije odlagališča NSRAO: mnenja lokalnih skupnosti*. Ljubljana: FDV.
- Kos, Drago (2002): *Praktična sociologija za načrtovalce in urejevalce prostora*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Latour, Bruno (2005): *Reassembling the social: an introduction to actor-network-theory*. Oxford New York: Oxford University Press.
- Nyseth, Torill, Pløger, John, in Holm, Trine (2010): *Planning beyond the horizon: The Tromsø experiment*. *Planning Theory*, 9 (3): 223–247
- Medved, Primož (2015): *Avtonomna trajnostna soseska – družbenobivanjski urbani model 21. stoletja? Teorija in praksa*, 52 (1–2): 252–269.
- Nyseth, Torill (2012): *Fluid Planning -- A Meaningless Concept or a Rational Response to Uncertainty in Urban Planning?* V J. Burian (ur.): *Advances in Spatial Planning*: 27–46. Rijeka, Shanghai: InTech. DOI: 10.5772/35098.
- Offe, Claus (1987): *The Utopia of the Zero-Option. Modernity and Modernization as normative Political Criteria*. *Praxis International*, 7 (1): 1–24.
- Paskaleva, Krassimira, Evans, James, Martin, Christopher, Linjordet, Trond, Yang, Dujuan, in Karvonen, Andrew (2017): *Data Governance in the Sustainable Smart City*. *Informatics* 4 (41) 1–19; doi:10.3390/informatics4040041.
- Pahl, Ray (1977): *Managers, technical experts and the state*. V M. Harloe (ur.): *Captive cities: studies in the political economy of cities and regions*: 49–60. London, New York: Wiley.
- Simonsen, Kirsten (2004): *Networks, flows, and fluids – reimagining spatial analyses?* *Environment and Planning*, 36: 1334–1340.
- Thompson, Emine Mine (2016): *Smart City: Adding to the Complexity of Cities*. V *Complexity & Simplicity – Proceedings of the 34th eCAADe Conference – Volume 1*: 651–660. Oulu: University of Oulu.
- Urry, John (2000): *Sociology beyond societies: Mobilities for the Twenty-First Century*. London: Routledge.
- Uršič, Matjaž (2016): *Online news media and local stakeholders in the urban development process – The case of renovating the Bežigrad Stadium in Ljubljana*. *Teorija in praksa*, 53 (5): 1191–1212.

Podatki o avtorju

doc. dr. Matjaž Uršič, višji znanstveni sodelavec
 Katedra za analitsko sociologijo
 Center za prostorsko sociologijo
 Službeni tel.: 01/ 5805-349
 Email: matjaz.ursic@fdv.uni-lj.si

Primož Medved

UTOPIČNI SOCIALISTI – INICIATORJI SODOBNEGA TRAJNOSTNEGA URBANIZMA?

IZVLEČEK

Za začetnika koncepta sodobnega trajnostnega urbanizma velja Ebenezer Howard z delom *Vrtno mesto* (1898). Zelo redki avtorji pa omenjajo utopične socialiste in njihove družbenoprostorske vizije iz poznega 18. stoletja kot prve razvojne zametke sodobnih trajnostnih mest. V članku so zato prek analize del utopičnih socialistov izluščene posamezne prvine socialističnih utopij, ki so predhodnice gradnikov sodobnih trajnostnih sosesk. Besedilo prikazuje, kako so se vizije, načrti utopičnih socialistov prelevili v osnovno strukturo delovanja trajnostnih sosesk 21. stoletja. Vzporedno pa članek odpira tudi razpravo o tem, ali je prostorski determinizem, ki je bil značilen za vizije utopičnih socialistov, ponovno (oz. še vedno) relevanten v današnjih trajnostnih mestih/soseskah. Ali trajno povezovanje v skupnosti, ki temelji na prostorski bližini, pri trajnostnih mestih (še vedno/ponovno) predstavlja imperativ?

KLJUČNE BESEDE: utopični socializem, trajnostni urbanizem, utopistike, prostorski determinizem, vrtno mesto

Utopian socialists – initiators of contemporary sustainable urbanism?

ABSTRACT

Ebenezer Howard, with his book *Garden City* (1898), is considered to be the initiator of contemporary sustainable urbanism. Few authors recognise utopian socialists, with their socio-spatial visions since the late 18th century, as conceptual pioneers of modern sustainable cities. In the article, specific elements of visions of socialist utopias, which anticipated the basic functionalities of modern sustainable

cities, are identified. The study shows how the utopian socialists' plans transmuted into the basic structure of the 21st-century sustainable neighbourhood. In addition, the article addresses the debate on whether spatial determinism, as typical of the utopian socialists' visions, is relevant in today's urban sustainable cities. Are communities' long-term relations based on spatial proximity (still/again) an imperative in modern sustainable cities?

KEY WORDS: *utopian socialism, sustainable urbanism, utopistics, spatial determinism, garden city*

1 Uvod in cilji

Današnja v veliki meri še vedno eksperimentalna implementacija trajnostnih mest je poskus poustvarjanja celovitih in prenosljivih modelov trajnostnega urbanega razvoja za mesta prihodnosti. Ideja o implementaciji trajnostnih mest (ang. *eco-city* ali *sustainable city*) izvira iz ekoloških gibanj šestdesetih in sedemdesetih let dvajsetega stoletja ter pomeni nekakšno idealno, zeleno manifestacijo urbanega razvoja, ki bi upošteval dane okoljske omejitve (Rapoport 2014). Kasneje se je sicer diskusija glede dimenzij trajnostnega urbanizma nadgrajevala in vedno bolj so poleg okoljske razsežnosti trajnostnega razvoja pomen pridobivali ekonomski ter zadnja leta tudi socialni in kulturni vidiki trajnostnega urbanega razvoja, ki so bili v praksi v veliki meri zanemarjani (Dempsey in dr. 2011; Haapio 2012; Uršič in dr. 2015). Seveda pa so izvirne idejne zasnove o trajnostnih mestih vzniknile že mnogo prej. Za začetnika koncepta sodobnega trajnostnega urbanizma za večino raziskovalcev urbanega (če naštejemo samo nekatere, npr. Farr 2008; Hu in dr. 2016; Roseland 1997; Sharifi 2016) še vedno velja Ebenezer Howard s svojim delom iz leta 1898, imenovanim *Vrtno mesto* (ang. *Garden City*). Howard je z *Vrtnim mestom* želel ponuditi rešitev za okoljske in socialne neugodne okoliščine tedanjih hitro rastočih novih mest, ki so nastajala kot posledica industrijske revolucije (Basiago 1996; Hall 2002). Materializacija oz. implementacija sicer redkih Vrtnih mest je privedla do pomembnih izboljšav v življenjskih razmerah, vendar so bile tudi zaradi liberalnih tržnih mehanizmov pri nastajanju teh mest poudarjene predvsem fizične urbanistične vrline Vrtnih mest na račun udeleženosti Howardovih socialnih ciljev (March 2004).

Zelo redki avtorji (npr. MacLoed in Ward 2002; Paden 2003) pa se ne strinjajo s splošno sprejeto tezo, da je bil Howard iniciator oz. idejni snovalec sodobnih trajnostnih mest; omenjajo (sicer bežno in ne argumentirano) tudi utopične socialiste (Charles Fourier, Robert Owen, Claude-Henri de Saint-Simon itd.) in njihove družbenoprostorske vizije iz poznega 18. stoletja kot nekakšne prve razvojne zametke sodobnih trajnostnih mest. Glavni namen raziskave v članku je preveriti

tezo, ali se vizije utopičnih socialistov, ki se v njihovem času niso materializirale (oz. niso dolgoročno obstale), danes dejansko uresničujejo in delujejo v obliki trajnostnih mest oz. trajnostnih sosesk. Da bi bilo mogoče utemeljiti navedeno tezo, je cilj članka identificirati (kolikor bo to mogoče), katere konkretne prvine vizij utopičnih socialistov se danes udelejujejo/manifestirajo v trajnostnih mestih. V članku bom prek podrobne analize različnih del utopičnih socialistov skušal izluščiti posamezne osnovne prvine oz. smernice socialističnih utopij, ki na neki način uokvirjajo, anticipirajo oz. so predhodnice gradnikov sodobnih trajnostnih sosesk. Prikazal bom, kako so se (kolikor so se) vizije, načrti utopičnih socialistov poznega 18. in zgodnjega 19. stoletja prelevili v osnovno strukturo delovanja trajnostnih sosesk 21. stoletja. Če bo ugotovljeno, da so veliko število ključnih gradnikov trajnostnega urbanizma napovedali utopični socialisti, bom lahko ovrgel tezo mnogih raziskovalcev trajnostnega urbanizma, ki so Ebenezerja Howarda postavili za začetnika/iniciatorja sodobnega trajnostnega urbanizma.

Vzporedno z omenjenim osrednjim ciljem članka bom v zaključku odprl razpravo o tem, ali je prostorski determinizem, ki je bil značilen za vizije utopičnih socialistov, ponovno (oz. še vedno) relevanten v današnjih modernejših urbanih eksperimentih – v trajnostnih mestih/soseskah. V zadnjih stoletjih se raziskovalci urbanega sprašujejo glede interakcije, dualnosti, preklapljanja in tudi morebitnega sožitja dveh smeri spreminjajoče se urbane lokalne skupnosti v mestih: ali gre v proces svetovljanske »družbe« posameznih samostojnih individuumov, kjer odnosi temeljijo na »mrežah« (*fluidnost*), ali pa obratno v smer trajnih urbanih družbenih odnosov, v delno re-kreacijo »plemenske skupnosti«, v iskanje »urbanih vasi«, ki temelji na močnih, fiksnih (*trajnih*) lokalnih družbenih vezeh, ki so pogojene s prostorsko bližino. Seveda se ob tem pojavi vprašanje, ali je možno sožitje obeh smeri/procesov (*fluidnosti* in *trajnosti*). Zato bo pri tem vprašanju zanimiv analitičen vpogled v dihotoimen odnos (po Ferdinandu Tönniesu) med »družbo« (*»Gesellschaft«*) in »skupnostjo« (*»Gemeinschaft«*), ki se (še vedno) odvija v sodobnih mestih in v najmodernejših urbanih eksperimentih (trajnostnih mestih). Ferdinand Tönnies (1957)¹ pojasnjuje razliko (in označuje prehajanje) med »Gemeinschaft« (skupnostjo) in »Gesellschaft« (družbo). V tradicionalni lokalni skupnosti (*»Gemeinschaft«*) so osebni odnosi opredeljeni in urejeni na podlagi tradicionalnih družbenih pravil, kjer prevladujejo splošen homogen življenjski stil, trdne vezi s pogosto interakcijo, z enostavnimi in neposrednimi odnosi, določenimi s prostorsko bližino (prostorski determinizem). Nasprotno »Gesellschaft« zaznamuje racionalna volja (*»Kürwill«*), kjer sodobne, svetovl-

1. Angleški prevod knjige Ferdinanda Tönniesia »Gemeinschaft und Gesellschaft«, ki je prvič izšla leta 1887.

janske družbe temeljijo na svobodi, individualizmu in odtujenosti, šibkih vezeh in neredni interakciji ter na heterogenem dinamičnem načinu življenja, kjer konsenz temelji na razumu (Brint 2001; Mlinar 1973). Hegel je že predhodno pisal o podobni dualnosti, ko je opredelil t. i. »Weltgeist« (svetovni, globaliziran kozmopolitanski duh), ki naj bi prevladal in omogočil globalni kontekst, kjer bo lahko lokalni »Volkgeist« (nacionalni duh) našel svoje samozavedanje in se osvobodil (Luther 2009). Eden od sekundarnih ciljev članka bo bolj kot v analizi temeljil na odpiranju nove perspektive/debate, ali se najbolj moderni, promovirani in splošno sprejeti urbani eksperimenti (utelešeni v trajnostnih mestih/soseskah) vračajo k prostorskemu determinizmu tradicionalne družbe in skupnostnim vezem, temelječih na prostorski bližini (po Tönniesu »Gemeinschaft«), in hkrati ohranjajo kozmopolitanski, globaliziran duh mest, temelječ na fluidnih mrežah (po Heglu »Weltgeist«, po Tönniesu »Gesellschaft«). Z razčlenitvijo besedil utopičnih socialistov, ki poudarjajo predvsem pomen močnih družbenih vezi, temelječih na prostorski bližini, in raziskovanjem povezanosti oz. kompatibilnosti njihovih idej s sodobnim trajnostnim urbanizmom, bo mogoče zaznati določene indice prihodnjega razvoja trajnostnega urbanizma 21. stoletja.

2 Metodologija

Metodološki pristop članka sloni predvsem na poglobljeni analizi razprav, spisov in drugih del utopičnih socialistov. Pri dosedanjih analizah in predstavitvah utopičnih socialistov so v znanstveni literaturi večinoma izpostavljeni le »veliki trije« predstavniki utopičnega socializma: Charles Fourier, Robert Owen in Claude-Henri de Saint-Simon. V tokratni analizi pa bodo podrobno analizirana poglobljena dela vseh glavnih predstavnikov utopičnega socializma. Tako bodo v raziskavi podrobno raziskana/preučevana in izpostavljena naslednja dela: *Zarota za enakost, imenovana Babeufova zarota* (Filippo Buonarroti); *Potovanje v Ikaro* (Etienne Cabet); *Napačna industrija, Teorija štirih gibanj, Novi industrijski in societarni svet* (Charles Fourier); *Manifest enakih* (Sylvain Maréchal); *Nov pogled na družbo* (Robert Owen); *Politik, Katekizem industrijcev, Novo krščanstvo, Industrija, O reorganizaciji evropske družbe* (Claude-Henri de Saint-Simon); *Človeštvo, kakršno je in kakršno naj bi bilo* (Wilhelm Weitling); *Moralni principi* (Gabriel Mably Abbé) itd. Poleg primarne analize del utopičnih socialistov bom raziskavo nadgradil še s preučevanjem sodobne znanstvene literature raziskovalcev, ki obravnavajo utopične socialiste (Dilas-Rocherieux 2004; Dittmer 2013; Kanli 2016; Kumar 1987 idr.).

Iz analize literature utopičnih socialistov bodo konkretno izpostavljene njihove urbanistične in družbenosistemske ideje, ki se danes uresničujejo v sodobnih trajnostnih mestih. Za preverjanje uresničevanja napovedi utopičnih socialistov se bom skliceval na teoretski okvir »modela trajnostnih sosesk« (Barton 2000; Barton in drugi 2003; Breheny in drugi 1993; Gruis in drugi 2006; Medved 2016; Rudlin in Falk 2009; Shane 2005 itd.), ki nazorno ponazarja in definira te sodobne trajnostne urbane tvorbe (glej Tabelo 1). Model celovito vključuje vse dimenzije, ki definirajo trajnostjo sosesko. Trajnostna soseska je v modelu definirana s štirinajstimi trajnostnimi urbani gradniki, ki so razvrščeni v štiri stebre trajnostnega urbanizma (trajnostna raba naravnih virov, trajnostni promet, urbanistični elementi trajnostnega razvoja in družbeno-ekonomsko ravnotežje). Z analizo temeljnih besedil utopičnih socialistov bom skušal ugotoviti in dokazati, kateri sodobni gradniki trajnostnega urbanizma (iz modela trajnostnih sosesk – Tabela 1) poosebljajo uspešno manifestacijo/materializacijo vizij utopičnih socialistov. Na ta način bom lahko potrdil ali zavrnil primarno tezo raziskave članka: »Vizije utopičnih socialistov se danes udeležujejo/materializirajo/manifestirajo v trajnostnih mestih/soseskah.«

V osrednjem delu oz. poglavju »Prvine utopičnega socializma kot nakazila gradnikov sodobnega trajnostnega urbanizma« bodo tako izpostavljeni sodobni gradniki trajnostnega urbanizma, ki so jih napovedali/nakazali/določili/vzpostavili utopični socialisti pred več kot dvesto leti. Predvsem pa bo poudarjena in razložena konkretna povezanost med bistvom današnjega trajnostnega urbanizma in vizijami utopičnih socialistov.

Tabela 1: Gradniki trajnostnega urbanizma

MODEL TRAJNOSTNIH SOSESK			
1. TRAJNOSTNA RABA NARAVNIH VIROV	2. TRAJNOSTNI PROMET	3. URBANISTIČNI ELEMENTI TRAJNOSTNEGA RAZVOJA	4. DRUŽBENO-EKONOMSKO RAVNOTEŽJE
1.1 kooperative obnovljivih virov energije (OVE) samostojno upravljanje in lastništvo OVE; visok delež lokalnih OVE glede na skupno porabo energije; visok delež OVE v lasti lokalnega prebivalstva, visoka energetska avtonomija (itd.)	2.1 prepoved avtomobilov metode za zmanjševanje pretoka avtomobilov/ali uvedba popolne prepovedi avtomobilov v soseski	3.1 kakovost življenja z urbanim trajnostnim načrtovanjem heterogeni večnamenski skupnostni center soseske (kot osrednji skupnostni objekt) za krepitev identitete lokalne skupnosti; konvergentni centralni trg – »plaza«; zelena območja in javni prostori	4.1 socialna ekologija kot politični okvir trajnostne soseske neposredna demokracija kot način sprejemanja odločitev na ravni soseske; medgeneracijska solidarnost; skrb za nepriviligirane skupine ljudi; visoka stopnja samoupravljanja in avtonomije pri odločanju
1.2 energetska varčne večstanovanjske stavbe obnova energetske potratnih stavb; »energetske učinkovite zgradbe« (izolacija; nizka poraba vode; uporaba obnovljivih virov energije za električno energijo in ogrevanje; reciklirani materiali itd.); visok delež pasivnih stavb ali stavb s standardom »plus energije« itd.	2.2 učinkovit javni promet pobude za souporabo avtomobila (»car sharing«); pobude za zmanjšanje odvisnosti od avtomobilov; raznolikost, dostopnost in razpoložljivost javnega prometnega sistema; multimodalnost prometa itd.	3.2 varstvo naravnega okolja in urbanizem upoštevanje biotske raznovrstnosti/raznovrstnosti vegetacije v lokalnem okolju; integracija naravne krajine v sosesko; ohranjanje avtohtone vegetacije v soseski itd.	4.2 identiteta lokalne skupnosti in lokalna kultura raznolikost lokalnih civilnih pobud in združenj; organizirani dogodki za krepitev lokalne identitete (npr. festival soseske itd.); ohranjanje lokalnih tradicij; razvoj kulturnih dejavnosti soseske itd.
1.3 inovativne rešitve za stimulacijo recikliranja in zmanjševanja rabe naravnih virov uvedba inovativnih konceptov za zmanjševanje porabe naravnih virov; metode za zmanjševanje porabe vode; pobude za zmanjšanje količine odpadkov; visoka stopnja recikliranja itd.	2.3 spodbujanje kolesarjenja in hoje urejene kolesarske in sprehajalne poti v soseski; dostopnost do mestnega središča in drugih delov mesta iz soseske itd.	3.3 kompaktnost gradnje in bližina storitev urbano načrtovanje v smeri kompaktnih večstanovanjskih blokov kot antipod samostojnim suburbanim enodružinskim hišam; prisotnost banke, pošte, trgovine, tržnice, osnovne in srednje šole v soseski itd.	4.3 lokalna ekonomija organizacija in spodbujanje lokalnih gospodarskih dejavnosti; diverzifikacija storitev; oživitev lokalnih obrti, dejavnosti; lokalne gradbene kooperative/gradbene zadruge itd. 4.5 sistem LETS (»časovna banka«) 4.6 lokalne prehranske kooperative

Vir: Medved 2016 (po Barton 2000; Barton in drugi 2003; Breheny in drugi 1993; Gruis in drugi 2006; Rudlin in Falk 2009; Shane 2005 idr.).

3 Prelomno obdobje utopičnega socializma in današnje utopistike

Utopični socializem izvorno izhaja iz koncepta Utopije Thomasa Mora. Leta 1516 je takratni angleški minister Thomas More do najmanjših podrobnosti opisal srečno družbo, egalitarno sistemsko ureditev, idealno državo na otoku, imenovanem Utopija »in s tem dotlej nepojmljivo družbeno ureditev napravil verjetno in prav kmalu zaželeno« (Dilas-Rocherieux 2004: 9). Morova Utopija je otok, na katerem ni denarja in ni zasebne lastnine, ter prostor, kjer sta enakopravnost in pravičnost glavni etični načeli (Dilas-Rocherieux 2004).

Pojmovanje izmišljenega otoka Utopije izhaja iz skovanke iz stare grščine in nakazuje dva različna pomena. Po blizuzvočju namiguje na dobro, veselo deželo (»/E/utopos« – dober kraj), hkrati pa tudi na deželo, ki je ni (»/O/utopos« – nekraj) (Kumar 1987: 24). V različnih, predvsem negativno nastrojenih kritikah do Utopije ali koncepta utopije se pogosto omenja samo en pomen Utopije, to je »ne-kraj«. Neda Brglez v svoji študiji »Utopizem in utopični misleci« utopije opisuje kot »misli o boljši družbi«, konstrukcije prihodnosti, arhitekture idealne družbe, epske freske ne-krajev in ne-ljudi (Brglez 1979). Po eni strani utopijam pripisuje funkcijo »ne-kraja«,² a po drugi strani dopušča tudi možnost uresničevanja utopij v specifičnem času in prostoru³ (Brglez 1979: 11).

Tudi pred Thomasom Morom je bilo napisanih veliko del, ki jih danes obravnavamo kot utopične. Nekatera literarna dela, ustvarjena pred našim štetjem, kot so Ep o Gilgamešu, Mahabharata, Vergilova Arkadija, lahko že uvrščamo med utopična dela (Kumar 1987). Platonova Država pa je »zarisala prvo sistematično in razvito utopično vizijo« (Brglez 1979: 12.). Kakor koli, Morova Utopija je bila prelomna tudi zaradi tega, ker je ime oz. pojmovanje otoka Utopija postal sinonim, ki velja še danes, za sanjsko mesto, perfekten kraj, idealen sistem, idealno družbo, zeleno skupnost.

Kljub temu da je Utopija nekakšna prelomnica v utopični literaturi, pa ne moremo mimo opaznega protislovja v Morovi knjigi. Da bi v utopičnih krajih čim več ljudi lahko uživalo v umetnosti in znanosti, je More legitimiral oz. dovoljeval obstoj sužnje, vojnih ujetnikov in kaznjencev. To je seveda posledica tega, da je bil More kljub vsemu »žrtev svojega časa«. Hkrati pa je to tudi dokaz, da v tistem času tudi najbolj dovršena utopija ni zmogla preseči in odpraviti razredne družbe (Brglez 1979). Šele kasnejši utopisti, predvsem utopični socialisti, so zmogli preseči razredno družbo.

2. »Utopija je nasprotje realnega in celo možnega, utopija je ,nemogoče« (Brglez 1979: 11).

3. »Vendar: marsikaj utopičnega v danih okoliščinah stopa v območje našega možnega in postaja realno« (Brglez 1979: 11).

Tudi v obdobju po Morovi Utopiji je vrsta avtorjev širila in nadgrajevala utopično idejo. V 17. stoletju sta za širjenje utopičnih idej poskrbela predvsem Francis Bacon (Nova Atlantida) in Thommaso Campanella (Država Sonca). Slednjega že uvrščamo med t. i. predhodnike utopičnih socialistov. Vrhunec socialističnega utopizma predstavlja prelom iz 18. v 19. stoletje, revolucionarni čas francoske revolucije. Med glavne socialistične utopiste tega zgodovinskega, družbenocivilizacijskega preloma štejemo naslednje avtorje: Filippo Buonarroti (Zarota za enakost, imenovana Babeufova zarota), Sylvain Maréchal (Manifest enakih), Etienne Cabet (Potovanje v Ikarijo), Wilhelm Weitling (Človeštvo, kakršno je in kakršno naj bi bilo), Étienne-Gabriel Morelly (Psevdonom Denis Diderota), Abbé Gabriel Mably (Moralni principi) idr.; vendar pa je to obdobje najbolj zaznamovala »velika triada utopičnega socializma«: to so Charles Fourier (Napačna industrija, Teorija štirih gibanj, Novi industrijski in societarni svet itd.), Robert Owen (Nov pogled na družbo) in Henri de Saint-Simon (Politik, Katekizem industrijcev, Novo krščanstvo, Industrija, O reorganizaciji evropske družbe itd.). »Veliki trije« veljajo za očete utopičnega socializma, ki je svoj pečat pustil v 19. stoletju, vendar so njihove ideje še danes izredno aktualne⁴ (Brglez 1979; Dilas-Rocherieu 2004; Engels 1979b).

Utopizem socialističnih utopistov je bil s ponujanjem konkretnih reformnih teorij v primerjavi s prejšnjimi utopičnimi deli v mnogih elementih že bolj vpet v družbeno realnost (Brglez 1979: 23). Utopični socializem velja za predhodnika marksizma oz. komunizma in je izrazito vplival na utopično in socialistično idejo. Utopični socialisti so svoje utopične spise pisali sredi modernega industrijskega sveta in so še danes aktualne. Za definiranje socialističnih utopij in konceptualnih izhodišč utopičnih socialistov pa je naprej treba opredeliti in razumeti družbenopolitično dogajanje v Evropi (predvsem v Franciji in Angliji) tistega časa. »Družbene utopije 18. stoletja ne bi bilo mogoče brez razsvetljenstva« (Brglez 1979: 24). Razsvetljenstvo je odločno pripomoglo k temu, da se je miselni in kulturni napredek vse do francoske revolucije prebijal skozi osamosvajanje in osvobajanje filozofske misli izpod religiozno-cerkvene dogmatike (Brglez 1979: 23). Utopični socialisti so bili sodobniki velike francoske revolucije in tudi angleške industrijske revolucije. To je bil čas postopnega razpadanja fevdalizma, čas, ko se je šele začelo oblikovanje delavskega gibanja. Razredni razpad med kapitalisti in mezdnicami delavci je bil še v povojih. To specifično obdobje, ko se še ni razvil razred proletariata in ko je bila množična industrija šele v začetni fazi, je vplivalo tudi na vsebino pisanja utopičnih socialistov, ki še niso izpostavljali problematike

4. »Saint-Simon, Fourier, Owen /.../ spadajo med najpomembnejše glave vseh dob in so genialno anticipirali nešteto trditev, katerih pravilnost danes znanstveno dokazujemo« (Engels 1979b: 502).

razrednega boja.⁵ Kljub temu pa je že v takratnem obdobju utopični socializem poosebljal popoln antipod izkoriščanju kapitalističnega razreda.⁶

Prelomno obdobje okoli francoske revolucije med 18. in 19. stoletjem je radikalno spreobrnilo družbenopolitično sfero in »kolektivni« način razmišljanja. Na neki način smo tudi danes priča podobnemu prelomnemu času. »Živimo v času prehoda iz obstoječega svetovnega sistema, kapitalističnega svetovnega gospodarstva v drug svetovni sistem ali sisteme« (Wallerstein 1999: 32). Čas, v katerem živimo, je po Immanuelu Wallersteinu zgodovinsko prelomno obdobje, obdobje precepa, prehoda v novo obdobje, v nov družbeni sistem. Trenutno se nahajamo v obdobju »bifurkacije« (Wallerstein 1999). Strokovno biološko je bifurkacija »stanje, ko se neka vrsta razcepi na dve novi vrsti, sama pa izumre« (Radej 2010: 8). Tako Wallerstein vidi to trenutno stanje, družbo, ki izumira, in po drugi strani istočasno prostor, kjer nastaja nova družba, nov sistem. »Utemeljitelj svetovno-sistemske analize Immanuel Wallerstein napoveduje, da imamo še približno od petindvajset do petdeset let časa razmišljati o »novem najboljšem možnem svetu« (Kos, Renner 2001: 73).

Po mnenju Marxa so bili utopisti oz. utopični socialisti zaradi še ne dovolj »zrelega« družbenega stanja obsojeni na neuresničljive sanje o prihodnosti, na utopije (Marx 1979). Čeprav iz drugačnih začetnih izhodišč je podobno o utopijah razmišljal tudi Wallerstein. Izpostavil je dve temeljni težavi utopij: prvič, še nikoli nikjer niso obstajale; drugič, utopije so »sanje o nebesih«, ki realno na zemlji ne bi mogle obstajati (Wallerstein 1999: 7). V ta namen Wallerstein v svojem delu »Utopistike ali izbira možnosti 21. stoletja« uvaja nov zorni kot, koncept oz. pojem »utopistik«.

Utopistika je resna ocena zgodovinskih možnosti, vaja o presoji o substantivni racionalnosti alternativnih možnosti zgodovinskih sistemov. To je trezno, racionalno in realistično ovrednotenje človeških družbenih sistemov, njihovih omejitev in področij, ki so odprta za človeško ustvarjalnost. To ni obraz popolne (in neogibne) prihodnosti, temveč alternativne prihodnosti, za katero verjamemo, da bo boljša, in ki je zgodovinsko mogoča (a je daleč od tega, da bi bila zanesljiva) (Wallerstein 1999: 7).

Wallerstein preko utopistik odpira prostor realnim možnostim, ki bodo eventualno lahko zamenjale obstoječi nevzdržni in po njegovem mnenju umirajoči globalni dominantni sistem kapitalizma. Utopistika je tudi usklajevanje tistega, »kar naj bi bili

5. »Prvi socialistični in komunistični sistemi, sistemi St.-Simona, Fouriera, Owena, se pojavijo v nerazvitem obdobju boja med proletariatom in buržuazijo« (Marx in Engels 1979: 481).

6. Utopični socializem je kritiziral »kapitalistično družbo, jo obsojal in preklinjal, sanjaril o njenem uničenju, fantaziral o boljši ureditvi in prepričeval bogate o nemoralnosti izkoriščanja« (Lenin 1979: 503).

naši /.../ splošni cilji, ne tisti drugotni, podrejeni cilji, ki jih imenujemo sredstva« (Wallerstein 1999: 8). V povezavi s konceptom utopistik sta Baer (2012) in Kos (2012) identificirala boj proti podnebnim spremembam oz. (širši) »trajnostni razvoj« kot temeljni (po Wallersteinu) »splošni cilj« naše civilizacije. Kos (2012) opredeljuje »trajnostni razvoj« kot edino sodobno razpravo, ki ohranja našo utopično domišljijo in sanje o potencialno boljšem svetu. Danes je treba pospešiti širšo razpravo o trajnostnem razvoju, ker je to eden od redkih programov, ki še vedno obljublja »realistične« utopične konstrukte, tj. utopistike po Wallersteinu (Kos 2012).

4 Prvine utopičnega socializma kot nakazila gradnikov sodobnega trajnostnega urbanizma

Po Wallersteinu se trenutno nahajamo v prelomnem obdobju »bifurkacije« (Wallerstein 1999). V prelomih družbenih sistemov in sistemov vrednot se včasih (tudi ciklično) podobna vprašanja ponovijo. Danes so določene specifične družbene dileme podobne času konca 18. stoletja, torej času francoske revolucije in času utopičnih socialistov. Niso pa seveda vsi globalni problemi danes podobni problemom tistega časa. V zgodnji fazi industrializacije, za razliko od danes, je bila stopnja globalnega onesnaževanja planeta zanemarljivo nizka; zato se tudi utopični socialisti in drugi razsvetljenci razumljivo niso nič ukvarjali z ekološkimi oz. okoljevarstvenimi temami, s katerimi se spopadajo današnja mesta in kjer t. i. trajnostni urbanizem (trajnostna mesta) ponuja konkretne uresničljive rešitve.

Po drugi strani pa obstaja vrsta gradnikov sodobnih trajnostnih mest/sosesk, ki so jih anticipirali, napovedali utopični socialisti. Napovedovali so namreč reformirano, po »človeških merah« prilagojeno družbo oz. družbeni sistem, ki temelji na decentraliziranih propulzivnih lokalnih skupnostih, ki so danes na neki način utelešene v trajnostnih soseskah/mestih. Poleg oblikovanj družbenih konceptov/sistemov so nekateri utopični socialisti koncipirali tudi prostorske/urbanistične načrte utopičnih naselij, katerih elementi so aktualni še danes in jih lahko najdemo v najbolj sodobnih trajnostnih mestih. Trajnostne soseske/mesta danes poosebljajo nekakšne urbane heterotopije (po Foucaultu), ki delujejo kot poskusna polja sprememb (Shane 2005: 9). To so prostori, kjer lahko nov družbeni red vzklije, se izpostavi in stoji v kontrastu (proti-položaju) predpostavljene ideje dominantnega družbenega reda (Heterington 1997: 40). V nadaljevanju bom preko analize različnih del utopičnih socialistov prikazal oz. skušal izluščiti prvine oz. nakazila socialističnih utopij, ki na neki način uokvirjajo, anticipirajo, napovedujejo oz. so nekakšne predhodnice temeljnih gradnikov današnjega trajnostnega urbanizma.

4.1 Menjalne ure in zavodi za menjavo produktov dela

Večina utopičnih socialistov je identificirala denar⁷ kot enega glavnih virov neenakosti, ki ohranja izkoriščevalski, neegalitarni družbeni red. Ugotovili so, da konstrukt oz. fikcija denarja povzroča neenako delitev dela in da je denar nujno treba odpraviti, uničiti, izobčiti. »Z ohranitvijo denarja /.../ sta neenako uživanje kot tudi neenaka delitev dela neozdravljiva« (Weitling 1979: 436). Prav tako denar legitimira različnost stanov oz. razredov, pomanjkanje in izobilje.

Kot protiutež denarju so utopični socialisti (predvsem Owen, Buonarrotti in Weitling) napovedovali postavitev nekakšne »časovne banke«, kjer bi se storitve izmenjevale z boni, in sicer glede na ure vložnega dela. Owen je tudi dejansko ustanovil »banko za pravično menjavo dela«, ki je izdajala delovni denar oz. »bone«, ki so krožili med člani zadružne skupnosti (Brglez 1979: 47–48). Pri takem načinu menjavanja dobrin se po utopičnem socializmu Buonarrotiju upošteva »zakon narave, po katerem je proizvodnja odvisna od dela. To delo je za vsakega državljanu očitno bistveni pogoj za družbeni dogovor; in ker vsakdo, ki stopa v družbo, prinaša vanjo enako vlogo (celoto svojih moči in svojih sredstev), morajo biti potemtakem enako razdeljena tudi bremena, produkti in koristi« (Buonarrotti 1979: 183).

Weitling je v svojem delu »Človeštvo, kakršno je in kakršno naj bi bilo« časovne banke poimenoval »družinska združenja«; klical jih je tudi »skupnosti dela in užitka«. Družinska združenja bi odpravila neenako delitev dela. Denar bi zamenjale knjižice, v katere bi bile vpisane opravljene ure (Weitling 1979: 423).

Vsak član družbe ima knjigo, v katero vpisuje menjalne ure. /.../ Če želi delavec poleg svoje narodne nošnje imeti še kak drug kos oblačila ali kak drug predmet, ki ne sodi v področje potreb, mu v knjižici menjalnih ur odpišejo toliko ur, kolikor delovnih ur je ta proizvod ocenjen /.../. Vrednost proizvodov se obračunava s porabljenim delovnim časom (Weitling 1979: 452–453).

Kljub temu da so s časom Ownove časovne banke propadle, nosijo v sebi simbolni pomen za prihodnje alternativne oblike menjave. Engels pravi, da so delovni bazarji, zavodi za menjavo produktov dela s posredovanjem delovnega papirnatega denarja, katerega enota je bila delovna ura, nujno morali propasti, a so popolnoma anticipirali mnogo kasnejšo »Proudhonovo menjalno banko« (Engels 1979: 499). Hkrati pa so anticipirale danes zelo aktualno »časovno banko« (ang. LETS – »Local exchange trade system«), shemo, ki predstavlja dovr-

7. »Pravi vzrok za te vselej pričujoče slabe čase je neenaka delitev dela /.../; in sredstvo, s katerim se ta gnusni nered ohranja, je denar« (Weitling 1979: 431).

šeno alternativo denarni menjavi in je v porastu v različnih lokalnih (in regijskih) skupnostih po svetu. Na primer v mestu Ithaca (NY) v ZDA so se pri njihovi lokalni menjalni enoti »HOUR« neposredno sklicevali in inspirirali na Ownovo menjalno banko (Dittmer 2013). Shema LETS predstavlja tudi enega glavnih temeljev oz. gradnikov trajnostne soseske (glej Tabelo 1 – Točka 4.5). Ob tem pa je vseeno treba omeniti, da so le redke trajnostne soseske (npr. trajnostna soseska Vauban v Freiburgu, Nemčija) tudi v praksi uspešno vpeljale svojo različico sheme LETS.

4.2 Solastnina in prve oblike kooperativ

»Lastnina vseh dobrin je samo ena in pripada ljudstvu« (Buonarroti 1979: 189).

Charles Fourier je ključ za doseganje stanja »svetovne harmonije« videl v novem bivalno-družbenem sistemu, imenovanem »falansterij«, ki pa ni bil nikoli uresničen oz. zgrajen. Falansterij je natančno definiran življenjski prostor, urbanistična tvorba, mesto, kjer naj bi veljal poseben egalitaren, socialističen red. V falansteriju naj ne bi bilo konfliktov, ker bi obstajalo pravično menjavanje dobrin – sistem solastnine oz. t. i. sestavljene lastnine (predhodnice današnjih kooperativ) ter ustvarjalno, privlačno in raznoliko delo. Fourier je v falansterijih izrazilo proti »enostavni lastnini«, to pomeni proti lastnini posameznih lastnikov kapitala (Fourier 1979). Fourier je ugotovil nemotiviranost delavcev, ko delajo za mezdnno delo, in izredno motiviranost, ko delajo zase. Zato je Fourier trdil, da bi si morali kot prvi ekonomski cilj zastaviti nalogo, da se vsi plačani delavci spremenijo v sozainteresirane ali pridružene lastnike, ki bi bili člani združenja (Fourier 1979: 312). Po Fourieru se to lahko vzpostavi samo v sistemu solastnine.⁸ Tudi Claude-Henri de Saint-Simon je poudarjal egalitarno razdelitev dobrin in pomen soodločanja v družbi. Poleg soodločanja je kot cilj družbe postavil tudi solastništvo in soudeležbo pri izplačevanju dobičkov (Saint-Simon 1979). Robert Owen pa je za razliko od Fouriera, Saint-Simona in drugih utopističnih mislecev svojo idejo solastništva uresničil tudi v praksi. Owen je uvedel »kooperativne družbe (konzumne in produktivne zadruga), ki so od tedaj praktično dokazale vsaj to, da sta tako trgovec kot tovarnar osebi, ki ju je zlahka moč pogrešati« (Engels 1979: 499). Vendar je Owen šel še dlje; postavil je dobesedno »kooperativno vas«; najprej v New Lanarku in kasneje v New Harmonyju (Brglez 1979: 47). V New Lanarku, v nekakšni delovni koloniji na Škotskem, je Owen dosegel bolj »humane« delovne razmere svojih delavcev (osnovno zdravstveno zavaro-

8. »Ena izmed najmočnejših vzmeti za spravo med revežem in bogatim je sestavljeni lastniški duh« (Fourier 1979: 312). »Tako je zaradi osebnega interesa dobrohotnost med družabniki splošna, in to že samo zato, ker niso plačani, temveč so sozainteresirani« (Fourier 1979: 313).

vanje, skrajšani delovni urnik, obvezno šolanje in prepoved dela za otroke itd.). Kljub humanizaciji delovnega razmerja in bivalnega okolja ter precej krajšega delovnega urnika je bila produktivnost tovarne v New Lanarku bistveno višja kot povprečna produktivnost v regiji. Owen je s podobnimi socialističnimi ukrepi želel velikopotezno rešiti bedo na Irskem,⁹ vendar mu tedanji »državni poglavarji« niso dovolili izvesti reform. Ownova pot se je nadaljevala v Indiani v ZDA, kjer je ustanovil socialistično vas, imenovano New Harmony,¹⁰ ki je delovala na egalitarnih načelih s skupno lastnino. V njegovem novem projektu v New Harmonyju je konzumne, kooperativne zadruga New Lanarka nadgradil v kooperativno naselbino, v kateri je bila celotna lastnina vasi v solastniški obliki.

Ideje solastnine utopičnih socialistov so izrazito vplivale na vsa kooperativna oz. združna pojmovanja, ki jih danes prepoznamo tudi v trajnostnih mestih oz. soseskah. Kooperative predstavljajo temelj trajnostnega urbanizma in se udeležujejo večinoma na tri načine: prek kooperativ obnovljivih virov energije (Točka 1.1 v Tabeli 1), lokalnih prehrabnih kooperativ (Točka 4.6 v Tabeli 1) in prek lokalnih gradbenih kooperativ (znotraj Točke 4.3 – Lokalna ekonomija – Tabela 1). Kooperative (gradbene, prehrabne in energetske) v trajnostnih soseskah poleg očitnih ekonomskih dobrobiti (nižji stroški za hrano, energijo in stanovanja) in pozitivnih socialnih učinkov (kot posledica večjega povezovanja ljudi pri ustvarjanju »skupnega«) omogočajo tudi visoko stopnjo samooskrbe, samozadostnosti ter večjo neodvisnost od tržnih globalnih premikov cen plina, hrane in stanovanj. Kanli (2016) celo uvaja nov termin »kooperative sosesk« (ang. »Neighbourhood cooperatives«), ki neposredno izhaja iz dediščine Ownovih vizij in kjer imajo lokalne urbane kooperative ključno vlogo pri uresničevanju vseh treh dimenzij trajnostnega razvoja (okoljsko, socialno in ekonomsko) v sodobnih mestih.

4.3 Zahteva po eksistencialnem minimumu

Danes je zelo aktualna debata o vpeljavi univerzalnega temeljnega dohodka, ki bi omogočal osnovne, eksistencialne dobrine za preživetje vsakemu posamezniku. Ideja ni nova, saj je bil že v rimskem cesarstvu vsak državljani Rima zgolj na podlagi državljanstva upravičen do določenega mesečnega odmerka žita (Rowland 1976). Thomas More je to tematiko nadaljeval v svoji Utopiji, a Charles

9. »Tako je Owen leta 1823 predlagal, da bi se s komunističnimi kolonijami odpravila beda na Irskem, in priložil popolne proračune o investicijskih stroških, letnih izdatkih in verjetnih dohodkih« (Engels 1979: 498).

10. Skupnost v New Harmonyju je po nekaj letih razpadla. Razlogov za propad kolonije je več; po eni strani mentaliteta ljudi tistega časa še ni bila zrela za tak preskok v načinu življenja; po drugi strani pa zaradi specifik ljudi v komuni, ki niso bili vajeni dela na zemlji (Brglez 1979; Dilas-Rocherieu 2004).

Fourier je bil prvi, ki je »zahtevo po minimumu« kompleksno postavil kot temeljno človekovo pravico za dostojno življenje. Fourierov »minimum« je nekakšen predujem v obliki zagotovitve dostojnega življenja vsakemu delavcu, ne glede na njegovo delo (Brglez 1979: 589). Po Fourieru za »delo, ki ga upravljamo svobodno in brez prisile, kot zabavo in družbeno dolžnost, ne plačujemo z mezdo, temveč s porazdelitvijo njegovih koristi v sorazmerju z njegovim trajanjem in donosnostjo. Fourierov minimum je potemtakem prav jamstvo za delavca« (Brglez 1979: 589).

Etienne Cabet je v svojem romanu Potovanje v Ikaro zahtevo za eksistencialni minimum enačil celo s »pravico do življenja«. »Pravica do življenja« je zanj glavno načelo oz. doktrina skupnosti in pomeni pravico »uporabljati vse dobrine, ki jih je ustvarila Narava za prehrano, obleko« (Cabet 1979: 404). Cabet trdi, da je »narava /.../ dala vse vsem, ne da bi karkoli delila, in da so vse zemeljske dobrine sestavljale [naravno in prvotno Skupnost]« (Cabet 1979: 404).

V trajnostnih mestih se pravica do minimuma najbolj odraža v številnih organizacijah/društvih, ki nudijo različno pomoč marginalnim nepriviligiranim skupinam prebivalstva. Socialni čut ter občutek za dobrobit skupnosti, in ne samo posameznika, je definitivno bolj manifestiran v implementiranih trajnostnih soseskah kot pa v »običajnih« soseskah, ki imajo edino funkcijo – »spalnega naselja«. Zahteva po eksistencialnem minimumu kot temeljni človekovi pravici je posredno prisotna v okviru gradnika trajnostnih sosesk – tj. »socialna ekologije« (Točka 4.1 v Tabeli 1). Socialna ekologija predstavlja nekakšen teoretičen politični okvir koncepta trajnostnih sosesk, ki se manifestira predvsem prek solidarnosti znotraj skupnosti (s poudarjeno medgeneracijsko solidarnostjo), skrbi za nepriviligirane skupine ljudi, prek združenj za starejše, otroke, invalide itd. Utopični socialisti (predvsem Fourier in Cabet) so torej z »zahtevo po minimumu« anticipirali bistvo socialne ekologije.

4.4 Heterogenost skupnosti in prostora

Utopični socialisti so vsi po vrsti zagovarjali heterogene skupnosti, kjer bi različni ljudje z različnim materialnim statusom, religijo, izobrazbo itd. živeli oz. sobivali skupaj. Tako si je na primer Fourier zamislil falansterij kot naselje za »1500–1600 oseb s stopnjevano neenakostjo glede imetja, starosti in značajev s teoretičnim in praktičnim znanjem: v takšni združitvi bi lahko opravljali najbolj pisana opravila« (Fourier 1979: 311). Fourier izrazito poudarja potrebo po neenakostih in »neogibnih neskladnostih, če hočemo organizirati harmonično družbo v prostoru Falange«¹¹ (Fourier 1979: 251). »Prostor harmonije – prostor falange« je po njegovem mnenju prostor, kjer v sožitju živijo bogati in manj bogati (Fourier 1979: 315). Ta specifična mešanica heterogenosti je bila za Fouriera

11. Falanga je sinonim za falansterij.

prednost falansterija; vendar je bil ta način zagovarjanja obstoja različnih družbenih slojev kasneje tudi vir očitkov Fourieru s strani marksistov.

Utopični socialisti so poleg heterogenosti ljudi v skupnosti »napovedovali« tudi heterogenost prostorske namembnosti oz. heterogenosti v prostoru. Weitling je v središču bivalnega konglomerata »nameščal« t. i. »poslopje zveze« (Weitling 1979: 458). »Poslopje zveze« je osrednji večnamenski prostor, konvergentni center, kjer bi se srečevali in udeleževali lokalni prebivalci. Tam bi bila pošta, vzgojne institucije, gledališče, hotel za nastanitev popotnikov itd. (Weitling 1979: 458). Prav inkluzivnost, multimodalnost centralnega poslopja – javnega prostora so danes popolnoma prevzele vse uspešne trajnostne soseske (Medved 2017). Weitling je poleg tega v svojih utopičnih besedilih napovedoval tudi skupnostno obdelovanje zemlje, ki mora biti nujno v neposredni bližini bivališča.¹² Na neki način je tako anticipiral današnje skupnostne trajnostne urbane vrtove znotraj trajnostnih mest. Tudi Fourier je v falansterijih upošteval urbanistično heterogenost.¹³ Svetoval je obvezno umeščanje kmečkih stavb v falango. To naj bi po njegovem dodalo neko nujno potrebno »ruralnost v meščanskem okolju« (Fourier 1979: 315).

Heterogenost ljudi in heterogenost urbanistične forme predstavljata osnovo, temelj sodobnega trajnostnega urbanizma in pomemben gradnik modela trajnostnega urbanizma. Dejansko so skoraj vse trajnostne soseske uspešno dosegle zelo raznoliko urbanistično formo, obliko poslopij in mešano namensko rabo objektov (z bivalnimi, poslovnimi in javnimi institucionalnimi funkcijami). Weitlingov večnamenski prostor »poslopje zveze« se skoraj dobesedno manifestira v današnjih lokalnih »skupnostnih centrih trajnostnih sosesk« (znotraj Točke 3.1 »kakovost življenja z urbanim trajnostnim načrtovanjem« v Tabeli 1), kjer se izvajajo najrazličnejše skupnostne dejavnosti. Skupnostni centri trajnostnih sosesk danes predstavljajo vozlišče lokalnega skupnostnega življenja. Načrtovalci trajnostnih mest/sosesk so z različnimi urbanističnimi politikami skušali doseči heterogenost trajnostnih skupnosti in čim bolj raznoliko sestavo prebivalstva z uvajanjem socialnih stanovanj, vrtcev, šol, domov za ostarele, študentskih stanovanj itd. Kakorkoli, kljub vsem prizadevanjem pa omenjeni utopisti niso mogli zamejiti gentrifikacije in tako danes v večini trajnostnih sosesk živijo predvsem predstavniki višjega srednjega sloja.

12. »V bližini je tudi skupnostni vrt« (Weitling 1979: 458).

13. »Tako Fourier kot Owen zahtevata odpravo nasprotja med mestom in vasjo kot prvi temeljni pogoj za odpravo stare delitve dela. Za oba se ima prebivalstvo porazdeliti po deželi v skupinah po 1600 do 3000; vsaka skupina bi prebivala v središču svojega zemljiškega okraja v velikanski palači s skupnim gospodinjstvom« (Engels 1979: 545–546).

4.5 Predstavniške skupščine in konfederacije

Abbé Gabriel Mably (eden najbolj tipičnih utopistov 18. stoletja, teoretik francoske revolucije) je predvideval, da mora »izvršna oblast biti podrejena zakonodajni, ta pa je v rokah predstavniške skupščine« (Brglez 1979: 26). Predstavniške skupščine v utopičnih spisih so na neki način predhodnice participativne demokracije oz. neposredne demokracije, kjer je oblast v rokah zbora državljanov, ki soodločajo o temeljnih zadevah. Owen je omenjal tudi politično obliko konfederacije različnih avtonomnih skupnosti. Owen »bi hotel pomnožiti v neki deželi majhne skupnosti, ki naj bi se kasneje, ko bi jih združili z neko splošno vezjo, spremenile v toliko posameznih členov velike družine« (Buonarroti 1979: 201). Na neki način utopični socialisti s prviniami združevanja v regijsko konfederacijo skupnosti in s predstavniškimi skupščinami anticipirajo »konfederalizem in direktno participativno demokracijo«, ki sta poleg že prej omenjenega »eksistencialnega minimuma« načeli libertarnega municipalizma in socialne ekologije, ki predstavljata politični okvir enega glavnih gradnikov koncepta trajnostnih sosesk. Luederitz in dr. (2013) postavljajo kolektivno skupnostno odločanje o temeljnih lokalnih postavkah prek neposredne demokracije kot enega od glavnih načel razvoja trajnostnih sosesk. Tudi Gruis in dr. (2006) poudarjajo pomembnost neposredne demokracije in participacijo skupnosti pri odločanju v trajnostnih soseskah ter jo kot vzporeden odločevalski instrument postavljajo ob bok reprezentativni demokraciji.

4.6 Gradualistično uvajanje utopičnosocialističnih mest

Utopični socialisti so edino možnost uresničevanja socialističnih utopij prepoznali v gradualizmu (ne revolucionarno). Owen je na primer »svojo novo ekonomsko družbo hotel postaviti poleg obstoječe kapitalistične ureditve in jo polagoma uveljaviti proti njej« (Brglez 1979: 48). Gradualizem je bila kasneje glavna kritika marksistov, ki so zagovarjali revolucionarni boj kot edino možnost za končanje razredne delitve (Engels 1979). Kot vsi utopični socialisti je bil tudi Saint-Simon mnenja, da mora vsaka politična kombinacija, vsaka institucija, če naj bo zares dobra, ustrezati pogoju, »da se ujema s sedanjim stanjem družbe, da je v skladu z obstoječimi idejami in stvarmi, da je postopno pripravljena, skratka, da prihajà *à propos*« (Saint-Simon 1979: 233). Tudi Weitling je v govoru o reformi družbe izpostavil, da mora obstajati neki »čas« oz. družbeno stanje, ki mora biti »dovolj zrelo«, da lahko povzroči spremembe družbene ureditve.¹⁴

14. »O tem, kakšna naj bo družbena ureditev, odloča družba sama, večina njenih članov in do neke mere tudi čas, v katerem se odločitev sprejema« (Weitling 1979: 443).

Gradualizem s postopnim uvajanjem trajnostnih mest oz. sosesk ni posebej izpostavljen kot temeljni gradnik trajnostnih sosesk, vendar ga je kljub temu treba osvetliti, saj je popolnoma skladen z načeli utopičnih mest. Za utopičnosocialistična mesta je bilo mišljeno, da bodo zgrajena postopoma, tako kot so se postopoma (nerevolucionarno) zgradila trajnostna mesta in trajnostne soseske (*à propos*). Naivno in neuresničljivo bi bilo misliti, da bi lahko celotno regijo ali državo čez noč naredili egalitarno, trajnostno in avtonomno. Tako kot utopični socializem tudi trajnostne soseske niso vsiljene na silo, ampak skoraj vedno s širšim konsenzom prebivalcev (vsaj v evropskih primerih). Šele ko je izpostavljena, implementirana prva »zelena celica« oz. trajnostna soseska v enem mestu, lahko začne obstajati »referenca možnega« v mestu, državi oz. širši regiji. Ko ljudje vidijo in zaznajo vse dobrobiti življenja v trajnostni soseski, se lahko postopoma uvede druga, tretja, četrta trajnostna soseska ali trajnostno mesto – gradualno. Na primer, ko so zgradili trajnostno sosesko Vauban (Freiburg), je bila tako uspešna in zaželena, da so hitro končali še drugo, večjo trajnostno sosesko Rieselfeld v Freiburgu in tretjo trajnostno sosesko Französisches Viertel – Südstadt v isti regiji, v bližnjem v Tübingenu.

Ko je bil New Lanark v Veliki Britaniji splošno priznan kot zgodba o »utopičnem uspehu«, je Owen provokativno vprašal: »Kaj nam torej preprečuje, da bi ta sistem pri priči vpeljali v prakso? Pravzaprav nič drugega kot to, da ta praksa ni splošno znana« (Owen 1979: 358).

5 Zaključek

V članku so bile razdelane osnovne prvine vizij utopičnih socialistov, ki so danes še vedno zelo aktualne ter se udeležujejo v prostorskih in družbenih dimenzijah trajnostnega urbanizma. Z natančnim razčlenjevanjem večine temeljnih del utopičnih socialistov je bila v članku poudarjena konkretna razmeroma močna povezanost med bistvom današnjega trajnostnega urbanizma in vizijami utopističnih socialistov. Osrednja analiza večine temeljnih besedil utopičnih socialistov (v poglavju 4) je pokazala, da so osrednje prvine utopičnega socializma dejansko predhodnice večine sodobnih gradnikov trajnostnega urbanizma oz. jih napovedujejo.

Če povzamemo, utopičnosocialistična prvina »menjalne ure in zavodi za menjavo produktov dela«, s katero so se ukvarjali predvsem Owen, Buonarroti in Weitling, je predhodnica današnjega gradnika trajnostnega urbanizma »sheme LETS« oz. »časovne banke« (Tabela 1 – Točka 4.5). Utopičnosocialistična prvina »solastnine oz. deljene lastnine« (Fourier, Saint – Simon, Owen) je predhodnica treh gradnikov trajnostnega urbanizma, in sicer kooperativ obnovljivih virov

energije (Točka 1.1 v Tabeli 1), lokalnih gradbenih kooperativ (znotraj Točke 4.3 – »Lokalna ekonomija« v Tabeli 1) ter lokalnih prehrabnih kooperativ (Točka 4.6 v Tabeli 1). Utopičnosocialistični prvini »zahteve po eksistencialnem minimumu« (Cabet, Fourier, Owen) in »predstavniške skupščine« (Mably, Owen, Buonarroti) predstavljata glavni načeli današnjega političnega okvira trajnostnih sosesk – socialne ekologije (Točka 4.1 v Tabeli 1). Še posebej pa je treba poudariti prvino utopičnega socializma, tj. »heterogenost skupnosti in prostora« (Fourier, Weitling), ki je dejansko eno glavnih vodil sodobnega trajnostnega urbanizma. Heterogenost ljudi in heterogenost urbanistične forme predstavljata osnovo, temelj sodobnega trajnostnega urbanizma, ki se uteleša v dveh pomembnih gradnikih, kot sta »kakovost življenja z urbanim trajnostnim načrtovanjem« (Točka 3.1 v Tabeli 1) in »socialna ekologija kot lokalni politični okvir trajnostne soseske« (Točka 4.1), ter delno v »kompaktnost gradnje in bližina storitev« (Točka 3.3 v Tabeli 1). Aktualen je tudi Weitlingov bivalni konglomerat »poslopje zveze« (Weitling 1979: 458). »Poslopje zveze« je osrednji večnamenski prostor, konvergentni center, kjer bi se srečevali in udeleževali lokalni prebivalci. Tam bi bila pošta, vzgojne institucije, gledališče, hotel za nastanitev popotnikov itd. (Weitling 1979: 458). Weitlingovo »poslopje zveze« se s skoraj enakimi funkcijami celovito vzpostavlja v skupnostnih središčih trajnostnih sosesk, ki danes z množtvom funkcij oz. večnamenske rabe predstavljajo pravcato družbeno vozlišče lokalne skupnosti (Medved 2017).

Drugi trajnostni gradniki sodobnega urbanizma, ki jih utopični socialisti niso napovedali, se nanašajo predvsem na »trajnostni promet« in »trajnostne rabe naravnih virov«. Seveda v času poznega 18. stoletja še ni bilo avtomobilov ter tudi onesnaževanje planeta in uničevanje biotske raznovrstnosti je bilo zanemarljivo, zato se utopični socialisti takrat teh partikularnih tem niso dotikali.

Glede na to, da so utopični socialisti napovedali oz. načrtali pot kar sedmim temeljnim gradnikom trajnostnega urbanizma (predvsem v stebrih trajnostnega urbanega razvoja »urbanistični elementi trajnostnega razvoja« in »družbeno-ekonomsko ravnotežje«; glej Tabela 1), lahko trdimo, da so bili utopični socialisti iniciatorji sodobnega trajnostnega urbanizma. Pri opredeljevanju in definiranju začetnikov trajnostnih mest je tako treba ob bok Ebenezerju Howardu in njegovemu Vrtnemu mestu nujno postaviti tudi utopične socialiste.

Kot je bilo omenjeno v uvodu, je cilj članka tudi ugotoviti oz. odpreti debato o tem, ali je prostorski determinizem, ki je bil značilen za vizije utopičnih socialistov, ponovno (oz. še vedno) relevanten v današnjih najmodernejših urbanih eksperimentih – trajnostnih mestih/soseskah. To seveda ne pomeni zanikanja »doseženega« kosmopolitanskega, globaliziranega duha sodobnih mest, temelječega na fluidnih mrežah (po Heglu »Weltgeist«, po Tönniesu

»Gesellschaft«). Zanima nas sožitje obeh smeri in konstantno (lahko tudi dnevno) preklapljanje posameznikovega udeleževanja med tradicionalno skupnostjo soseske in širšo (tudi globalno) družbo. Na tej točki je mogoče spet treba privleči na plano Mlinarjev koncept »novega lokalizma«, ki ga je pogosto prevzemal tudi Strassoldo. Strassoldo (1990) je kritičen do teorije, da naj bi »modernizacija« privedla do prehoda iz lokalne skupnosti v globalno družbo (iz partikularizma v univerzalizem) in zamenjala »teritorialne korenine« z neprostorskimi (funkcionalnimi) sistemi interakcije. Če je »stari lokalizem« po Mlinarju pomenil izključevanje in nerefleksivno zapiranje v svojo tradicionalno lokalno skupnost, je po drugi strani novi lokalizem rezultat svobodne volje, je prostovoljen in racionalen ter se zaveda širšega globalnega konteksta sveta (Mlinar 2001). Strassoldo vidi v novem lokalizmu obliko iskanja oz. beg iz preobsežnega in neobvladljivega sveta. »Postmoderni človek poskuša oživiti majhne enklave domačnosti, intimne, varnosti in razumevanja, enklave, v katerih bi se zrcalil njegov Jaz« (Strassoldo 1990: 75).

Za delovanje (tradicionalne) lokalne skupnosti, kjer vezi temeljijo na prostorski bližini, je nujna sorazmerno trajna fizična prisotnost posameznika v določenem lokalnem okolju, ki omogoča in tudi zahteva konstantno aktivnost individuuma v lokalni skupnosti. Trije gradniki trajnostnih sosesk, ki so jih anticipirali utopični socialisti, od posameznika še posebej zahtevajo aktivno (trajno) prisotnost v lokalni (urbani) skupnosti. To so: (1) menjalne ure in zavodi za menjavo produktov dela, (2) solastnina oz. sestavljena lastnina ter (3) konfederacija in predstavniške skupščine. Pri menjalnih urah (lokalni shemi LETS) je za nemoteno delovanje potrebna določena identifikacija posameznikov z lokalnim prostorom ter hkrati njihova razmeroma aktivna prisotnost in nerazpršenost (nefluidnost) v širšem prostoru. Za delovanje tovrstnega menjalnega instrumenta je potrebna kritična masa ljudi, ki dolgoročno (trajno) zaupa sistemu in neprenehoma menjuje dobrine z urami LETS. Tudi pri kooperativah (recimo obnovljivih virih energije – ali bolj specifično: sončnih elektrarn na strehah blokov), da lahko delujejo, se morajo solastniki zavezati dolgoročno za vsaj desetletje, da bodo skupaj prodajali elektriko in vračali posojilo za investicijo. To onemogoča »svobodno voljo«, temelječo na nenehni razpršenosti, mobilnosti, fluidnosti, vsaj brez določene kazni ali zapletov (pogodbene kazenske klavzule). Tudi konfederacije, ki temeljijo na neposredni demokraciji (lokalne skupščine), so izrazito prostorsko determinirane in obravnavajo tematike, ki so vezane na lokalni prostor. Iluzorno je danes razmišljati, da bi bile tovrstne skupščine nadomestljive z videokonferencami, kjer bi lastniki nepremičnin iz drugih držav zavzeto razpravljali o izrazito lokalnih temah (npr. skupnostnem urejanju vrtov). Trajna fizična prisotnost in povezovanje v skupnosti, ki temelji na prostorski bližini, je torej pri trajnostnih mestih/soseskah (še vedno/ponovno) imperativ.

Da je interakcija lokalne skupnosti sploh lahko omogočena, so potrebne tudi nekatere fizične urbanistične rešitve, ki pospešujejo srečevanje, druženje oz. nudijo nujen javni prostor, ki omogoča izražanje in povezovanje posameznikov. Heterogene večnamenske stavbe, poslovni prostori v pritličjih stavb, velika gostota naseljenosti, ulice, namenjene pešcem, parki in igrišča ter predvsem javni trgi («plaze») ter veliki skupnostni centri sosesk so tisti urbanistični trajnostni elementi, ki pospešujejo interakcijo, povezovanje in aktivno delovanje lokalnih prebivalcev soseske, torej ljudem, ki so povezani na podlagi prostorske bližine (in ne na podlagi funkcijskih ali interesnih vzvodov). Seveda lahko to tezo na tej točki zavrnamo in trdimo, da se v vsako specifično sosesko selijo specifični »podobni« ljudi, kar povsem drži, s pospešenim procesom gentrifikacije pa se ta pojav še utrjuje. Kakor koli že, trajnostna soseska je kljub vsemu vsaj v teoriji prisposoda mešanja različnih tipologij ljudi; poudarjena je heterogenost. Iz tega sledi, da v svojem bistvu tudi v mogoče preveč naivnem idealiziranem sledenju samemu konceptu trajnostna soseska sledi načelom utopičnih socialistov in izrazitim mešanjem različnih stanov, razredov, religij itd. Torej trije izpostavljeni družbeni gradniki sodobnih trajnostnih sosesk, ki so delno omogočeni tudi z urbanističnimi trajnostnimi elementi, posebej kažejo konkretne znake (indicije), da se ponovno obnavlja oz. poudarja pomembnost lokalne teritorialnosti in da se v sodobnih trajnostnih urbanih eksperimentih poskuša obujati nekatere delno pozabljene elemente povezovanja lokalne skupnosti oz. skupnostne vezi, ki temeljijo predvsem na prostorski, fizični bližini bivanja.

Za konec lahko sklenemo: če izhajamo iz definicije utopistike, lahko presodimo, da je v celoti kompatibilna s pojmom, pomenom in konceptom trajnostne soseske. Slednja je že prisotna, obstaja, je realna in materializirana; in že samo z njenim dejanskim obstojem in trajnostno vzdržnim delovanjem dokazuje praktično možnost uvajanja novih alternativnih sistemov. Glede na to, da se zaradi nevdržnosti/netrajnostnosti trenutnega kapitalističnega sistema že vzpostavljajo in širijo (čeprav v zametkih) lokalne samozadostne skupnosti v trajnostnih soseskah, in glede na to, da imajo trajnostna mesta že širši družbeni konsenz med ljudmi, je mogoče potrditi, da lahko nove urbanistične tvorbe z egalitarnim družbenim redom predstavljajo (po utopistikah) »alternative prihodnosti, ki so realistične, racionalne in zgodovinsko mogoče« (Wallerstein 1999: 7).

SUMMARY

Ebenezer Howard, with his book *Garden City* (1898), is considered to be the initiator of contemporary sustainable urbanism. Few authors have recognised the utopian socialists (Charles Fourier, Robert Owen, Claude-Henri de Saint-Simon, e.g.), with their socio-spatial visions from the late 18th century, as conceptual pioneers of modern sustainable cities. The main purpose of the research in the article is to determine if the visions of utopian socialists, which did not materialise when they had originally been conceived, are currently manifested within the form of sustainable cities/sustainable neighbourhoods. In the article, through a detailed analysis of the works of various utopian socialists, it was possible to identify the specific elements of the visions of socialist utopias, which anticipated the basic functionalities of modern sustainable cities. The article illustrates how the visions and plans of utopian socialists transmuted into the basic structure of the 21st century sustainable neighbourhood. In this way, it was possible to confirm the primary thesis: *»The visions of utopian socialists are now being realised/materialised/manifested in sustainable cities/neighbourhoods«*. With the identification of sustainable urbanism's key elements, which had been predicted by utopian socialists, I could reject the thesis of several urban researchers who positioned Ebenezer Howard as the first initiator of contemporary sustainable urbanism.

In addition, the article also opens a debate on whether spatial determinism, which was endorsed in the visions of utopian socialists, is currently relevant in modern urban sustainable cities. Are the communities' long-term relations based on spatial proximity (still/again) an imperative in today's sustainable cities? In past centuries, urban researchers discussed the interaction, duality and also a possible coexistence of two societal conceptual paradigms: have we definitely »achieved« the cosmopolitan »society« of independent individuals, where relations are based on »networks« (*fluidity*) or vice versa, are we re-discovering the value of permanent urban social relations within »traditional local communities« (»urban villages« in cities), which are based on strong, fixed, long-term (*sustainable*) social connections determined and conditioned by spatial proximity. By analysing/researching the utopian socialists' visions, which emphasise the importance of strong social ties based on spatial proximity within a limited local area, it was possible to perceive a certain level of compatibility between their ideas and contemporary sustainable urbanism, which implies an indication/suggests a trend for future »21st century« sustainable urban developments. For the stable functioning of sustainable neighbourhoods, the relatively permanent physical presence and constant engagement of local individuals in a particular local environment is necessary. However, this does not mean denying the »accomplished« cosmo-

politan, globalised spirit of modern cities based on fluid networks (according to Hegel »Weltgeist«, according to Tönnies »Gesellschaft«). At this time, it seems that a possible and achievable mode of social interaction in modern sustainable neighbourhoods is represented with the simultaneous coexistence of both societal expressions (»cosmopolitan society« and »local community«), which enables a constant exchanging of an individual's engagement between the local community within the neighbourhood and the broader (also global) society.

The contemporary socio-spatial experiments embodied in the form of sustainable neighbourhoods could be also understood through Wallerstein's concept of utopistics. Utopistics is the serious assessment of historical alternatives, the exercise of our judgment regarding the substantive rationality of possible alternative historical systems. Utopistics is about reconciling what overall goals should be, and not those secondary subordinate ends we call means. »Sustainable development« and especially »sustainable urbanism« represent these »overall goals« – ultimate modern conceptions that preserve our utopian imagination and dreams of a potentially better world. Today, a wider debate on sustainable development needs to be accelerated, as this is one of the few programs that still promises »realistic« utopian constructs – utopistics. The sustainable neighbourhood is already present, it is realistic and materialised, and with its actual existence and functioning it demonstrates the practical possibilities of introducing new alternative systems. Considering the fact that a few sustainable neighbourhoods have already been built and offer a good quality of life/environment for its local citizens; and given the fact that sustainable cities have a wider social consensus among people, it is possible to establish that sustainable neighbourhoods can represent (according to Wallerstein's utopistics) »future alternatives that are realistic, rational and historically possible«.

Literatura

- Baer, Hans A. (2012): *Global Capitalism and Climate Change: The need for an alternative world system*. Lanham: AltaMira Press.
- Barton, Hugh (2000): *The Design of Neighbourhoods*. V H. Barton (ur.): *Sustainable Communities: The Potential for Eco-Neighbourhood*: 123–147. London: Eartscan Publication.
- Barton, Hugh, Grant, Marcus, in Gruise, Richard (2003): *Shaping Neighbourhoods: A guide for health, sustainability and vitality*. New York: Spon Press.
- Basiago, Andrew D. (1996): *The search for the sustainable city in 20th century urban planning*. *The Environmentalist* 16 (2): 135–155.
- Breheny, M. J., Gent, Tim, Lock, David (1993): *Alternative development patterns: new settlements*. London: Planning Research Programme, H.M.S.O.

- Brglez, Neda (1979): *Utopizem in utopični socialisti; uvodna študija*. V N. Brglez (ur.): *Utopični socialisti: izbor besedil*: 11–54. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Brint, Stiven (2001): *Gemeinschaft Revisited: A Critique and Reconstruction of the Community concept*. *Sociological Theory* 19 (1): 1–24.
- Buonarroti, Filippo (1979): *Zarota za enakost, imenovana Babeufova zarota (izbor)*. V N. Brglez (ur.): *Utopični socialisti: izbor besedil*: 177–214. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Cabet, Etienne (1979): *Potovanje v Ikaro (Izbor)*. V N. Brglez (ur.): *Utopični socialisti: izbor besedil*: 395–420. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Dempsey, Nicola, Bramley, Glen, Power, Sinéad, in Brown, Caroline (2011): *The Social Dimension of Sustainable Development: Defining Urban Social Sustainability*. *Sustainable Development* 19: 289–300.
- Dilas-Rocherieux, Yolène (2004): *Utopija ali spomin na prihodnost*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Dittmer, Kristofer (2013): *Local currencies for purposive degrowth? A quality check of some proposals for changing money-as-usual*. *Journal of Cleaner Production* 54: 3–13.
- Engels, Friedrich (1979): *Anti-Dühring (Uvod, prvo in tretje poglavje tretjega razdelka)*. V N. Brglez (ur.): *Utopični socialisti: izbor besedil*: 484–501, 545–547. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Engels, Friedrich (1979b): *Nemška kmečka vojna (Dopolnilo v izdaji leta 1875, Meid III)*. V N. Brglez (ur.): *Utopični socialisti: izbor besedil*: 502. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Farr, Douglas (2008): *Sustainable urbanism: urban design with nature*. Hoboken (NJ): Wiley.
- Fourier, Charles (1979): *Izbrana besedila*. V N. Brglez (ur.): *Utopični socialisti: izbor besedil*: 281–326. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Hall, Peter (2002): *Cities of tomorrow: an intellectual history of urban planning and design in the twentieth century*. Oxford: Blackwell.
- Haapio, Appu (2012): *Towards sustainable urban communities*. *Environ. Impact Assess. Rev.* 32: 165–169.
- Gruis, Vincent, Visscher, Henk in Kleinhans, Reionout (2006): *Sustainable Neighbourhood Transformation*. Amsterdam: IOS Press.
- Hu, Mei-Chih, Wadin, Jessica Lagerstedt, Lo, Hsien-Chen, in Huang, Jian-Yuan (2016): *Transformation toward an eco-city: lessons from three Asian cities*. *Journal of Cleaner Production* 123: 77–87.
- Kanli, Bakir (2016): *An Alternative Perspective to »the Owenite Movement« Window to Sustainable Cities: Neighbourhood Cooperatives*. *European Journal of Sustainable Development* 5 (3): 371–382.
- Kos, Drago (2012): *Sustainable Development: Implementing Utopia?* *Sociologija*, 54 (1): 7–20.
- Kos, Drago, in Renner, Tanja (2001): *Ali je sociologija sposobna proizvesti utopijske alternative?* *Družboslovne razprave* 17 (36): 73–77.

- Kumar, Krishan (1987): *Utopia and Anti-Utopia in Modern Times*. Oxford: Basil Blackwell.
- Lenin, Vladimir (1979): Trije izvori in trije sestavni deli marksizma (zv. 23). V N. Brglez (ur.): *Utopični socialisti: izbor besedil*: 502–505. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Luederitz, Christopher, Lang, Daniel J., in Von Wehrden, Henrik (2013): A systematic review of guiding principles for sustainable urban neighborhood development. *Landscape and Urban Planning* 118: 40–52.
- Luther, Timothy C. (2009): *Hegel's critique of modernity : reconciling individual freedom and the community*. Plymouth: Lexington Books.
- MacLeod, Gordom, in Ward, Kevin (2002): Spaces of Utopia and Dystopia: Landscaping the Contemporary City. *Geografiska Annaler. Human Geography* 84 (3–4): 153–170.
- March, Alan (2004): Democratic dilemmas, planning and Ebenezer Howard's garden city. *Planning Perspectives* 19 (4): 409–433.
- Maréchal, Sylvain (1979): Manifest enakih. V N. Brglez (ur.): *Utopični socialisti: izbor besedil*: 215–222. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl (1979): Politični indiferentizem. V N. Brglez (ur.): *Utopični socialisti: izbor besedil*: 548–552. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl, in Engels, Friedrich (1979): *Komunistični manifest (Meid 2)*. V N. Brglez (ur.): *Utopični socialisti: izbor besedil*: 623–626. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Medved, Primož (2016): A contribution to the structural model of autonomous sustainable neighbourhoods: new socio-economical basis for sustainable urban planning. *Journal of cleaner production* 120: 21–30.
- Medved, Primož (2017): The essence of neighbourhood community centres (NCCs) in European sustainable neighbourhoods. *Urban design international* 22 (2): 150–167.
- Mlinar, Zdravko (1973): Sociologija lokalnih skupnosti. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politologijo in novinarstvo.
- Mlinar, Zdravko (2001): Krepitev in slabitev moči lokalnih akterjev ter nastajanje in izginjanje lokalnih posebnosti v procesu glokalizacije. *Teorija in praksa* 38 (5): 765–785.
- Owen, Robert (1979): Izbrana besedila. V N. Brglez (ur.): *Utopični socialisti: izbor besedil*: 327–394. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Paden, Roger (2003): Marxism, Utopianism, and Modern Urban Planning. *Utopian Studies* 14 (1): 82–111.
- Radej, Bojan (2010): Več-nivojski vidik družbene kompleksnosti in njen pomen za metodologijo družbenega raziskovanja. Ljubljana: Slovensko društvo evalvatorjev.
- Rapoport, Elizabeth (2014): Utopian Visions and Real Estate Dreams: The Eco-city Past, Present and Future. *Geography Compass* 8 (2): 137–149.
- Roseland, Mark (1997): Dimensions of the eco-city. *Cities* 14 (4): 197–202.
- Rowland, Robert (1976): The 'Very Poor' and the Grain Dole at Rome and Oxyrhynchus. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 21: 69–73.

- Rudlin, David, in Falk, Nicholas (2009): *Sustainable Urban Neighbourhood: Buliding the 21st Century Home*. Oxford: Architectural Press.
- Saint-Simon, Claude-Henri de (1979): Izbrana besedila. V N. Brglez (ur.): *Utopični socialisti: izbor besedil*: 233–280. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Shane, David Grahame (2005): *Recombinant urbanism*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Sharifi, Ayyoob (2016): From Garden City to Eco-urbanism: The quest for sustainable neighborhood development. *Sustainable Cities and Society* 20: 1–16.
- Strassoldo, Raimondo (1990): Lokalna pripadnost in globalna uvrstitev. *Družboslovne razprave* 7 (10): 64–79.
- Tönnies, Ferdinand (1957): *Community and society [Gemeinschaft und Gesellschaft]*. East Lansing: Michigan State University Press.
- Uršič, Matjaž, Maksuti, Alem, in Deželan, Tomaž (2015): The Saliency of Local Urban Development in the Political Party Arena: A Longitudinal Analysis of Slovenian Parliamentary Party Programmes. *Lex Localis - Journal of Local Self-Government* 13 (3): 611–634.
- Wallerstein, Immanuel Maurice (1999): Utopistike ali izbira možnosti 21. stoletja: Dediščina sociologije: obljuba družbenih ved. Ljubljana: Založba /*cf.
- Weitling, Wilhelm (1979): Človeštvo, kakršno je in kakršno naj bi bilo. V N. Brglez (ur.): *Utopični socialisti: izbor besedil*: 421–473. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Podatki o avtorju

doc. dr. Primož Medved
 Center za prostorsko sociologijo
 Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani,
 Kardeljeva ploščad 5, SI-1000 Ljubljana
 Službeni tel.: 01/ 5805-349
 Email: primoz.medved@fdv.uni-lj.si

Klemen Ploštajner, Marko Hočevar

AKUMULACIJA KAPITALA IN NESTABILNOST PRODUKCIJE PROSTORA V KAPITALIZMU

IZVLEČEK

Produkcijo prostora v kapitalizmu zaznamuje nestabilnost, ki se izraža tako v materialnosti kot rabi prostora. V prispevku poskušava to zgodovinsko posebnost nestabilnosti prostora v kapitalizmu razumeti prek analize logike kroženja kapitala in njenega prepletanja s produkcijo prostora. Netrajnost prostorskih form ni naključje, ampak je izraz podrejenosti produkcije prostora logiki akumulacije kapitala, ki jo zaznamuje nenehno revolucioniranje produkcijskih sil in odnosov. Prostor in njegova produkcija pa nista zgolj odziv na kroženje kapitala, ampak v celoten proces vnašata dinamično napetost med fiksnostjo in mobilnostjo, produkcijo in realizacijo presežne vrednosti ter absolutno in relativno koncepcijo prostora. Nestabilnost prostorskih form je tako izraz nenehne neuspešnosti kapitalizma, da bi razrešil lastna notranja protislovja s produkcijo prostora in protislovnih zahtev, ki jih vnaša vanjo.

KLJUČNE BESEDE: produkcija prostora, akumulacija kapitala, nestabilnost, kroženje kapitala, prostorsko krpanje

Accumulation of capital and instability of the production of space in capitalism

ABSTRACT

The production of space in capitalism is marked by instability, as expressed in both its materiality and its use. In the article, we seek to understand this historical specificity of spatial instability in capitalism through analysis of the logic of the circuit of capital and its intertwining with the production of space. The unsuitability of spatial forms is no coincidence, but is the expression of the production of space

being subordinated to the logic of capital accumulation, marked by the constant revolutionising of both the forces and relations of production. However, space and its production are not just a reaction to the circuit of capital, but permeate the whole process with the dynamic tension between fixity and mobility, the production and realisation of surplus value, the absolute and relative conception of space. The instability of spatial forms thus expresses capitalism's constant inability to solve its internal contradictions by producing space, and the contradictory demands that capitalism brings into it.

KEY WORDS: *production of space, accumulation of capital, instability, circuit of capital, spatial fix*

1 Uvod

»Vsi trdni, zarjaveli odnosi s priveskom starih častitljivih idej in nazorov razpadajo, vsi novi zakoni ostare, še preden lahko okostene; vse, kar je stanovsko in stalno, izpuhteva,« zapišeta Karl Marx in Friedrich Engels v Komunističnem manifestu (Marx in Engels 1971: 592). S temi besedami poskušata ujeti ekspanzionistične tendence kapitala, a jima hkrati uspe opisati ključno značilnost kapitalistične modernizacije: nenehno reorganizacijo družbenega življenja (Berman 2010). Kapitalizem zaznamuje stalna potreba po preoblikovanju in spreminjanju življenjskih pogojev, ki izhaja iz njegove nezmožnosti trajne razrešitve lastnih protislovij. Ker nikoli ne more razrešiti teh protislovij, se kapital vedno zateka k začasnim krpankam z uporabo tehnologije ali pa produkcije in reorganizacije prostora. Zgodovino kapitalizma tako zaznamuje nenehno ukinjanje časovnih in prostorskih ovir z revolucioniranjem produkcijskih sredstev in razmerij ter radikalnim preoblikovanjem geografije in grajenega okolja.

Če so tehnološke spremembe dojete kot sestavni del kapitalizma, pa je prostorski razvoj pogosto razumljen kot kapitalizmu zunanja dinamika. Ko prostor razumemo kot dodatek k logiki kapitala, se njegova produkcija kaže kot bolj ali manj naključen učinek kapitalističnega družbenega sistema. Zastavitev odnosa med prostorom in kapitalom kot stik med ločenima procesoma prostor nujno razume kot abstraktno kategorijo, ki ima univerzalne lastnosti ne glede na zgodovinski ali geografski kontekst. Takšna zastavitev »abstraktnega prostora« onemogoča razumevanje posebnosti kapitalistične produkcije prostora, ki v geografijo in prostor vnaša sebi lastno dinamiko. Hitra rast mest, cikli razcveta in propada posameznih lokacij, gradnja in zastaranje transportnih povezav ter ekstremna nihanja vrednosti nepremičnin so znotraj te zastavitve dojeti kot učinek aprostorske dinamike kapitala, in ne kot njen notranji del. Kot takšna reificira prostor kot abstraktno, z družbenimi razmerji nepogojeno kategorijo in je zato

nezmožna razumeti, zakaj je v kapitalizmu nekaj tako fiksnega kot prostor nujno podvrženo nenehnim spremembam. Preden pa se posvetimo natančnejši analizi nestabilnosti prostora in geografije kapitalizma, je na mestu nekaj opomb.

Prvič, v članku pri tematizaciji trajnosti ne bova izhajala iz njene klasične trodelne zastavitve (WCED 1987). Ta je usmerjena v prihodnost: družbena, okoljska in ekonomska trajnost naj zagotavlja, da zadovoljevanje sedanjih potreb ne ogrozi zmožnosti prihodnjih generacij pri zadovoljevanju njihovih potreb. Problematika trajnosti je v tej zastavitvi aprostorska in usmerjena v abstraktno prihodnost, zato jo bova v prispevku dopolnila s prostorsko dinamiko in posledično trajnost razumela kot relativno stabilnost prostorskih formacij (Seghezzeo 2012). Relativno stabilnost razumeva na dvojen način: kot relativno stabilnost rabe prostora in kot relativno materialno stabilnost prostora. Vprašanje stabilnosti pa ni nepovezano s trodelno zastavitvijo trajnosti, saj je ekonomske, okoljske in družbene cilje nemogoče dosegati brez relativne stabilnosti družbene organizacije in prostorskih ureditev. Nestabilnost rabe in materialnosti prostora onemogoča oblikovanje družbenih odnosov, političnih skupnosti in podpornih mrež za naslavljanje lokalnih problemov (Wacquant 2008; Jacobs 2009; Desmond 2016). Nestabilnost fizičnega, simbolnega in družbenega prostora tako onemogoča organizacijo prilagajanja in ublažitve okoljskih sprememb (Parenti 2011).

Osrednja teza prispevka je, da je ta prostorska nestabilnost inherentna kapitalističnemu sistemu. S tem pridemo do druge opombe, ki je povezana s fokusom najine predstavitev. V prispevku se bova omejila na prikaz in razlago nestabilnosti, ki jo v prostor vnaša logika kroženja kapitala, medtem ko bodo imela druga vprašanja bolj obstransko vlogo. To velja tako za vprašanja, povezana z razrednim bojem,¹ kot za druge dinamike, ki so z akumulacijo neločljivo povezane, a niso del njene notranje dinamike.² To je tudi glavni razlog, da v članku ne bova poskušala primerjati različnih pristopov k analizi produkcije prostora (npr. neoveberjanski, ki poudarja vlogo države, neoklasični, ki je utemeljena na analizi lokacije in izbire potrošnikov), saj je namen prispevka razširitev in predelava marksovskih kategorij.³ Namen prispevka je tako predstavitev tendenc kapitala in vloge prostora v procesu akumulacije. Teh tendenc

1. Kar lahko v kontekstu prostora razumemo kot boj med njegovo uporabno in menjalno vrednostjo (Logan in Molotch 1987).
2. Za dinamiko, ki jo vnaša rasizem, Rothstein (2017), za kulturo Zukin (1991), za državno regulacijo Dikeç (2007). Ravno tako pa je treba poudariti, da vseh prostorskih procesov ni moč izpeljati iz logike kroženja kapitala in da zato marksistična analiza nima primata pri njihovi analizi.
3. Natančna izpeljava in obdelava posameznih teoretičnih pristopov je predpogoj njihove primerjave, ki pa mora biti naloga prihodnjih kritičnih obdelav.

pa ne gre avtomatično preslikati v realnost, ampak jih moramo prepoznati kot eno izmed temeljnih gibal kapitalistične družbe, ki se bolj ali manj materializirajo, kajti druge protitendence preprečujejo, omejujejo ali preoblikujejo njihovo realizacijo. Raziskovanje tendenc pa zato ni nič manj smiselno ali uporabno, saj je v kapitalistični družbi, ki jo določa akumulacija kapitala, dinamika gibanja kapitala osrednje gibalno družbenih razmerij. Preden pa se posvetimo produkciji prostora, je potreben osnoven pregled temeljnih značilnosti kapitala, ki jih bova v drugem delu članka nadgradila s prostorskimi kategorijami.

2 Blago, presežna vrednost in akumulacija kapitala

Produkcija blag kot posledica specifičnih kapitalističnih lastninskih odnosov je ena izmed temeljnih značilnosti kapitalizma.⁴ Namreč, v obdobju prvotne akumulacije, ki je (bila), kakor pokaže Marx, izjemno nasilen in krvav proces (Marx 2012), je prišlo do ločitve proizvajalcev od produkcijskih sredstev. Posledica tega ločevanja je zasebno lastništvo produkcijskih sredstev in ustvarjanje (odvisnih) mezdnih delavcev, ki so prisiljeni na trgu prodajati svojo delovno zmožnost: »Proces, ki ustvarja kapitalsko razmerje, torej ne more biti nič drugega kakor proces ločitve delavca od lastnine nad njegovimi delovnimi pogoji, proces, ki na eni strani preobraža družbena življenjska in produkcijska sredstva v kapital, na drugi strani pa neposredne producente v mezdne delavce« (Marx 2012: 586). Kot posledica ločitve proizvajalcev od produkcijskih sredstev, se pravi z vzpostavitvijo specifičnih lastninskih odnosov v kapitalizmu prek prvotne akumulacije, začne v kapitalizmu prevladovati blagovna produkcija oziroma produkcija za trg. Izhajajoč iz tega, Marx zapiše znani prvi stavek *Kapitala*: »Bogastvo družb, v katerih vlada kapitalistični produkcijski način, se kaže kot ogromna zbirka blag, posamično blago pa kot njegova elementarna forma« (Marx 2012: 29).

Pri analizi blagovne produkcije Marx razlikuje med uporabno vrednostjo in (menjalno) vrednostjo. Uporabna vrednost reči je vezana na njeno koristnost, uporabnost in kakovost: »Zaradi koristnosti je reč uporabna vrednost. Toda ta koristnost ne lebdi v zraku. Pogojena je z lastnostmi blagovnega telesa in brez njega ne eksistira. Samo blagovno telo, na primer železo, pšenica, diamant itd., je zato uporabna vrednost ali dobrina« (Marx 2012: 30). Po drugi strani pa ima reč, ko se na trgu menja, tudi menjalno vrednost, ki pa je samo »pojavnost vrednosti, ki je vezana na količino družbeno nujnega povprečnega delovnega

časa, potrebnega za produkcijo določene reči (Marx 2012: 31). V okviru dualizma uporabne in menjalne vrednosti je pomembno dodati, da ni že vsaka reč blago. Posebnost kapitalistične blagovne produkcije je v tem, da se reči proizvaja za menjavo na trgu oziroma za uvrednotenje na trgu. Tako je blago v bistvu reč, ki ima »uporabno vrednost za druge, družbeno uporabno vrednost« (Marx 2012: 34). V tem kontekstu smisel kapitalistične produkcije »nista uporabna vrednost in užitek, temveč menjalna vrednost in njeno povečanje« (Marx 2012: 490).

V kapitalizmu je produkcija za trg vezana tudi na produkcijo presežne vrednosti, ki nastaja v procesu produkcije in se realizira v sferi cirkulacije.⁵ Presežna vrednost je »presežek vrednosti blaga nad njegovo stroškovno ceno. /.../ [J]e torej ta presežek vrednosti prirastek vrednosti kapitala, ki se v produkciji blaga porabi in ki se iz njegove cirkulacije vrača« (Marx 1973: 39). Ključno je, da je presežna vrednost dejansko »presežek nove vrednosti, ki je ustvarjena s strani živega dela, nad vrednostjo delovne sile« (Heinrich 2012: 143).⁶ Ključno je namreč, da »[k]apitalist ne producira blaga zaradi blaga samega, zaradi njegove uporabne vrednosti ali zaradi svoje osebne potrošnje. Produkt, za katerega kapitalistu dejansko gre, ni otipljivi produkt sam, marveč prebitok vrednosti produkta nad vrednostjo v njem porabljenega kapitala« (Marx 1973: 47). Izhajajoč iz tega je jasno, da kapitalist želi producirati »ne le kako uporabno vrednost, temveč tudi blago, ne le uporabno vrednost, temveč tudi vrednost, in ne le vrednost, temveč tudi presežno vrednost« (Marx 2012: 156). Zato Harvey zapiše, da »presežna vrednost producira in reproducira kapitalista« (Harvey 2010: 129), saj »je produkcija presežne vrednosti določujoči smoter kapitalistične produkcije« (Marx 2012: 189).

Izhajajoč iz bistva kapitalistične produkcije – produkcija presežne vrednosti – Marx opredeli tri faze kroženja kapitala. Prvič, gre za fazo, v kateri se kapital, preobražen v denar, uporabi na trgu za nakup produkcijskih sredstev in delovne zmožnosti mezdnih delavcev. Druga faza je produkcijski proces, v katerem nastaja blago, ki ima višjo vrednost kot pa sestavine, ki so vložene v njegovo produkcijo, in »vsebuje prvotno založeni kapital plus presežno vrednost« (Marx 2012: 469). Tretja faza nastopi, ko mora biti to novo blago, ki vsebuje presežno vrednost, »spet vrženo v sfero cirkulacije. Treba ga je prodati, njegovo vrednost realizirati v denarju, ta denar na novo preobraziti v kapital in tako vedno znova. To kroženje skozi vedno iste sukcesivne faze je cirkulacija kapitala« (Marx:

4. V tem se Marx in njegova razlaga v *Kapitalu* razlikujeta od izpeljave Braudela (1991), Webra (2002) ali Arrighija (2009), ki kapitalizem razumejo predvsem in samo kot povečan obseg blagovne produkcije in trgovine brez kakršnekoli povezave blagovne produkcije s specifičnimi kapitalističnimi lastninskimi odnosi.

5. Brez sfere cirkulacije ne moremo govoriti o kapitalizmu, saj »proces neposredne produkcije ne pojasnjuje vse življenjske poti kapitala. V stvarnem svetu ga dopolnjuje proces cirkulacije« (Marx 1973: 31).

6. Presežna vrednost, kot tudi vrednost sama, je vezana na specifično blago, ki je vir vse vrednosti – na delovno zmožnost mezdnih delavcev (Marx 1973: 49).

2012: 469). Tako Marx jasno opredeli, da je »popolna forma« kapitalistične produkcije oziroma »obča formula kapitala« $D - B - D'$, »kjer je $D' = D + \Delta D$, tj. prvotno založeni vsoti denarja plus inkrement. Ta inkrement ali presežek nad prvotno vrednostjo imenujemo presežna vrednost (surplus value). Prvotno založena vrednost se torej ne samo obdrži v cirkulaciji, ampak v njej spremeni svojo vrednostno velikost, doda presežno vrednost ali se uvrednoti. In to gibanje jo preobrazi v kapital« (Marx 2012: 124). Na podlagi tega Marx zapiše, da je za kapitalistični produkcijski način značilno: »Kupiti, da bi prodali, popolneje, kupiti, da bi dražje prodali, $D - B - D'$, se sicer zdi forma, ki je značilna le za eno vrsto kapitala, za trgovski kapital, /.../ [vendar] je torej $D - B - D'$ obča formula kapitala« (Marx 2012: 128).⁷

Bistvo kapitala in kapitalizma je tudi preobrazba presežne vrednosti v profit, ki si ga prilašča kapitalist v zaključnem delu procesa blagovne cirkulacije. Pri preobrazbi presežne vrednosti v profit gre v bistvu za prikaz konkretnih oblik, »ki nastajajo iz procesa gibanja kapitala, če ga gledamo v celoti« (Marx 1973: 31). Ključno je torej, da »profit nastane zato, ker se neka vsota vrednosti uporablja kot kapital« (Marx 1973: 41). Presežna vrednost se deli na »obresti od kapitala, zemljiško rento, davke itd., /.../ [ter] se po drugi strani presežna vrednost v večini primerov nikakor ne ujema s profitom, kakor si ga prilaščajo na podlagi splošne povprečne profitne mere« (Marx 1973: 56). Tako je jasno, da »[p]rofit ni le drugo ime za presežno vrednost« (Heinrich 2012: 143).

Pri preobrazbi presežne vrednosti v profit se kapitalistu »zdi, da je prebitek vrednosti ali presežna vrednost, realizirana pri prodaji blaga, prebitek prodajne cene blaga nad njegovo vrednostjo, ne pa prebitek prodajne cene blaga nad njegovo stroškovno ceno« (Marx 1973: 43). Vendar je to samo pojavna oblika tega procesa. Mistifikacija, ki izhaja iz »mistifikacije profita«, je naslednja: »Ker mezda ni dojeta kot plačilo vrednosti delovne zmožnost, temveč kot plačilo vrednosti dela, se lahko presežna vrednost kaže kot profit, kot plod kapitala« (Heinrich 2012: 144). Namreč, ključno je, da ko pogledamo produkcijski proces v celoti skupaj s cirkulacijo, postane jasno, da »profit izhaja iz dejstva, da [kapitalist] lahko proda nekaj, česar ni plačal« (Marx 1973: 48) – torej profit izvira iz neplačanega presežnega dela. »Profit, kakor ga imamo najprej tu pred seboj, je torej isto, kar je presežna vrednost, samo v mistificirani obliki, ki pa nujno raste iz kapitalističnega produkcijskega načina« (Marx 1973: 42). Tako je bistveno, da

7. Ta obča formula kapitala $D - B - D'$ označuje tudi, da v procesu kapitalistične reprodukcije ne gre le za enostavno obliko, temveč za razširjeno reprodukcijo. Vendar Marx še doda, da »sama kontinuiteta produkcijskega procesa ali enostavna reprodukcija po krajšem ali daljšem obdobju vsak kapital nujno preobrazi v akumulirani kapital ali v kapitalizirano presežno vrednost« (Marx 2012: 474).

»profit sestoji prav iz prebitka blagovne vrednosti nad stroškovno ceno blaga, tj. iz prebitka celotne vsote dela, ki jo blago vsebuje, nad vsoto v blagu vsebovanega plačanega dela« (Marx 1973: 48). Če smo zgoraj z Marxom zapisali, da »je produkcija presežne vrednosti določujoči smoter kapitalistične produkcije« (Marx 2012: 189), lahko tudi v kontekstu preobrazbe presežne vrednosti v profit zapišemo, da je smoter kapitalistične produkcije tudi prisvajanje profita v sferi cirkulacije.

Blagovna produkcija in pa produkcija presežne vrednosti ter realizacija in preobrazba presežne vrednosti v profit so temelj kapitalistične akumulacije. »Uporabo presežne vrednosti kot kapitala ali preobrazba presežne vrednosti nazaj v kapital imenujemo akumulacija kapitala« (Marx 2012: 482). Predpogoj akumulacije je, »da kapitalistu uspe prodati njegovo blago in največji del tako dobljenega denarja preobraziti nazaj v kapital« (Marx 2012: 469). Šele ko »[d]el presežne vrednosti kapitalist potroši kot dohodek [in] drugi del uporabi kot kapital ali ga akumulira« (Marx 2012: 489), lahko govorimo o akumulaciji kapitala. Konkurenca med različnimi kapitali vpliva na to, da posamezni kapitalist »svoj kapital nenehno širi, zato da bi ga ohranil, širi pa ga lahko samo s progresivno akumulacijo« (Marx 2012: 490). Akumulacija kapitala je tako v bistvu »preobrazba presežne vrednosti nazaj v kapital« (Marx 2012: 486). Sama akumulacija je bistveni predpogoj kapitalistične reprodukcije: »Če pogledamo konkretno, se akumulacija zvede na reprodukcijo kapitala v naraščajočem obsegu. Krožni tok enostavne reprodukcije se spremeni in se, rečeno s Sismondijevim izrazom, preobrazi v spiralo« (Marx 2012: 484). V tej »spirali« ima zelo pomembno mesto tudi širitev blagovne forme oziroma preobražanje uporabnih vrednosti v (menjalne) vrednosti oziroma v blago (Offe in Ronge 1985; Marx 2012). Zato Marx lahko zapiše, da gre pri kapitalistični akumulaciji za »osvajanje sveta družbenega bogastva. Obenem z maso eksploatiranega človeškega materiala širi kapitalistovo neposredno in posredno bogastvo« (Marx 2012: 490).

Cilj kapitalistične produkcije je »ohranjevanje in večanje vrednosti kapitala, ki sloni na razlastitvi in obubožanju velike množice producentov – te meje prihajajo neprestano v protislovje s produkcijskimi metodami, ki jih mora kapital uporabljati za svoj namen in ki merijo na neomejeno povečanje produkcije, na produkcijo, ki je sama sebi namen, na brezpogojen razvoj družbenih produkcijskih sil« (Marx 1973: 282). V teh okvirih je proces kapitalistične (re)produkcije in akumulacije inherentno nestabilen proces, ki ga zaznamujejo številna notranja protislovja (Harvey 2014). Tako vseskozi poteka »kreativna destrukcija« (Schumpeter 2006), katere osrednji del je stalno revolucioniranje produkcijskih sredstev s tehnološkim razvojem in spreminjanjem produkcijskih pogojev (Marx 2012, 1973). Konec koncev, Marx in Engels že v Manifestu zapišeta, da buržoazija

»ne more eksistirati, ne da bi nenehno revolucionirala produkcijske instrumente, torej vsa družbena razmerja /.../ Potreba po vse širšem odjemu njenih produktov podi buržoazijo po vsej zemeljski obli« (Marx in Engels 1971: 592). V tem kontekstu Marx izpostavi: »Prava meja kapitalistične produkcije je kapital sam. Meja je v tem, da se kapital in samopovečevanje njegove vrednosti pojavljata kot izhodišče in konec, kot motiv in smoter produkcije; da je produkcija sama produkcija za kapital« (Marx 1973: 282).

3 Nestabilnost prostorskih formacij v kapitalizmu

Kot nakazuje zgornja razlaga procesa akumulacije kapitala, so družbene formacije v kapitalizmu izrazito nestabilne, o čemer priča tudi neposredna izkušnja vsakdanjega življenja, ki je nenehno podvrženo spremembam. Te spremembe se odvijajo v in skozi geografijo kapitalizma, prostor pa v njih ne igra zgolj vloge odziva ali dopolnila, temveč je eden izmed ključnih dinamičnih momentov. V preostanku prispevka bova zato v zgornji prikaz procesa akumulacije kapitala in temeljnih značilnosti kapitalističnega produkcijskega načina umestila vprašanje prostora in geografije. V prvem delu bova pokazala, kako se prostor odziva na akumulacijo kapitala in kakšno vlogo ima pri njeni reprodukciji. Temeljno vprašanje bo, kako se prostor odziva na dinamiko akumulacije kapitala in kakšno dinamiko sam vnaša vanjo. Drugi del bo posvečen vprašanju fiksnosti in likvidnosti prostora v kapitalizmu. Zanimalo naju bo, kako protislovje med nemobilnostjo prostora in pretočnostjo kapitala vpliva na organizacijo geografije kapitalizma. Skozi celoten razdelek pa se bova osredotočala na razlago nestabilnosti prostora, ki ga organizira akumulacija kapitala.

3.1 Akumulacija in nestabilnost prostora

Kot sva nakazala v zgornji analizi, je kapital treba razumeti kot »vrednost-v-procesu« (Marx 1987: 118; Harvey 2006), in ne kot stvar. Kapital tako ni produkcijski faktor, ampak je proces uvrednotenja, se pravi proces metamorfoz denarja v blago in nazaj v denar. V kapitalizmu imamo zato opravka z vse širšim in hitrejšim procesom akumulacije zaradi akumulacije (Harvey 2010: 41; Marx 1987), ki pa ga ne zaznamuje enostavna reprodukcija produkcijskega procesa, temveč ta poteka v razširjeni obliki (Marx 1987: 69–73, 436–466). Razširjena reprodukcija ne more potekati brez pogojev za njeno širitev, kar pomeni, da se morajo na razširjen način reproducirati tudi pogoji produkcije. Kapitalist, ki proizvaja, da bi blago zamenjal za denar, mora tako na trgu kupiti vedno več delovne sile (ali bolj učinkovito izrabljati že kupljeno) in produkcijskih sredstev. V prvem delu prikazano občo formulo kapitala ($D - B - D'$) je zato treba ustrezno

dopolniti. V prvi fazi se denar vloži v nakup dveh tipov blaga (B) – delovne sile (Ds) in produkcijskih sredstev (Ps) – ki se ju v drugi fazi poveže v proces produkcije (P). Skozi njo se proizvede novo blago (B'), ki se ga v fazi cirkulacije zamenja za denar (D'). Tako dobimo naslednjo izpeljavo (Marx 1987: 28–35):

$$D - B (D_s + P_s) \dots P \dots B' - D'$$

Vprašanje produkcije prostora in njene nestabilnosti je mogoče v to občo formulo kapitala vključiti na treh mestih. Prvič, v pripravljalni fazi mora kapitalist zagotoviti pogoje produkcije, katerih nujni del so tudi prostorske formacije. V tej fazi mora grajeno okolje, ki ga Harvey razume kot »obsežen, s strani človeka proizveden sistem virov, ki sestoji iz uporabne vrednosti, umeščene na fizično lokacijo, in se lahko uporabi v produkciji, menjavi in porabi« (Harvey 2006: 233), zagotoviti razmeroma gladek vnos surovin in delovne sile v produkcijo. Drugič, grajeno okolje je vpeto tudi v produkcijo, v kateri prevzame formo posebne vrste fiksnega kapitala, to je procesa »kroženja kapitala prek uporabe materialnih objektov, kot so stroji« (Harvey 2006: 205). Tretjič, v zadnji fazi kroženja kapitala se mora proizvedeno blago zamenjati za denar. Ta menjava ni abstraktna, ampak poteka v konkretni porabniški geografiji kapitalizma. Grajeno okolje mora tako v fazi realizacije (B' – D') zagotavljati razmeroma gladke prehode kapitala med blagovno in denarno formo, kar pomeni tako obstoj transportne infrastrukture, ki povezuje produkcijske enote in trge, kot oblikovanje prostorov, ki spodbujajo trošenje.

Produkcija prostora je tako speta z načinom produkcije in se mora ustrezno odzivati na njegove potrebe. Ker pa je produkcija v kapitalizmu podvržena rasti in posledično nenehni reorganizaciji, se to v prostoru odraža prek nenehne reorganizacije grajenega okolja. Dodaten vir nestabilnosti je tudi soodvisnost posameznih prostorov, ki morajo delovati kot skupek, kar pa pomeni, da spremembe posameznega elementa terjajo prilagajanje ali preoblikovanje drugih.⁸ Grajeno okolje mora tako omogočati vse različne oblike tokov iz produkcije in v njo ter se odzivati na spremembe, ki jih vnaša reorganizacija produkcijskega procesa. Skozi marksovske kategorije se tako iniciativa »en pas, ena pot« (Blanchard in Flint 2017) kaže kot izraz produkcije prostora, ki zagotavlja tako vnos surovin kot tudi dostop do trgov za kitajske produkcijske zmogljivosti. S tem pa je še ena oblika oblikovanja prostora v skladu z ekspanzionističnimi tendencami kapitalizma, ki se v logiki ne razlikuje od gradnje železniške infrastrukture v 19. stoletju ali avtocestnih omrežij po drugi svetovni vojni.

8. Ker takšne koordinacije in celostnega delovanja posamezni kapitalisti niso zmožni (še več, konkurenčna bitka jim ga preprečuje), mora to vlogo urejanja in načrtovanja prostora prevzeti država.

Ta zastavitev nam hkrati omogoči razumeti novejšo gradbene in prostorske prijeme, ki temeljijo na modularnosti in fleksibilnosti. To velja tako za prostore produkcije, kar ponazarjajo odprte pisarniške površine, ki omogočajo nenehno preoblikovanje prostora v skladu s potrebami trenutnega najemnika, kot tudi za prostore porabe, ki so organizirani okoli velikih nakupovalnih hal, katerih arhitektura omogoča poceni in hitre prilagoditve. Fleksibilnost arhitekture, ki jo v prostor vnaša nestabilnost kapitalistične produkcije, pa se izrazi v precejšnji uniformiranosti prostorov in mestnih pokrajin. Standardizacija je učinek ekonomske nestabilnosti, prehodnosti in netrajnosti, kar se odraža v stavbah nove ekonomije, »ki jih Ada Louise Huxtavle imenuje ‚kožna arhitektura‘, površina stavbe je nališpana z dizajnom, njena notranjost pa vse bolj nevtralna, standardna in sposobna takojšnjega preoblikovanja« (Sennet 2005: 117). Kapital tako v vsaki fazi svojega kroženja organizira prostor in vanj vnaša nestabilnosti, ki so značilne za kapitalistično produkcijo. Če povzamemo: »Ustvarjanje grajenega okolja nas zavezuje, da mislimo kraj in prostorske ureditve kot posebne značilnosti kapitalističnega načina produkcije« (Harvey 2006: 235).

Kot sva pokazala v prvem delu, je osnovni namen produkcije, da se v njej proizvedena (presežna) vrednost realizira na trgu. Sferi produkcije in cirkulacije sta tako povezani v celoto kroženja kapitala, a težava je v tem, da ju uravnava ločeni zakoni, ki medsebojno niso usklajeni. Če prvo zaznamuje tendenca nenehnega širjenja produkcije, pa so absorpcijske sposobnosti trga omejene. Blago, ki se ne zamenja za denar in vrednost, ki se ne realizira na trgu, je znotraj kapitalističnega sistema nekoristno in zato brez vrednosti. Kapitalizem je tako prvi družbeni sistem, katerega kriza je produkt presežkov, saj periodično proizvede preveč blaga, »da bi v blagu vsebovano vrednost in v tej obseženo presežno vrednost mogli realizirati in spet spremeniti v nov kapital« (Marx 1973: 291). Rečeno drugače, osrednja težava je razkorak med razširjeno produkcijo blaga in omejenimi absorpcijskimi močmi trga. »Težnja k povečanju produkcije presežne vrednosti, tudi če jo vsiljuje kapitalistična konkurenca, ni zamejena z omejitvami trga, ampak je podvržena lastnim zakonom, ki določajo tendenco k širjenju produkcije ne glede na omejitve trga. Teh zakonov ne določajo subjektivne iracionalnosti kapitalista, ampak predvsem neenak razvoj produktivnih sil kot produkt kapitalističnega boja za konkurenčno prednost« (Clarke 1990: 454–455).

Kapitalističnemu produktivskemu načinu tako nenehno preti kriza hiperakumulacije, ki se lahko izrazi na različne načine: kot presežek blaga, delovne sile, denarja, fiksnega kapitala ali pomanjkanja investicijskih priložnosti. Če želi kapital nadaljevati s kroženjem, mora te presežke uporabiti, a uporabiti jih mora na kapitalističen način. Na tem mestu David Harvey (1985, 2006) krizne tendence kapitalizma poveže s produkcijo grajenega okolja. Urbanizacijo razume

kot način premeščanja in začasne razrešitve krize presežne akumulacije s presmeritvijo toka kapitala iz proizvodnje blaga v proizvodnjo grajenega okolja. Akumulacijski proces tako sestoji iz dveh medsebojno povezanih, a analitično ločenih kroženj kapitala, pri čemer je produkcija potrošnih dobrin del prvega, drugo pa se posveča »tokovom v fiksno premoženje in porabniški fond« (Harvey 1985: 6), torej tokovom kapitala v grajeno okolje. Ker se v prvem kroženju stalno ustvarjajo presežki, ki pretijo s krizo presežne akumulacije, začne kapital iz prvega kroženja teči v drugo: od produkcije dobrin k produkciji grajenega okolja. To »preklapljanje kapitala« predpostavlja razvitost finančnega kapitala, ki posreduje med obema sektorjema. Harvey tako dinamiko urbanizacije neposredno poveže z akumulacijo kapitala in pokaže na spetost produkcije prostora z dinamiko finančnega kapitala.⁹

Preklapljanje kapitala je temelj teorije o »prostorskem krpanju«,¹⁰ katere osnovna teza pravi, da kapitalizem začasno razreši krizo presežne akumulacije s produkcijo in zasedanjem prostora. V prvih delih ga obravnava predvsem kot obliko širjenja in pospešitve kroženja kapitala (Harvey 1975, 2006). Ker je kapital »vrednost-v-procesu«, vsaka upočasnitev kroženja pomeni njegovo delno devalvacijo. V *The Limits to Capital* Harvey zato vpelje koncept »družbeno potrebni čas obrata kapitala«, ki ga definira kot »povprečen čas za obrat dane količine kapitala v določenem sektorju pod normalnimi pogoji produkcije in cirkulacije« (2006: 186).¹¹ Posamezni kapitalisti si prizadevajo pospešiti in razširiti kroženje lastnega kapitala ter si s prihrankom časa izboriti boljše mesto v konkurenčnem boju. Ker pa logika produktivskega načina sili vse v podobne strategije, se kroženje kapitala kot celote odvija vse hitreje.

Harvey je v svojih delih pri pospeševanju in širitvi gibanja kapitala ključno mesto pripisal produkciji prostora. Sledeč Marxu (Marx 1985: 362) proces poimenuje »zničenje prostora s časom«, ki pa se, paradoksalno, odvija ravno s

9. Za podrobnejše razdelave in empirične preverbe tez o preklapljanju kapitala gl. Wilson (1991), Beauregard (1994), Gotham (2006), Christophers (2011), Kitchen idr. (2012), Charnock idr. (2014).

10. V izvirniku je izraz »spatial fix« besedna igra, saj ima beseda »fix« tri pomene: prvič, gre za hitro in začasno popravilo (*to fix something*); drugič, beseda se veže na pritrditev nečesa na neko točko (v slovenščini se je prijelja skovanka fiksirati); in tretjič, beseda je vezana na nujno, a nikoli dokončno potešitev potrebe, predvsem pri odvisnosti (*addict needs a fix*) (Harvey 2001).

11. Harvey s tem konceptom vpelje tudi razlikovanje med različnimi oblikami kapitala glede na hitrost njihovega obrata. Če je kroženje finančnega kapitala izjemno hitro, pa je kroženje drugih oblik dolgotrajno. Ravno ta razlika je osrednja za razumevanje grajenega okolja, katerega čas obrata je s kapitalističnega vidika neznosno počasen.

produkcijo grajenega okolja. Tako transportna in komunikacijska omrežja omogočajo prečenje prostorskih ovir za kapital. Prvi način »prostorskega krpanja« tako kapitalu s produkcijo prostora omogoča prečenje prostorskih ovir za realizacijo presežne akumulacije v prvem kroženju kapitala. Produkcija prostora kapitalu omogoči, da doseže nove trge, izvaža investicijska sredstva in širi bazen delovne sile. Na kratko, omogoči mu oblikovanje svetovnega trga (Harvey 2001).

Produkcija prostora je v tej analizi še vedno podrejena časovni dinamiki kapitalizma, saj se osredotoča na hitrost gibanja. Rečeno drugače, jedro analize je uporabna vrednost prostora kot načina prečenja časovnih in prostorskih meja. V kasnejših delih (Harvey 2012) pa Harvey ne raziskuje več zgolj uporabnosti prostora za širjenje toka kapitala, ampak ga začno zanimati tudi učinki teh tokov skozi prostor. Produkcija prostora terja velike investicije (dela, blaga in denarja), s čimer omogoči absorpcijo presežkov v gospodarstvu. Ker je produkcija prostora dolgotrajna in njegova realizacija še daljša, teh presežkov ne črpa v službi sedanjosti, ampak jih uporabi za večanje produktivnosti v prihodnosti. Produkcija prostora tako omogoči »kupovanje časa prek fiksnih investicij« (Jessop 2006), saj sedanje presežke uporabi za produkcijo presežne vrednosti ali realizacijo dobičkov v prihodnosti. Uporabna vrednost prostora je tako dvojna: omogoči pospeševanje in širjenje kroženja kapitala ter, drugič, absorbira sedanje presežke in jih uporabi v službi prihodnosti.

Te preklope kapitala med prvim in drugim kroženjem je bilo moč zaznati po puku balona dot.com leta 2000 pri preusmerjanju finančnega kapitala iz investicij v visoke tehnologije v napihovanje nepremičninskega balona (Baker 2009). Ali pa pri reorganizaciji španske ekonomije okoli nepremičninske in turistične industrije pred letom 2007 (Lopez in Rodriguez 2011). Tudi množično urbanizacijo Kitajske (Shepard 2015) in nepremičninske investicije zalivskih držav (Hanieh 2010) lahko razumemo skozi prizmo »prostorskega krpanja«. Učinke preklapljanja kapitala je bilo med letoma 2004 in 2008 moč zaznati tudi v Sloveniji, saj se je v tem obdobju vrednost gradbenih del pravnih oseb skoraj podvojila in zrasla z 1,8 milijarde evrov leta 2004 na 3,4 leta 2008 (Surs). Dvig investiranja je sledil hitri rasti cen stanovanj, kot tudi velikemu povečanju gradnje stanovanj s strani pravnih oseb.

Ker pa je prostor proizveden kot blago, ima poleg uporabne vrednosti tudi menjalno, ki je, kot sva pokazala zgoraj, temeljno gibalno produkcije v kapitalizmu. Analiza na ravni uporabne vrednosti prostor razume izrazito funkcionalno, in sicer kot odziv na presežno akumulacijo v prvem kroženju. Vendar, kot poudarja Harvey, prostor ni pasivna komponenta akumulacije, ampak je eden izmed njenih dinamičnih elementov. Dinamika je povezana z njegovo menjalno vrednostjo, ki se mora realizirati na trgu. Ker pa je prostor nemobilna in njegova realizacija dolgotrajna, vnaša v gladko kroženje kapitala breme lastne zgodovine. Zato

lahko prostorske formacije, ki v neki časovni točki predstavljajo glavni način pospeševanja in širjenja akumulacije, že v naslednji pomenijo oviro. Grajeno okolje terja, da se realizira kot blago, in posledično od splošne akumulacije terja, da okrepi in pospeši kroženje, ki poteka z že vzpostavljenimi enotami grajenega prostora. Tako kot prvo kroženje terja širjenje drugega kroženja, tudi drugo kroženje izvaja podobne pritiske na prvo. Skupno kroženje kapitala tako v gradnjo prostora vnaša nestabilnost na dveh nivojih. Prvič kot pritisk presežne akumulacije na prostor in drugič kot pritisk kapitalistične izrabe grajenega okolja na prvo kroženje. Nestabilnost prostorskih formacij je tako v kapitalizmu endemična, saj pretekle investicije, ki v neki točki predstavljajo obliko večanja produktivnosti, že v naslednji z zahtevo po lastni dolgotrajni realizaciji ovirajo gladko revolucionariziranje produkcijskih razmerij.¹² Kot zapiše Harvey:

Kapitalistični razvoj mora doseči težaven dogovor med ohranjanjem menjalne vrednosti preteklih investicij kapitala v grajeno okolje in uničenjem vrednosti teh investicij za odpiranje novih možnosti akumulacije. Pod kapitalizmom se tako odvija nenehna boj, v katerem kapital gradi fizično pokrajino, ki je skladna z njegovimi pogoji v neki določeni časovni točki, samo da jo mora uničiti, običajno med krizo, na poznejši točki v času (Harvey 1985: 25).

Kroženje kapitala se tako izrazi v nestabilni geografiji dejansko obstoječega kapitalizma, ki je nenehno podvržena reorganizaciji zaradi pritiskov kapitalističnega produkcijskega načina. Napetost med menjalno in uporabno vrednostjo, med produkcijo in cirkulacijo vnaša v produkcijo prostora dinamiko nenehnega preoblikovanja prostorskih razmerij v skladu s potrebami produkcije prihodnje vrednosti in realizacije sedanje. To protislovje se na ravni grajenega okolje izrazi kot napetost med likvidnostjo in fiksnostjo prostora.

3.2 Produkcija relativnega in absolutnega prostora

Prostor se v kapitalizmu po eni strani prilagaja univerzalnosti menjalne vrednosti, medtem ko je po drugi ujeta v konkretnost partikularne uporabne vrednosti. Napetost med obema se izrazi kot konflikt med likvidnostjo in fiksnostjo, ki jo v produkcijo vnaša blagovna forma. Konkreten izraz prostora je tako produkt

12. V slovenskem kontekstu se boj med preteklimi in prihodnjimi investicijami kaže pri težavah prenove železniške infrastrukture. Breme preteklih investicij v avtocestno omrežje in potreba po njihovi realizaciji onemogoča enostaven prenos tovarnega prometa na železniško omrežje. Na podoben način lahko analiziramo breme projekta TEŠ6, katerega realizacija nujno pomeni omejevanje investicij v druge energetske projekte. Realizacija vrednosti, ki je ujeta v fiksnih strukturah prostora (TEŠ6), omejuje prihodnji razvoj in iskanje novih oblik produkcije vrednosti (npr. NEK2) (glej Cirman 2017).

vsakokratne razrešitve tega konflikta na določeni lokaciji v določenem časovnem kontekstu. Dinamiko razreševanja bova predstavila v dveh korakih. V prvem bova prek predstavitve relativnega in absolutnega prostora pokazala, da se pomen lokacije z okrepljenim kroženjem kapitala krepi. S tem bova vzpostavila, da »zničenje prostora s časom« ne izniči pomena partikularnih prostorov, ampak ravno nasprotno krepi pomen njihove produkcije. V drugem koraku pa bova predstavila, kako iskanje profita v okvirih reprodukcije kapitalistične akumulacije sili tokove kapitala v nenehno nihanje med posameznimi lokacijami in s tem proizvaja izjemno nestabilno geografijo kapitalizma.

Kapital kot »vrednost-v-procesu« je v svojem bistvu zmožnost menjave med različnimi formami, zato teži k najbolj likvidnim formam, ki mu omogočajo najhitrejšo gibanje. V najbolj čisti formi se kapital tako izrazi kot denar, »obči ekvivalent«, ki ga je moč menjati za katerokoli blago (Marx 2012: 75–116). Kapital pa ne more vedno ostati v denarni formi, ampak se mora vedno znova pretvarjati v blagovno formo. Tendanca kapitala je zato krepitev likvidnosti vseh njegovih form in s tem pospešitev gibanja med različnimi pojavnimi oblikami (od denarja k blagu in nazaj). Likvidnost je v tem kontekstu treba razumeti kot možnost menjave in trženja, se pravi kot poblagovljenje reči. Vendar poblagovljenje ni zgolj odsotnost ali prisotnost blagovne forme, temveč je tudi družbeno pogojena in proizvedena skala večje ali manjše konvertibilnosti. Poblagovljenje je tako družben odnos ustvarjanja likvidnega premoženja, ki ima »homogene, predvidljive in standardizirane lastnosti, ki omogočijo finančnim akterjem njegovo hitro in enostavno pretvorbo v denar« (Gotham 2009: 357).

Vprašanje likvidnosti je ključno za razumevanje produkcije prostora v kapitalizmu, saj njegove lastnosti, »ne-menjalnost, ne-prenosljivost, nemobilnost, nelikvidnost in dolg čas obrata med nakupom in prodajo« (Gotham 2009: 357), otežujejo njegovo poblagovljenje. Hkrati ga zaznamujejo tudi »raznolikost, idiosinkratičnost in nekonsistentnost, /.../ to pa otežuje kupcem in prodajalcem prepoznavanje vrednosti in lastnosti tega, kar želijo menjati« (Gotham 2009: 357). Izjemna raznolikost in od lokalnega konteksta odvisna vrednost nepremičnin otežuje tok kapitala skozi njih. Zgodovinsko se je ta prepreka premeščala z razvojem finančne industrije in državne regulacije, ki sta okrepili likvidnost nepremičnega premoženja s proizvajanjem standardiziranih finančnih listin (glej Weber 2002; Gotham 2006; Aalbers 2012).¹³ Te so omogočile standardizacijo

13. Kriza leta 2008 je pokazala tesno spetost med finančnimi instrumenti, »ki kapitalu v praksi zagotavljajo mobilno in abstraktno obliko, s katero omogočajo medsebojno pretvorbo različnih vrst kapitala iz ene oblike v drugo« (Furlan 2013: 93), in nepremičninsko industrijo. Nenazadnje to povezanost potrjuje tudi dinamika te iste krize v Sloveniji, ki je razkrila veliko izpostavljenost slovenskih bank do gradbene industrije (Kržan 2013).

zelo raznolikega blaga, njegovo primerljivost in posledično zamenljivost. S krepitvijo zamenljivosti se širi blagovna forma in z njo poblagovljenje nepremičnin, kar pa pomeni, da na njihovo produkcijo vse bolj vpliva nihanje kapitala. Nepremičnine tako v svoji čisti kapitalistični formi postajajo posebna oblika fiktivnega kapitala, »čisto finančno premoženje, ki se kupuje in prodaja glede na rento, ki jo prinaša. Kot vse oblike fiktivnega kapitala se tudi z njo menja pravica do bodočih prihodkov, kar pomeni pravica do prihodnjih na tem zemljišču pridelanih dobičkov ali, bolj neposredno, pravica do prihodnjega dela« (Harvey 2006: 347).

Če se na prvi pogled nepremičnost grajenega okolja kaže kot ovira, pa je po drugi strani mogoče pokazati, da je ravno ta pogoj njegove konvertibilnosti. Da se nepremično blago lahko menja, mora biti jasno zamejeno, njegova uporabna vrednost pa jasno opredeljena. Nepremičnina v kontekstu menjave ni dojeta kot sklop fizičnih lastnosti, se pravi kot sklop uporabne vrednosti, ampak kot sklop lastninskih pravic (Oxley 2004: 28). Meje nepremičnine morajo biti jasno opredeljene, kar se izrazi v obliki katastra in krčenja nedefiniranih skupnih posesti. Dostop do zemljišča mora biti ekskluziven, tisti, ki si zemljišča ne lastijo, pa morajo biti iz njegove rabe izključeni. Produkti dela in dobički, proizvedeni na zemljišču, se morajo zasebno prisvajati in z njimi mora razpolagati lastnik. Na kratko, zasebna lastnina je nujni pogoj za delovanje kapitalističnih zemljiških trgov. Brez nje ne bi bilo mogoče določiti donosnosti zemljišča in posledično tudi ne njegove menjalne vrednosti.

Prostor in njegova produkcija sta tako vpeta v napetost med absolutno in relativno koncepcijo prostora (glej Harvey 2006; Smith 2010). Po eni strani je prostor kapitalizma absoluten, zanj pa sta značilni individuacija (na enem mestu je lahko samo ena stvar) in ekskluzivnost. Prostor se v tem kontekstu kaže kot mreža jasno zamejenih in natančno opredeljenih zasebnih lastnin, ki določajo meje posamezne nepremičnine. Kataster in posamezna uporabna vrednost sta tako pogoj zasebnega prisvajanja vrednosti. Po drugi strani pa je prostor v kapitalizmu relativen, kar pomeni, da ga določa razdalja med posameznimi točkami. Ker je prostor proizveden kot blago, ima poleg uporabne tudi menjalno vrednost, ki izhaja iz primerjave z drugimi lokacijami in prostori. In bolj ko prevzema kapitalistično obliko, bolj se krepi njegova likvidnost in pretočnost kapitala skozenj. Lokacija se tako kaže kot idiosinkratična točka absolutnega prostora, katere posebnost pa je pogojena z razdaljo do drugih točk, se pravi z njeno relativnostjo. Lokacija je tako doseženo z »notranjo diferenciacijo globalnega prostora, torej s produkcijo diferenciranih absolutnih prostorov v širšem okviru relativnega prostora« (Smith 2010: 120). In bolj ko se krepi notranja tendenca kapitala po razširjenem in hitrem kroženju, bolj so prostorske formacije podvržene tokovom v relativnem prostoru.

Takšen razvoj, četudi pomeni standardizacijo in okrepljeno pretočnost prostora, pa ne prinese ukinjanja prostora ali krčenje njegovega pomena. Ravno nasprotno, pomen posameznih lokacij se krepi in krepi se ravno zato, ker kapital hitreje in laže kroži skozi njih. Bolj ko nepremičnine prevzemajo kapitalistično formo, bolj so dovzetne za tokove kapitala ter hitreje in laže sledijo načelu najbolj produktivne rabe. Hitreje kot kapital kroži, bolj se krepi pomen produkcije prostora na posamezni lokaciji, ki bo kapital – vsaj začasno – ozemljila in usmerila njegov tok. Produkcija posameznih absolutnih prostorov je tako vse bolj pogojena z njihovo relativnostjo, partikularna oblika pa z univerzalnostjo kapitalistične akumulacije in reprodukcije. Tok kapitala tako pritiska na izrabo nepremičnin in zahteva, da se podredijo najbolj učinkoviti rabi, ki pa ni določena z uporabno vrednostjo, ampak z dobičkonosnostjo (Meiksins Wood 2017). Produkcija grajenega okolja je tako podvržena pritisku kapitalistične izrabe posameznega absolutnega prostora. Ta tendenca kapitala se izraža pri poskusih posameznih lokacij in zgradb, da bi s pomočjo arhitekture izstopale in si izborile konkurenčno prednost. Ikonična arhitektura (Skclair 2006) tako ni nič drugega kot poskus oblikovanja absolutnega prostora (monopola) v kontekstu okrepljene relativnosti prostora (pretočnosti).

Ključni mehanizem za kapitalistično produkcijo prostora je zemljiška renta. Renta po eni strani deluje kot signal, ki ponazarja potencial kapitalističnega zemljišča (fiktivni kapital) in ima hkrati funkcijo izvajanja pritiska na uporabnike, da zemljišče uporabljajo v skladu s splošno ravnjo produktivnosti. Renta tako v zemljiške trge vnaša stopnjo dinamike, ki bi bila sicer težko dosegljiva. »Bolj kot je posestnik zavzet, bolj je aktiven zemljiški trg in bolj je raba zemljišč prilagojena družbenim zahtevam – v današnjem trenutku akumulaciji kapitala« (Harvey 2006: 369). Dinamika, špekulacija in nestabilnost, ki jih v produkcijo prostora vnaša renta, pa so še okrepljene zaradi načina izračunavanja rente. Njeno določanje ne izhaja zgolj iz absolutnih značilnosti prostora niti ne iz mreže razdalj, v katero je prostor vpet, ampak predvsem iz odnosov, v katere stopa. Prostor rente je tako relacijski prostor, se pravi prostor mreže odnosov, ki so tako lokalni (neposredna okolica posameznega prostora) kot splošni (komunikacijska in transportna omrežja). Izračun rente je torej pogojen tako z okoliško infrastrukturo kot z globalnimi tokovi kapitala. Ker gre pri relacijskem prostoru za dinamičen proces oblikovanja in preoblikovanja odnosov, je posamezna enota grajenega okolja stalno podvržena pritiskom te nenehne reorganizacije. Renta se tako kaže kot izraz teh odnosov in oblika pritiska, ki grajeno okolje prilagodi njegovemu položaju v relacijskem prostoru.

Dodatno dinamiko, ki jo v produkcijo grajenega okolja vnaša relacijski prostor, je posledično moč izpeljati iz analize devalvacije produkcijskih sredstev.

Harvey (2006: 204–238) v svoji analizi fiksnega kapitala pokaže, da njegova vrednost ni pogojena s količino proizvedenega blaga ali nakupno ceno, temveč izhaja iz njegovega odnosa do splošne produktivnosti v posameznem sektorju. Njegova vrednost je relacijska, kar pomeni, da ni dana niti večna, ampak stalno odvisna od splošnih razmer na trgu in ravni tehnoloških inovacij v posameznem sektorju gospodarstva. »Življenjska doba strojev, ki je družbeno določena, je v najboljšem primeru nihajoča in v najslabšem precej nepredvidljiva – niha sem in tja glede na konkurenco, nenehno iskanje profita in proces akumulacije, ki poganja dramatičen tempo tehnoloških sprememb« (Harvey 2006: 212). Če to povežemo s produkcijo prostora in rento kot izrazom pritiska splošne produktivnosti v gospodarstvu, potem podobna načela veljajo tudi za grajeno okolje. Tudi njegova vrednost je relacijska, pritiski na njegovo kapitalistično produkcijo in rabo pa so podvrženi splošni ravnji produktivnosti v sektorju ter potencialom za dobičkonosno investiranje v gospodarstvu kot celoti. Pogoji gradnje prostora je tako doseganje ali preseganje splošne ravnje profitabilnosti v sektorju, kar se v Sloveniji izraža v razkoraku med gradnjo stanovanj v Ljubljani in njihovem pomanjkanju v Mariboru. Ravno tako se izraža v investiranju pravnih oseb v dražja stanovanja, saj zgolj ta zagotavljajo primerno stopnjo donosa. Hkrati pa relacijskost rente vnaša dinamiko v rabo posameznih prostorov, ki so podvrženi produktivni izrabi. Center Ljubljane se tako ne spreminja zgolj zaradi povečanja turističnega obiska, ampak tudi zaradi rentnega pritiska, ki najemnike prostorov sili v bolj dobičkonosne prakse.

S tem ko vzpostavimo, da je grajeno okolje v kapitalizmu podvrženo akumulaciji kapitala in profitnemu motivu, pa se približamo ključnemu protislovju v kapitalistični produkciji prostora. Kot sva pokazala zgoraj, je relativni prostor, ki omogoča menjavo in hitre tokove kapitala, čista kapitalistična oblika prostora. Popolni relacijski prostor se tako kaže kot popoln trg čistih blagovnih form, katerih medsebojna izmenjava je brez ovir. Takšen prostor se kaže kot ideal trga, saj omogoča gladko pretočnost kapitala skozenj. A takšen prostor hkrati pomeni popolno izenačitev lokacij ter s tem tudi v njih ujetih pogojev produkcije in porabe. Takšna izenačitev ukinja konkurenčno prednost posameznih lokacij, s tem pa pogoje za pridobivanje nadpovprečnih profitov. Čisti relacijski prostor popolne zamenljivosti se tako kaže kot prostorska oblika zakonov izenačevanja profitne mere. Tej sili izenačevanja (proizvajanje relativnega prostora) se zato stalno zoperstavlja sila diferenciacije, vzpostavljanja razlik (proizvajanje absolutnega prostora), ki omogoči kapitalistom, da s produkcijo prostora pridobijo konkurenčno prednost. A absolutni prostor proizvajajo ravno zaradi tega, da bi v kontekstu relativnega prostora privabljali okrepljene tokove kapitala. Kroženje kapitala skozi prostor se tako kaže kot nenehno proizvajanje novih

absolutnih prostorov, ki si v relativnem prostoru menjalne vrednosti poskušajo izboriti konkurenčno prednost. Te prednosti pa so vedno začasne in se morajo stalno obnavljati v odnosu do splošne ravni produktivnosti prostora. Absoluten prostor zato lahko v kapitalizmu svoje posebnosti ohrani le tako, da se nenehno spreminja.¹⁴

4 Zaključek

Prispevek sva začela z vprašanjem, kako je lahko nekaj tako stabilnega, kot je prostor, v kapitalizmu podvrženo nenehnemu preoblikovanju. Če izhajamo iz marksovske analize akumulacije kapitala, je odgovor dokaj preprost: ker kapitalizem usmerjajo nikoli razrešena notranja protislovja, mora ta nenehno s »prostorskim krpanjem« začasno premeščati krizne tendence kapitala (Harvey 2012). Ta dinamika vnaša nestabilnost v grajeno okolje na več točkah. Prvič, produkcija prostora je nenehno podvržena dinamiki akumulacije, ki nenehno preoblikuje prostor in geografijo kapitalizma tako v fazi produkcije kot v fazi cirkulacije. Prostor tako v kontekstu kroženja kapitala igra vlogo premeščanja kriz presežne akumulacije s širjenjem toka kapitala in z absorpcijo sedanjih presežkov. Drugič, ker je tudi sam prostor proizveden kot blago, ker torej zaradi širitve blagovne forme prostor ni le uporabna, temveč predvsem menjalna vrednost, je njegova produkcija speta s tokovi kapitala, ki tečejo proti višjim profitom in odtekajo iz nedonosnih predelov. Ti tokovi stalno ustvarjajo zasičenost in so zato podvrženi nenehnemu nihanju, ki se izrazi kot cikličnost produkcije grajenega okolja v kapitalizmu. Tretjič, tokove usmerja renta kot signal potencialne donosnosti nepremičnine. Ker pa je njena vrednost relacijska, je stalno podvržena nihanjem v skladu z ravno splošne produktivnosti nepremičnin. Zato morajo posamezne lokacije nenehno proizvajati nove absolutne prostore, ki jim bodo zagotavljale konkurenčno prednost v širšem polju relativnega prostora.

Nestabilnost prostora v kapitalizmu je nujnost, ki izhaja iz logike organizacije produkcije. Njena utemeljenost v akumulaciji kapitala ter posledično v produkciji za presežno vrednost in profit razveže produkcijo prostora od njegove uporab-

ne vrednosti ter jo podredi menjalni. Ker je prostor nepogrešljiv za produkcijo in realizacijo presežne vrednosti ter profita, je nanj nemogoče gledati izven konteksta kapitalistične akumulacije kot osnovnega gibala kapitalističnih družb. Kapitalistična produkcija prostora se tako od drugih tipov produkcije razlikuje ravno po nenehni nestabilnosti, ki jo v grajeno okolje vnaša kroženje kapitala. Vrh kapitalističnega grajenega okolja tako niso trajne tvorbe, ampak nenehno preoblikovanje obstoječih prostorskih formacij v skladu s potrebami sedanjih in prihodnjih obratov kapitala. Kapital tako ne gradi templjev stabilnosti, ampak začasne prostore pretoka, katerih obstoj in stabilnost sta pogojena z možnostjo njihove kapitalistične rabe. »Vse, kar je /.../ stalno, izpuhneva« (Marx in Engels 1972: 592) tako dobi svoj prostorski izraz v nenehnem preoblikovanju grajenega okolja, katerega produkcija ni prilagojena potrebam, ampak kroženju kapitala.

SUMMARY

The article explores the relationships between the accumulation of capital and the production of space in capitalism, by focusing on the influence of the accumulation of capital on the instability of space formations. The paper explains the impossibility of sustainable spatial formation within the capitalist mode of production, wherein space is, on the one hand, just another commodity and, on the other hand, a precondition for the processes of capitalist accumulation. These processes are explained by referring to several cases from Slovenia and also other countries.

Firstly, the paper establishes a theoretical framework – it explains the basics of Marx's and Marxist theory of the reproduction of capitalism and the accumulation of capital, focusing on the central role of the commodity, its use and exchange value. Further on, we explain the production of surplus value and the transformation of surplus value into profit. The circuit of capital (M – C – M') is explained in detail since it is the basis for understanding the importance of the accumulation of capital for the reproduction of capitalism.

Secondly, the paper focuses on the instability of spatial formations within capitalism. The question of the production of space is included into the scheme of the circuit of capital in three steps: (1) space is crucial in the preparatory phase of the process of production; (2) space takes the form of fix capital within the process of production; (3) the substitution of commodity for money also takes place within the material capitalist geography. Thus, the production of space is closely connected with the capitalist mode of production and is always subordinated to the needs of the reproduction of the accumulation of capital, which directly leads to the instability of spatial formations in capitalism.

14. To pa pomeni, da se morajo uspešne lokacije nenehno razvijati in preoblikovati, medtem ko stabilnost pomeni stagnacijo. New York je kljub nespornemu vodstvu med globalnimi mesti nenehno podvržen ciklom kreativne destrukcije v prostoru (Busa 2017). Podobni dinamiki smo priča tudi v Sloveniji, kjer je Ljubljana podvržena nenehnemu preoblikovanju, širjenju in spremembam, medtem ko je relativna stabilnost prostora v Mariboru znak stagnacije mesta. Uspeh Ljubljane pomeni nenehno preoblikovanje, spremembe, gradnjo novih prostorov porabe (Cukrarna, Rog, Šumi, Center znanosti ...), kar odraža nenehno borbo za ohranjanje konkurenčne prednosti v globalnem relacijskem prostoru.

Moreover, we can understand the process of urbanisation and the transformation of the spaces within cities as a specific mode of temporary solution of capitalist crisis, in which capital is not invested in the production of consumer goods but rather in the production of the built environment. The production of consumer goods is determined by the production of surplus and there is always a danger of *overaccumulation*. Therefore, capital shifts from the first phase to the second – that is, to the production of the built environment. This shift of capital to the production of space because of the danger of *overaccumulation* is the basis for the theory of the spatial fix, which emphasises that one of the possible ways to prevent or to temporarily solve a crisis is by investing into the production of space. Further on, one of the main aspects of the production of space in capitalism is the “annihilation of space by time”, which is achieved exactly through the production of space – the production of communication and transport connections are crucial for this process. The “annihilation of space through time” strengthens the importance of the production of particular spaces in capitalism.

Thirdly, there is a tension between liquidity and fixity of space within capitalist (re)production, which is closely attached to the use and the exchange value of space. Since the value of space has to be realised on the market and because space is not mobile, it is crucial that, once produced as a way to solve or to prevent a crisis (spatial fix), in another time span, space can become an obstacle to the solution of a capitalist crisis. In this context, when discussing the production of space in capitalism, it is also important to distinguish between the absolute and the relative conception of space. There is always a tension between absolute space and relative space, and this difference is connected to space's exchange value. On the one hand, space is absolute, and it has use value; on the other hand, space is relative and is determined by private property. Capital is always in search of the competitive advantages of any built environment. More importantly, the search for profit within the reproduction of the accumulation of capital leads capital to always look for new, more profitable locations, and therefore produces the instability of capitalist geography. However, these competitive advantages and profits are always only temporary; hence, relative space has to renew its competitive advantages in relation to other locations. This leads to constant pressures for changes in the built environment.

The article thus explains the instability of spatial forms as an inherent aspect of capitalism. The production of space is therefore the expression of the subordination of every use value to exchange value in capitalism and to the capitalist commodity form and can thus never be sustainable.

Literatura

- Aalbers, Manuel B. (ur). (2012): *Subprime Cities: The Political Economy of Mortgage Markets*. Malden: Wiley-Blackwell.
- Arrighi, Giovanni (2009): *Dolgo dvajseto stoletje: kapitalizem, denar in moč*. Ljubljana: Sophia.
- Baker, Dean (2009): *Plunder and Blunder: The Rise and Fall of Bubble Economy*. Sausalito: PoliPoint Press.
- Ball, Michael (1985): The urban rent question. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 17 (4): 503–525.
- Berman, Marshall (2010): *All That is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity*. London: Verso.
- Blanchard, Jean-Marc F., in Flint, Colin (2017): The Geopolitics of China's Maritime Silk Road Initiative. *Geopolitics*, 22 (2): 223–245.
- Braudel, Fernand (1991): *Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.–XVIII. stoletje*. III. del, *Čas sveta*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Busà, Alessandro (2017): *The Creative Destruction of New York: Engineering the City for the Elite*. New York: Oxford University Press.
- Christophers, Brett (2011): Revisiting the Urbanization of Capital. *Annals of the Association of American Geographers*, 101 (6): 1347–1364.
- Cirman, Primož (2017): nepoTEŠeni: Naložba stoletja ali rop stoletja? Mengeš: Ciceron.
- Clarke, Simon (1990): The Marxist Theory of Overaccumulation and Crisis. *Science and Society*, 54 (4): 442–467.
- Desmond, Matthew (2016): *Evicted: Poverty and Profit in American City*. New York: Crown Publishers.
- Dikeç, Mustafa (2007): *Badlands of the Republic: Space, Politics and Urban Policy*. Oxford: Blackwell.
- Dorling, Danny (2016): *All that is Solid: The Great Housing Disaster*. Milton Keynes: Penguin.
- Furlan, Sašo (2013): Politična ekonomija finančnih derivatov. *Borec*, 65 (694–697): 70–96.
- Gotham, Fox Kevin (2006): The Secondary Circuit of Capital Reconsidered: Globalization and the U.S. Real Estate Sector. *American Journal of Sociology*, 112 (1): 231–275.
- Gotham, Fox Kevin (2009): Creating Liquidity out of Spatial Fixity: The Secondary Circuit of Capital and the Subprime Mortgage Crisis. *International Journal of Urban and Regional Research*, 33 (2): 355–371.
- Hanieh, Adam (2010): Temporary Migrant Labour and the Spatial Structuring of Class in the Gulf Cooperation Council. *Spectrum: Journal of Global Studies*, 2 (3): 67–89.
- Harvey, David (1975): The Geography of Capitalist Accumulation: A Reconstruction of The Marxian Theory. *Antipode* 7 (2): 9–21.

- Harvey, David (1985): *The Urbanization of Capital*. Oxford: Blackwell.
- Harvey, David (1998): *The Geography of Class Power*. *Socialist Register*, 34: 49–75.
- Harvey, David (2001): *Globalization and the Spatial Fix*. *Geographische Revue*, 3 (2): 23–30.
- Harvey, David (2006): *The Limits to Capital*. London: Verso.
- Harvey, David (2010): *A Companion to Marx's Capital*. London, New York: Verso.
- Harvey, David (2012): *Rebel Cities: From the Right to the City to Urban Revolution*. London: Verso.
- Harvey, David (2014): *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Heinrich, Michael (2012): *An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital*. New York: Monthly Review Press.
- Jacobs, Jane (2008): *Življenje in umiranje velikih ameriških mest*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Jessop, Bob (2006): *Spatial Fixes, Temporal Fixes and Spatio-Temporal Fixes*. V N. Castree in D. Gregory (ur.): *David Harvey: A Critical Reader*: 142–166. Oxford: Blackwell.
- Kitchin, Rob, O'Callaghan, Cian, Boyle, Mark, Gleeson, Justin, in Keaveney, Karen (2012): *Placing neoliberalism: The Rise and Fall of Ireland's Celtic Tiger*. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 44 (6): 1302–1326.
- Kržan, Marko (2013): *Pregled gospodarske krize v Sloveniji s poudarkom na bančnem sektorju*. *Borec*, 65 (698–702): 132–160.
- Logan, John R., in Molotch, Harvey L. (1987): *Urban Fortunes: The Political Economy of Place*. Berkeley: University of California Press.
- Lopez, Isidro, in Rodriguez, Emmanuel (2011): *The Spanish model*. *New Left Review*, 69: 5–28.
- Marx, Karl (1973): *Kapital. Kritika politične ekonomije*. III. zvezek. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl (1987): *Kapital. Kritika politične ekonomije*. II. zvezek. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl (2012): *Kapital. Kritika politične ekonomije*. I. zvezek. Ljubljana: Sophia.
- Marx, Karl, in Engels, Friedrich (1971): *Manifest komunistične stranke*. V B. Zihel (ur.): *Karl Marx – Friedrich Engels. Izbrana dela v petih zvezkih*. II. zvezek: 567–631. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Meiksins Wood, Ellen (2017): *The Origins of Capitalism: A Longer View*. London: Verso.
- Offe, Claus, in Ronge, Volker (1985): *Teze za utemeljitev koncepta »kapitalistične države« in za materialistično raziskovanje politike*. V M. Maček (ur.): *Claus Offe: Družbena moč in politična oblast: protislovja kapitalistične demokracije – razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma*: 59–71. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Oxley, Michael (2004): *Economics, Planning and Housing*. New York: Palgrave Macmillan.

- Parenti, Christian (2011): *Tropic of Chaos: Climate Change and the New Geography of Violence*. New York: Nation Books.
- Rothstein, Richard (2017): *The Color of Law: A Forgotten History of How our Government Segregated America*. New York: Liveright Publishing Corporation.
- Sennet, Richard (2005): *Capitalism and the City: Globalization, Flexibility, and Indifference*. V Y. Kazepov (ur.): *Cities of Europe: Changing Contexts, Local Arrangements, and the Challenge to Urban Cohesion*: 109–122. Malden: Blackwell Publishing.
- Schumpeter, Joseph A. (2006): *Capitalism, socialism, and democracy*. London, New York: Routledge.
- Seghezzeo, Lucas (2009): *The five dimensions of sustainability*. *Environmental Politics*, 18 (4): 539–556.
- Sheppard, Wade (2015): *Ghost Cities of China: The Story of Cities without People in the World's Most Populated Country*. London: Zed Books.
- Sklair, Leslie (2006): *Iconic architecture and capitalist globalization. City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 10 (1): 21–47.
- Smith, Neil (2010): *Uneven Development*. London: Verso.
- Wacquant, Loïc (2008): *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Cambridge: Polity Press.
- Weber, Max (2002): *Protestantska etika in duh kapitalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Weber, Rachel (2002): *Extracting Value from the City: Neoliberalism and Urban Redevelopment*. *Antipode*, 34 (3): 519–540.
- Wilson, David (1991): *Urban Change, Circuits of Capital and Uneven Development*. *Professional Geographer*, 43 (4): 403–415.
- World Commission on Environment and Development (WCED) (1987): *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press.
- Zukin, Sharon (1991): *Landscapes of Power: From Detroit to Disney World*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Podatki o avtorjih

Klemen Ploštajner,
mladi raziskovalec na Raziskovalnem centru za strategije in upravljanje,
Fakulteta za družbene vede,
Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana (pisarna DS12);
Email: klemen.plostajner@fdv.uni-lj.si

Marko Hočevar,
mladi raziskovalec na Centru za proučevanje organizacij in človeških virov,
asistent na Katedri za teoretsko analitsko politologijo,
Fakulteta za družbene vede,
Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana (pisarna DS19);
Email: marko.hocevar@fdv.uni-lj.si

Samo Pavlin

IZBRANI VIDIKI DRUŽBENEGA PROSTORA KOT PODLAGA ZA RAZUMEVANJE »MODERNIZACIJE« VISOKOŠOLSKEGA IZOBRAŽEVANJA

IZVLEČEK

V prispevku s perspektive izbranih pristopov družbenega prostora oblikujemo konceptualni model za razvoj indikatorjev »modernizacije« visokošolskih sistemov. Opisana dinamika se nanaša na problem razumevanja družbene fluidnosti in trajnosti visokošolskih sistemov v odnosu do trga dela. To lahko opazujemo tako na individualni kot sistemski ravni. Svoj konceptualni model oblikujemo na podlagi koncipiranja učnih prostorov in njihove fizične zasnove, selitve učenja k delodajalcem, vloge virtualnega prostora pri učenju, študentske mobilnosti in motilnosti ter teoretskih izhodišč Lefebvra in Foucaulta. V prispevku pokažemo, da proučevanje zastavljenih družbeno-prostorskih vidikov visokega šolstva ponuja enega temeljnih vidikov za razumevanje sodobne vloge visokošolskega prostora na nacionalni in evropski ravni.

KLJUČNE BESEDE: družbeni prostor, visoko šolstvo, modernizacija, trg dela, mobilnost

Selected aspects of social space as the basis for understanding the »modernisation« of higher education

ABSTRACT

Based on selected aspects of the social space, we establish a conceptual model for developing indicators of the »modernisation« of higher education systems. The described dynamic relates to the issue of understanding the social fluidity

and sustainability of higher education systems with respect to the labour market. This can be observed on both the individual and system levels. Our conceptual model is based on learning spaces and their physical design, the transfer of learning to employers, the role of virtual space in learning, student mobility and motility and the theoretical assumptions made by Lefebvre and Foucault. In the article, we demonstrate that exploring selected socio-spatial aspects of higher education offers a vital perspective for understanding changes in higher education's contemporary role on the national and European levels.

KEY WORDS: *social space, higher education, modernisation, labour market, mobility*

1 Uvod

Enega ključnih izzivov sodobnejši sociologiji predstavlja razumevanje fluidnosti družbenih procesov, identitet in vrednot (Bauman 2000). S tem je povezano tudi sociološko zanimanje za prostor, ki se osredotoča na odnos med percepcijo prostora družbenih akterjev in fizičnim prostorom (npr. Giddens 1984; Bourdieu 2018/1991; Löw 2008), pri čemer, kot ugotavlja Hočevar (2017: 832), je »prostorska (geografska, migracijska, lateralna) mobilnost kot element vertikalne mobilnosti v sociologiji tako konceptualno kot empirično raziskovalno slabo prisotna«. Pojasnjevanje te dinamike zahteva tesnejše sodelovanje med različnimi raziskovalnimi pristopi in tradicijami (Hočevar 2017). Korak v to smer bomo z osredotočanjem na področje visokošolskega izobraževanja napravili v tem prispevku.

Visokošolski sistemi, kot jih poznamo v zahodnem svetu, so skozi zgodovino oblikovali trdno strukturo institucij in načel delovanja, ki pa v zadnjih desetletjih postajajo naraščajoča tarča pritiskov javnosti po »modernizaciji«, kar na številnih družbenih segmentih sproža procese družbene fluidnosti. Ena osrednjih idej te »modernizacije« je združevanje visokega šolstva s sfero zaposlovanja (Pavlin 2014), kar destabilizira tradicionalni profesionalni prostor visokega šolstva. Kot pravi OECD (2001), je temeljni razlog za povezovanje sfere izobraževanja s sfero dela spremenjena logika ustvarjanja znanja. V delovno intenzivnih družbah so procesi ustvarjanja (inštituti in razvojni oddelki podjetij), širjenja (izobraževanje) in uporabe znanja (delo) lahko potekali v prostorsko, kulturno in časovno ločenih kontekstih. V takem okolju je posameznik skozi sistem izobraževanja pridobil znanje v mladosti, potem pa ga je praviloma z le redkimi prilagoditvami pri delu lahko uporabljal večji del zaposlitvene kariere. V moderni družbi, ki temelji na kreativnosti, prilagodljivosti, poznavanju strank in vrednot, pa ciklus ustvarjanja, širjenja in uporabe znanja pogosto poteka skozi večji del zaposlitvene kariere

posameznika. Družbena fluidnost se v tem smislu kaže na ravni visokošolskega sistema, trga dela, delodajalskih organizacij, profesij in na ravni posameznika. Tako visokošolski sistem vedno težje ohranja svojo vlogo tradicionalnega generatorja poklicnih standardov, kritičnega razmišljanja ter artikulacije razumevanja družbenih in profesionalnih standardov.

Zgoraj opisano dinamiko sprožajo tehnološki razvoj, globalizacijski procesi in težave z brezposelnostjo, zaradi česar javnost in snovalci politik pričakujejo, da se bo visokošolsko izobraževanje občutno spremenilo. Natančneje, prenovljena Agenda modernizacije visokega šolstva na primer opredeljuje prioriteta ključna področja modernizacije (Evropska komisija 2017a), med katerimi je temeljni poudarek na premagovanju diskrepanc med pridobljenimi in pričakovanimi kompetencami visokošolskih diplomantov, na zagotavljanju vloge visokošolskih sistemov pri inovacijah, razvoju podjetniških kompetenc in gospodarski rasti, mobilnosti ter na teh postavkah temelječem aktivnem državljanstvu. Ugotovimo lahko, da se je visoko šolstvo znašlo na razpotju med svojo *tradicionalno vlogo* generatorja teoretskega znanja in informacijsko-procesnega učenja ter *sodobnimi procesi*, ki v direktivah snovalcev politik temeljijo na produkciji uporabnega praktičnega znanja za potrebe trga dela.

Vendar pa proevropske intervencije, kot so uvedba tristopenjskega študija, diverzifikacija programov in internacionalizacija, od časa Bolonjske deklaracije naprej dilem o vlogi visokošolskih programov pri zaposlovanju niso razrešile, temveč so jih kvečjemu poglobile. Eden izmed osnovnih paradoksov pri uvajanju bolonjskih načel do zdaj je bil v številnih evropskih državah povezan s skoraj popolno odsotnostjo natančnejših empiričnih podatkov o zgodnji zaposlitveni karieri visokošolskih programov.¹ Zaradi tega je bilo praktično nemogoče razumeti, kakšna je vloga konkretnih visokošolskih programov pri zaposlovanju, kako praktično naj bodo visokošolski programi naravnani ter kakšna je povezava med različnimi oblikami učenja in poučevanja ter kompetencami, ki so na trgu dela potrebne. Odsotnost kakovostnih podatkov o zaposljivosti, zanimivo, ni pomenila resnejše prepreke pri (re)akreditaciji izobraževalnih programov, izvajanju aktivnosti kariernega svetovanja, regulaciji vpisa in izvajanju programov mobilnosti: Evropska komisija (2017b) je šele pred kratkim izdala jasnejša priporočila o tem, kako naj države spremljajo zaposljivost diplomantov, in v sodelovanju z nacionalnimi ministrstvi začela izvajati pilotski projekt z dolgoročnimi ambicijami (Mühleck in drugi 2016). Vendar pa s strani visokošolskih institucij pretiranega zanimanja za vključevanje v aktivnosti o spremljanju zaposljivosti ni zaznati.

1. Glej recimo projekt DEHEMS – Network for Development of Higher Education Systems (2018).

V tem trenutku ni znano, kako bodo nacionalne in evropske »modernizacijske« politike lahko spremenile načine delovanja visokošolskih investicij ter vplivale na poroko dveh tradicionalno ločenih družbenih podsistemov: izobraževanja in zaposlovanja. V članku z vidika izbranih pristopov družbenega prostora oblikujemo konceptualni model za razvoj indikatorjev opazovanja visokošolskih sistemov na tistih področjih, ki trenutno zanimajo snovalce politik in javnost, kot tudi tistih, ki so po našem mnenju ostala prezrta. Za doseg zastavljenega cilja bomo v naslednjem poglavju naprej na kratko opredelili zaposljivost kot enega temeljnih vidikov »modernizacije« visokošolskih sistemov. V tretjem poglavju bomo predstavili tiste pristope k razumevanju družbenega prostora, ki so po našem mnenju najbolj relevantni za razumevanje aktualne vloge visokega šolstva v družbi. S pomočjo izbranih izhodišč bomo v četrtem poglavju predstavili lasten model indikatorskih področij, ki širi prevladujoč pristop k razumevanju »modernizacije« visokošolskih sistemov in opozarja na alternative.

2 Zaposljivost kot središnji koncept »modernizacije« visokega šolstva

Ob implementaciji bolonjskih smernic diskurz o razvoju visokošolskih sistemov že več kot dve desetletji išče odgovore na naslednja temeljna vprašanja: i) ali se kapacitete visokega šolstva po zmožnostih podpore ekonomskemu in tehnološkemu razvoju z leti šibijo ali krepijo, ii) kako naj visokošolski sistemi gradijo dvojno vlogo v smislu prenašalcev znanja svojim študentom in kot profesionalne institucije za svoje diplomante, potem ko se ti vključijo na trg dela, iii) kakšna naj bo poklicna naravnost visokega šolstva ter kako naj krmari med poučevanjem teoretičnih in splošnih znanj, iv) kako naj se redefinira avtonomnost visokega šolstva v kontekstu naraščanja (ne)ujemanja med izobrazbo in poklicem ter negotovosti, povezanih z zaposlovanjem (Teichler in Kehm 1995: 115–116). V kontekstu teh razvojnih vprašanj in zaznane potrebe po »modernizaciji« je zaposljivost najpogosteje opredeljena kot sposobnost posameznika, da pridobi in ohrani zaposlitev, ki njegovemu življenju prinaša določen pomen, torej je skladna s posameznikovimi osebnimi in profesionalnimi motivi. V tem smislu zaposljivost označuje paradokse in povezave med individualnimi sposobnostmi posameznika ter verjetnostjo zaposlitve, možnost izobraževanja in zaposlovanja deprivilegiranih skupin, podizobraženost in preizobraženost diplomantov, ki zasedajo delovna mesta, (ne)ujemanje med izobrazbo in poklicem, (ne)ujemanje med pridobljenimi in pričakovanimi kompetencami ter vpliv izobraževalne institucije in programa na zaposlenost diplomantov.

Razprave o odnosu med zaposljivostjo in visokošolskimi sistemi potekajo v kontekstu težav zaposlovanja visokošolskih diplomantov. Kot pojasnjuje Evropska

komisija (2017b: 2), veliko visokošolskih diplomantov v številnih državah EU in sektorjih ostaja nezaposlenih ali pa opravljajo delo, za katero so prekvalificirani. Poseben problem je fluidnost zaposlitev in fluidnost poklicnih skupin. V prvem primeru govorimo o potrebi po (pre)pogostem spreminjanju delovnih mest in delovnih nalog, drugi vidik pa to dopolnjuje z (de)regulacijo in deprofesionalizacijo dela. Poklicne skupine, ki so se sposobne sindikalno in drugače organizirati, omogočajo trajnostnost delovnih nalog in reševanje družbeno-ekonomskih problemov, poklicne skupine, ki tega zaradi različnih razlogov ne zmorejo, pa so prepuščene destabilizaciji. Evropska komisija (2016: 4) v posebni raziskavi nadalje ugotavlja, da 71 odstotkov mladih diplomantov in 61 odstotkov zaposlenih z visokošolsko izobrazbo meni, da na trgu dela ni dobrega ujemanja med ponudbo visokošolskih diplomantov in potrebami po znanju; 55 odstotkov jih meni, da strokovnjaki, ki načrtujejo visokošolske programe, ne poznajo potreb na trgu dela (prav tam: 5). O problematiki delovanja visokošolskih sistemov in zaposlenosti diplomantov lahko razpravljamo na podlagi vsaj dveh aktualnih predpostavk. S funkcionalnega vidika je upravičenost porabe javnih sredstev v visokošolskem sistemu smiselna le v primeru, če zagotavlja individualne in družbene donose na investicije. Z etičnega vidika vedno težje upravičimo zaupanje mladih v državo in njene podsisteme, ki promovirajo javne in zasebne investicije v tista posebna znanja, ki nimajo možnosti realizacije v zaposlenosti. V tem kontekstu diskurz o zaposljivosti posredno promovira i) tiste visokošolske programe, module in predmete, ki so hitro unovčljivi na trgu dela, ii) praktično naravnost načinov učenja in poučevanja, vključno z raznimi oblikami študijskih praks, iii) razvoj posebnega administrativnega kadra, ki naj bi pomagal pri vključevanju mladih na trg dela, in iv) znanstveno odličnost visokošolskih učiteljev, ki naj bi poskrbeli za čim bolj uporabne vidike svojih predavanj.

Pa vendar se mnogi (npr. Teichler in Kehm 1995; Teichler 2009; Pavlin 2014 idr.) ne strinjajo z neoliberalno perspektivo človeškega kapitala, iz katere izhaja prej opisana logika in ki postavlja visokošolske izobraževalne programe v instrumentalni odnos do trga dela. Argumente, ki jih pri tem uporabljajo, lahko zaokrožimo vsaj v štiri sklope. Prvič, humanistična perspektiva opozarja na svobodo posameznika, da študira in razvija profesionalno kariero skladno z lastnimi in osebnimi aspiracijami in ne glede na družbeno poreklo. Drugič, med posameznimi deležniki visokošolskih sistemov ni skupnega konsenza o tem, kakšna naj bo poklicna naravnost visokošolskih sistemov: študentje in diplomanti si načeloma želijo pridobiti široka znanja za daljšeročni karierni razvoj, delodajalci si povečini želijo diplomante, ki bi jih lahko čim prej vključili v delovni proces, medtem ko si akademiki večinoma prizadevajo za ohranitev znanstvenih standardov svojega dela. Tretjič, odnos med visokošolskim programom in

kariernim uspehom je kompleksen; poleg narave zaposlitvene pogodbe in višine dohodka vključuje tudi zadovoljstvo z delom, razvojne dimenzije zaposlitve, možnost usklajevanja zasebnega in delovnega življenja ter še nekatere druge. Četrta, razvoj profesionalnih kompetenc, ki naj bi bil cilj izobraževalnih institucij, ni vedno glavni rezultat izobraževanja. Pri zaposljivosti pomembno vlogo igrajo tudi socioekonomsko ozadje, socialne mreže, ugled in regulacijsko-seleksijski procesi izobraževalnih institucij. Če to v veliki meri drži, potem tudi boljše in ustreznejše kompetence same po sebi ne bodo dale več in boljših služb.

Kljub submisivnemu odnosu visokega šolstva do trga dela oziroma njihove lastne transformacije v »tovarne delavcev znanja« pa gredo politične usmeritve in pričakovanja javnosti do visokega šolstva pogosto ravno v to smer (Pavlin 2014). Dinamiko sprememb, povezano z večjo praktično naravnostjo oziroma večjim zaposlitvenim fokusom visokega šolstva, narekuje neoliberalni diskurz supranacionalnih institucij, predvsem Evropske komisije (EC) ter Organizacije za ekonomsko sodelovanje in razvoj (OECD), in posledično tudi večine nacionalnih politik. Ta diskurz implicitno in eksplicitno kliče k potrebi po prehodu od klasičnega informacijsko-procesnega k situacijskemu učenju: ravno ideja o tem premiku pa je tista, ki kaže na potrebo po opazovanju, proučevanju in razumevanju sprememb visokošolskega izobraževanja tudi z drugih perspektiv. Informacijsko-procesno učenje namreč s shranjevanjem informacij in priklicem iz spomina temelji na refleksiji, situacijsko učenje pa se prek ponotranjanja tihega znanja odraža v razlikah socialne participacije, oblikovanju identitete in drugih, mehkejših osebnotnih lastnosti. V visokoškolskem izobraževanju globina razumevanja profesionalnega znanja ni možna brez klasičnih učnih pristopov (o tem tudi Allen in drugi 2011). Zato učnih pristopov ne gre enostavno polarizirati na *manj sodobne in zaželenne* informacijsko-procesne (predvsem klasična predavanja) ter *sodobnejše in učinkovitejše* situacijske (predvsem delo v podjetjih in temelječe na izkušnjah). Po našem mnenju sta namesto tega ključni vprašanji, i) s katerimi pristopi, razlogi in načini posameznik določeno znanje ponotranji glede na to, kje in kako učni proces poteka, ii) kako uspešno se različni načini učenja dopolnjujejo: kako, in če sploh, kombinirati participacijo z refleksijo ter iii) kakšna naj bo na ravni institucije in na ravni sistema regulacija izobraževanja.

Slabo izveden praktični pouk ne more nadomestiti preiščeno izpeljanega teoretičnega predavanja in se z njim primerjati, odlična diplomatska naloga ni odraz ekskluzivnejše uporabe praktičnih izkušenj posameznika, timsko delo se težko odraža v visoki stopnji drugih kompetenc, če prej ni bila ustrezno razvita ustrežna učna kultura, in še bi lahko naštevati. Osrednjo vlogo teh vprašanj sicer skušajo pojasniti številni avtorji, ki poleg sociologije domujejo še na področjih pedagogike, andragogike, psihologije, menedžmenta, interdisciplinarnih pristopih

visokošolskih študij in še bi lahko naštevati (naj navedemo samo npr. Dierkesa in druge 2003). Tako lahko ta razdelek sklenemo z vprašanjem, kako razumeti odnos med »sodobno« vizijo visokošolskih sistemov ter aktualno realnostjo visokega šolstva in njenih »tradicionalnih« temeljev ali, drugače, kako je mogoč kompromis med problemom družbene fluidnosti in trajnostnosti, ki ga visokemu šolstvu prinaša družbeno-ekonomski kontekst. Na posamezne vidike te dialektike bomo opozorili z izbranimi pogledi družbenega prostora, ki jih predstavljamo v nadaljevanju.

3 Izbrani pogledi družbenega prostora

Študije prostorske mobilnosti in migracij pogosto zanemarijajo odnos med družbenimi akterji in sistemi (Hočevar 2017). Pri tem je spregledana ravno dualnost subjektivne percepcije fizične realnosti kot rezultat *abstraktnega razmišljanja* družbenih subjektov (Boroditsky in Ramscar 2002) in generiranja *mentalnih prostorov* (Tversky 2003). Tversky (2003: 66), recimo, pojasnjuje, da uspešnost družbenega delovanja temelji na logiki mentalne koncepcije prostora, ki je psihološko, družbeno in kulturno pogojena. Spominja, da prostor zaznavamo s čutili (vidom, sluhom, dotikom), imaginacijo in jezikom.² Avtorica našteje štiri dopolnjujoče logike dojemanja prostora: prostor, ki ga zajemamo neposredno s svojim telesom, prostor, ki obkroža naše telo, prostor za navigacijo, abstrakcijo in konkretizacijo ter prostor podob. Ugotavlja, da ljudje pri družbenem delovanju prostor doživljajo skozi stalno kombiniranje vseh štirih načinov. To pomeni, da lahko različni subjekti isti prostor doživljajo povsem različno in da lahko različni prostori v družbi »izžarevajo« povsem drugačen simbolni pomen. To ima za posledico močan vpliv na delovanje družbenih akterjev, pa tudi na oblikovanje družbenih institucij, ki določeno delovanje – oziroma imaginacijo o določenem delovanju – regulirajo. Te postavke seveda še posebej držijo tudi pri proučevanju spreminjanja razmerij med sfero izobraževanja in »svetom dela«,³ kot tudi drugih »modernizacijskih« procesov visokošolskih sistemov.

Perspektiva družbenega prostora tako razpravi o »modernizaciji« visokega šolstva ponuja relevantna izhodišča, ki so povezana z raznorodnimi koncepti: prostorsko in družbeno mobilnostjo, globalizacijo, oblikovanjem identitete, socialnim mreženjem in še bi lahko naštevati (Baroutsis in drugi 2017: 1). Pri tem velja opozoriti, da informacijsko-procesno in situacijsko učenje vodita do različnih kompetenc

2. Glede na obseg vstopanja informacijsko-komunikacijskih tehnologij v visokoškolski prostor razmišljanja o tem nikakor niso več trivialna.
3. V interdisciplinarnih študijah se je usidral koncept »The World of Work«, ki implicira na številne kontekstualne razlike med sfero dela in visokošolskim izobraževanjem; glej recimo Teichler, Ulrich (2009).

(Nonaka in Takeuchi 1995). Ideja nekaterih snovalcev »modernizacijskih« politik o tem, da je moč »doseči enake učne izide po različnih načelih učenja« (glej npr. Werquin 2010), ne drži. Učenje oziroma participacija pri delu je drugačen proces kot abstrakcija znanja v predavalnici, saj temelji na drugačni telesni izkušnji, na kar smo opozorili že uvodoma. V tem smislu se je treba vprašati, kako radikalno gre povečevati obseg situacijskih učnih pristopov v visokem šolstvu (odprti kurikuli, skupinsko delo, pripravništva), glede na to, da univerze tradicionalno niso zasnovane za prenos praktičnega znanja (Benade 2017) in se v tem smislu bistveno razlikujejo od programov poklicnega izobraževanja na sekundarni ravni.

Za razumevanje širšega družbenega konteksta sprememb, h katerim kličejo »modernizacijske« politike visokošolskih programov, ki so povezane z intenco po i) večanju praktične usmerjenosti visokošolskih programov v smislu aktivnih učnih metod in izvajanja študijske prakse ter ii) boljšem usklajevanju visokošolskih programov s trgom dela, je dialektiko med informacijsko-procesnim in situacijskim učenjem treba opazovati z različnih zornih kotov. Kot smo napovedali uvodoma, se bomo v tem prispevku osredotočili na izbrane družbene prostorske perspektive – učne prostore in njihovo fizično zasnovano, problematiko učenja pri delodajalcih, vlogo informacijsko-komunikacijske tehnologije in oblikovanje virtualnega prostora – ter razmišljali, kako so ta področja povezana. Nato bomo govorili študentski mobilnosti in motilnosti ter na koncu ob teoretskih izhodiščih Lefebvra (1991) in Foucaulta (1967/1984) odprli kritično-ideološko dilemo o usklajevanju visokošolskega prostora.

3.1 »Modernizacija« in prostorska zasnova visokošolskih prostorov

Izhodiščno vprašanje v tem razdelku je, kakšne so omejitve in razvojne potrebe urejanja fizičnega prostora visokošolskih zavodov za bolj »učinkovito« učenje in poučevanje, predvsem vpeljevanje bolj aktivnih učnih pristopov. Problem temelji na predpostavki, da ima preveliko osredotočanje na klasična predavanja slab vpliv na razvoj kompetenc, zaradi česar je treba vpeljevati aktivnejše učne pristope, kar pa je brez poseganja v delovanje visokošolskih stavb težko mogoče. Idejo o superiorni vlogi aktivnih učnih metod v primerjavi s klasičnimi zagovarjajo številni avtorji, opozicija tem idejam pa je šibka. Tako McDaniel (2014: 3) na primer na podlagi Bloomove tipologije pravi, da sta klasično predavanje in branje najbolj pasivni učni metodi, skupinsko delo, praktično učenje in učenje drugih pa najbolj aktivni. Tudi Brown (2018) predpostavlja, da sodobna tehnologija prispeva k transformaciji učenja od memoriziranja k razumevanju, od ponavljanja h konstrukciji novega znanja, od učenja dejstev k oblikovanju konceptualnih okvirov, od avtoritarnega predavatelja k mentorju in še bi lahko naštevali. Podobno koncepcijo

so predstavili tudi številni drugi avtorji, kot so recimo Nonaka in Takeuchi (1995), Sveiby (1997) in Pawlowsky (2003), pri čemer pa večina teh avtorjev svojih teorij ni impliciralo na visokošolski prostor, temveč na delovna okolja. Kljub temu ti vidiki ponujajo podlago »modernizacijskim« politikam in posledično kličejo po prostorskem spreminjanju učnih okolij. Ellis in Goodyear (2016: 193) na primer opozarjata, da učne potrebe in pričakovani učni izidi študentov še vedno niso vodilo arhitektov in snovalcev visokošolskih politik pri načrtovanju učnih prostorov. Predpostavljata, da fizični prostor predstavlja resne omejitve aktivnim učnim metodam.

O tem, kako učne prostore prirediti potrebam po bolj aktivnem učenju, pišejo tudi številni drugi avtorji. Med njimi velja omeniti Oblingerja (2006), ki ponuja praktična priporočila, kako zasnovati predavalnice in druge učne prostore za timsko delo ter ostale aktivne metode učenja. Kot predpostavlja avtor, taki prostori krepijo oblikovanje skupnosti in identitete, učni potencial informacijsko-komunikacijskih tehnologij, socializacije v skupnost idr. Podobno so tudi Jamieson in drugi (2000) zapisali priporočila za prostorsko preoblikovanje visokošolskih predavalnic, in sicer: oblikovanje prostorov za večnamensko uporabo, omogočanje čim večje fleksibilnosti znotraj prostora, omogočanje uporabe vertikalnih dimenzij (sten), povezovanje učnih prostorov s študentskimi domovi, zasnovano prostorov za socializacijo ipd. Montgomery (2008) gre korak naprej. Sprašuje se, ali smo prišli do točke, ko potrebujemo radikalno spremembo klasičnega učnega okolja. Uvodoma predstavi koncepcijo formalnih in neformalnih učnih prostorov ter sorodnosti in razlike med klasično učilnico, seminarскими sobami, knjižnico in lokali s kavo ter v perspektivi izboljšanja učenja pojasnjuje problem usklajenosti med skupino, njenim gibanjem in samim prostorom (prav tam: 123, 126). Fizična zasnova visokošolskih prostorov si tako v kontekstu posodobitve visokega šolstva zasluži posebno pozornost zaradi raznoterosti oblik učenja in poučevanja.

Poleg tega velja v prihodnje podrobneje proučevati tudi problematiko poglobljenosti študija, pozornosti, ki jo študenti namenjajo predavanjem (in kaj vse med predavanji v resnici počnejo), ter različnim študijskim ciljem in motivom. Trenutno je malo znanega o tem, ali se morda večina diplomantov v resnici na delo pripravi šele v prvih letih tranzicije na trg dela (torej takrat, ko so študij že zaključili). To nas vrne nazaj na začetek razprave o izzivih prostorske zasnove visokošolskih prostorov, o čemer širimo razpravo v naslednjem razdelku.

3.2 Premeščanje učenja k delodajalcem

Premeščanje učenja k delodajalcem širi problematiko fizične zasnove visokošolskih institucij. Zanima nas namreč, kakšna naj bosta vloga in obseg pridobivanja relevantnih delovnih izkušenj izven visokošolskih institucij ter kako naj se v tem procesu (re)pozicionira vloga visokošolskih institucij v odnosu do

neoliberalnega modela, ki zahteva razbremenitev delodajalcev in prenos stroškov usposabljanja delovne sile na šolski sistem. V naši razpravi se torej ne gre omejit na vprašanje, ali naj aspiracije po večji »učinkovitosti« učenja »modernizirajo« in informatizirajo predavalnice in druge učne prostore, temveč jo je treba razširiti tudi na vprašanje, ali ne bi bilo bolje, da bi se velik del učenja v delodajalske organizacije kar preselil. Trenutno že poznamo različne oblike pridobivanja bolj ali manj relevantnih delovnih izkušenj, ki potekajo v obliki študentskega dela, študijskih praks, pripravništev in različnih drugih oblik sodelovanja med univerzo in podjetji ter podjetništvom (Pavlin in drugi 2016). Vendar pa sta trenutno obseg in poudarek na teh učnih oblikah v večini študijskih programov in držav omejena. Opisana problematika je povezana z aktualnim vprašanjem o površinskem razumevanju učne snovi s ciljem pridobitve formalnega certifikata namesto poglobljenega razumevanje vzročnosti povezav, ki so rezultat analitičnega razmišljanja (Nilsson in Wihlborg 2011: 105). Tako nas vprašanje premeščanja študija iz visokošolskih institucij k delodajalcem vrača nazaj k vprašanju o kakovosti razvoja kompetenc kot kombinaciji aktivnih učnih metod ter k povezavi med informacijsko-procesnim in situacijskim učenjem. V tem smislu nas zanima, ali ne bi občuten prenos visokošolskega kurikula v delodajalske organizacije temeljito spremenil percepcije visokošolskega sistema pri študentih in javnosti.

Pri tem se postavlja vprašanje, kako močno naj se študentska izkušnja osredotoči na konkretnega delodajalca in kakšne so posledice takih specializacij za razvoj profesionalne identitete. Smiselnost povezovanja med predavalnico in delovnim mestom naj bi temeljila na ustrezno poglobljeni ravni učenja. To bi omogočilo sklenitev spirale znanja, kot sta jo opredelila Nonaka in Takeuchi (1995). Vendar pa je vpliv dometa te dinamike vprašljiv tako z vidika komplementarnosti obeh načel učenja v različnih okoljih kot tudi zaradi koncipiranja tradicionalno ločenih sistemov izobraževanja in zaposlovanja. Visokošolskega prostora pa niso začele dopolnjevati le ideje o poroki s svetom dela, temveč spremembe vedno bolj narekuje informacijsko-komunikacijska tehnologija.

3.3 Virtualni prostor

Izhodiščno vprašanje v tem delu je, kako uspešno in na katerih področjih informacijsko-komunikacijska tehnologija omogoča ponotranjanje tihega znanja, vrednot in različnih socializacijskih procesov. Ali lahko ekran nadomesti klasično zaznavo prostora, torej vid, sluh in dotik? Zanima nas, kako se v virtualnem prostoru ustvarjata osebna izkušnja in telesna identiteta ter kako fizična odsotnost dopolnjuje tradicionalne učne pristope.

Že več kot tri desetletja smo priča družbenim praksam, ki niso omejene le na fizični prostor. Fizičnemu prostoru torej konkurira informacijsko-komunikacijska

tehnologija, ki je odprla popolnoma novo pot družbenim praksam (Castells 1996). Razmišljamo celo lahko, ali danes virtualni prostor dopolnjuje klasični fizični prostor visokošolskih institucij ali pa je morda obratno. Obseg in dostop informacijsko-komunikacijske tehnologije, predvsem interneta, elektronske pošte, videokonferenčnih sistemov, kot je Skype, ne spreminjata le obstoječih komunikacijskih praks, temveč ustvarjata novo (tehnološko) realnost, nov družbeni prostor, ki ustvarja nove povezave med časom in prostorom ter je povsem drugačen od fizičnega prostora, ki smo ga poznali celotno človeško zgodovino (Kitchin 1998: 388). Informacijsko-komunikacijska tehnologija v visokošolskem polju namreč močno povečuje hitrost in kakovost iskanja virov, tiskano gradivo dopolnjuje z videoposnetki, nadomešča fizično odsotnost in omogoča raznotere načine navezovanja stikov. Menimo, da je pojav virtualnega prostora glede na spremembe, ki jih je prenesel v visokošolske prakse učenja in poučevanja, verjetno najbolj prezrta determinanta delovanja visokošolskega prostora.

Spremembe so celo tako velike, da se nekateri sprašujejo, ali bodo množični javni spletni tečaji (angl. *massive open online courses*) sčasoma drastično spremenili in nadomestili delovanje visokošolskega prostora v smislu preurejanja razmerij med fizično, virtualno in izobraževalno mobilnostjo (Leander in drugi 2010: 330). Ellis in Goodyear (2016: 193) sicer predpostavljata, da fizični in virtualni prostor nista kompetitivni ter vzajemno izključujoči se kategoriji, temveč naj bi se načeloma dopolnjevali. V družbeno-prostorskem smislu gre torej za vprašanje koeksistence fizičnega in virtualnega prostora, pri čemer ni jasno, kateri drugEGA dopolnjuje in kateri bo v prihodnosti pomembnejši.

Vprašamo se lahko, ali ni ravno informacijsko-komunikacijska tehnologija tista determinanta, ki naj bi najbolj prispevala h kakovosti učnih procesov, hkrati pa jih tudi najbolj zaznamovala in deprofesionalizirala. Preden nadaljujemo razpravo nekaterih vidikov teh vprašanj v kontekstu triadne koncepcije družbenega prostora, moramo razpravo razširiti na polje študentske mobilnosti.

3.4 Mobilnost študentov in internacionalizacija

Eden od ključnih procesov, ki v zadnjem desetletju zaznamuje spremembe v visokošolskem prostoru, je povezan z akademsko mobilnostjo, ki se navezuje na mobilnost študentov in profesorjev med institucijami znotraj države in mednarodno. V tem kontekstu nas zanima, kakšne so implikacije mobilnosti študentov za njihov profesionalni in osebni razvoj oziroma kako širiti opazovanje mobilnosti v smislu opazovanja (potencialnega) dostopa in izkoristka različnih oblik kapitala, na kar je s konceptom motilnosti opozoril Kaufmann (2004) in kar v praksi počasi že postaja vir izobraževalnega stratificiranja. Pri tem se velja osredotočiti na mednarodni vidik mobilnosti študentov, ki postaja za družbeno-prostorski vidik

sprememb visokošolskega prostora vsaj tako pomemben kot nacionalni in ki je v kontekstu bolonjskih reform deležen tudi največje pozornosti.⁴ Študentsko mednarodno mobilnost lahko opazujemo tako prek i) mednarodnih programov, med katerimi je daleč najbolj znan Erasmus, ali pa kot ii) povsem lastno iniciativo in financiranje študentov in njihovih družin. V obeh primerih je eno temeljnih vprašanj povezano z učinkom, ki ga ima mednarodna izkušnja na razvoj profesionalnih in »mednarodnih« kompetenc, kot tudi na družbeno mobilnost.

Globalnodružbeni konteksti, ki so zaznamovali mednarodno mobilnost, so po Choudahu (2017) potekali v treh valovih: želja po raziskovalni odličnosti na prelomu tisočletja, globalna finančna recesija, ki so ji sledili finančni motivi po rekrutaciji mednarodnih študentov s strani visokošolskih institucij, ter nazadnje naraščajoča tekmovalnost med novimi in tradicionalnimi »študijskimi destinacijami«. Ti vidiki predstavljajo predvsem kontekstualni okvir razumevanja mobilnosti, medtem ko se v naši razpravi osredotočamo na odnos med visokošolsko institucijo in študentom. Lesjaka in druge (2015) zanima, zakaj se študentje sploh odločajo za študijsko izmenjavo, zakaj izbirajo določene države in univerze ter kakšno vlogo pri tem igra želja po pridobivanju znanja v primerjavi s pristočnimi in »turisticnimi« motivi. Tako proučevanje (mednarodne) mobilnosti področje razvoja visokošolskega sistema širi na področje družbene stratifikacije: Tran (2016) na podlagi Bourdieujeve teorije ugotavlja, da mednarodna mobilnost opravlja vlogo proučevanja možnosti transformacije življenjskih možnosti. Torej je mednarodna mobilnost, tako avtor, investicija v razvoj osebne realizacije in igra transformativno vlogo pri razvoju profesionalne (razvoj kariere), instrumentalno-pragmatične (materialne), kot tudi migracijske perspektive (možnost trajne migracije).

Polje proučevanja mednarodne mobilnosti pa se seveda dotika tudi razvojne dimenzije samega visokega šolstva. Teichler (1999) je že pred dvema desetletjema ugotavljal, da mednarodna mobilnost prinaša način oblikovanja mednarodnih odnosov pod enakimi pogoji in prehod od mednarodnih aktivnosti k internacionalizaciji visokega šolstva, ki jo lahko razumemo tudi kot poskus Evropske komisije standardizirati mednarodne prakse oziroma na eni strani ošibiti moč nacionalne države in poraščanje globalizacije ter na drugi reducirati nacionalizme. Pri tem avtor (prav tam: 8) opozarja na vpliv, ki ga ima internacionalizacija na akademske standarde, kar nas vrača k vprašanju ugotavljanja razlogov, zaradi katerih se študenti odločajo za mednarodno mobilnost, in učinkov mobilnosti.

4. Pri tem pa velja poudariti, da tudi odnos med prostorsko in družbeno mobilnostjo na nacionalni ravni ostaja pomembna determinanta osebnega razvoja in (ne)aktivacije socialnega kapitala, na kar recimo v slovenskem okolju opozarja Hočevar (2017).

V nadaljevanju bomo razmišljanja od učnih procesov in prostora prek (mednarodne) mobilnosti usmerili na izbrana področja systemskega oziroma kontekstualnega vidika »modernizacije« visokega šolstva. Osredotočili se bomo na implikacije, ki jih imata za razvoj visokošolskih sistemov Lefebvrov triadni koncept (Lefebvre 1991) in Foucaultova perspektiva heterotopije (Foucault 1967/1984).

3.5 Kaj visokošolski prostor »predstavlja« v javnosti in kaj dejansko je? – Lefebvrov triadni koncept

V procesih »modernizacije« visokošolskih sistemov se velja vprašati, kakšne so sorodnosti in razlike pri percepciji visokošolskega prostora med študenti, akademiki in delodajalci. Zanima nas, koliko energije študentje resnično vložijo v študij in kako centralno je učenje za njihovo življenje v času, ko »uživajo« študentski status. Ta vidik lahko povežemo s Lefebvrovim triadnim konceptom družbenega prostora, ki človeško realnost opisuje kot stičišče fizičnih (narava), mentalnih (logika in abstrakcija) in družbenih odnosov (Lefebvre 1991: 11). To triado avtor nadalje strukturira v klasično koncepcijo prostorske prakse (*spatial practice*), reprezentacijo prostora (*representations of space*) in reprezenčni prostor (*representational space*). S tem avtor opozarja, da družbeni akterji prostor (hkrati) zaznavamo, mentalno ustvarjamo in ga živimo (prav tam, 38). Prostorske prakse opisuje kot materializacijo oziroma dialektično interakcijo med družbeno prakso (npr. učenje), formalizacijo delovanja (npr. ocenjevanje) in materialnimi strukturami (npr. zgradba fakultete, fakultetni inventar). Povedano pomeni, da na daljši rok družbene institucije preživijo le v primeru, če pride do sorazmerne (so)obstoynosti in skladnosti vseh treh elementov. Kot bi rekel Lefebvre, lahko reprezenčni prostor razumemo kot dejanski prostor, v katerem se srečujejo »prebivalci« in »uporabniki«, združuje pa fizični prostor, produkcijo, reprodukcijo simbolnih praks, torej združitev subjektivnega in objektivnega. V primeru, ko bi bile družbene ideje o tem, kaj naj bi študentje in profesorji počeli na univerzi, zelo drugačne od tega, kar tam dejansko počnejo, bi to ogrozilo stabilnost sistema. Pri tem si prav posebno pozornost zaslužijo spremembe praks učenja, poučevanja, preverjanja znanja ter in njihova vloga pri razvoju kompetenc, kot tudi količina izvenštudijskih dejavnosti. Visokošolskega prostora, kot ga trenutno razumemo, torej nikakor ne gre reducirati na skupek procesov, ki prek razvoja kompetenc vodijo do boljšega zaposlitvenega statusa, kar zagovarjajo supranacionalne agencije, sicer izgubi svoj *raison d'être*.

3.6 Kako dobro želimo v resnici razumeti visoko šolstvo?

Vprašanje Foucaultovega koncepta heterotopije

V tem delu nas zanima, kako s Foucaultovim konceptom heterotopije razumeti in opisati delovanje univerz v kontekstu vprašanja njihove osrednje vloge pri zaposljivosti diplomantov in kakšne so implikacije, ki jih ima ta koncept na »modernizacijo« visokega šolstva. Foucault (1967/1984) je predstavil poseben pogled na temeljna načela delovanja družbenega prostora: *utopije* kot imaginarni družbeni prostor s skoraj idealnimi lastnostmi ter heterotopije kot zrcalne in zreducirane verzije utopij. Za razliko od utopij, ki niso resnične, so heterotopije neresnične in resnične hkrati: neresnične so glede legitimacije svoje vloge v družbi, resnične pa so zaradi materializacije in formalizacije svoje strukture. Po Foucaultu obstajata dve glavni povezani kategoriji: *heterotopije krize*, ki označuje »tranzicijski« element med posamezniki in družbo, v kateri živijo (npr. vojašnice ali deklški internati iz 19. stoletja), ter *heterotopije deviacij*, ki posameznike izolirajo iz družbe zaradi razlik v odnosu do večinskega delovanja oziroma večinskih vrednot (psihiatrične bolnišnice, zapori, domovi za upokojenca, javne hiše ipd.). Heterotopije označuje več karakteristik, vendar ne vse hkrati (prav tam): lastne so vsem človeškim družbam, opravljajo družbeno koristno vlogo (npr. pokopališča), združujejo sicer nekompatibilne prostore v en prostor ali dimenzijo (npr. živalski vrt, kino ali gledališče), generirajo prehode nerealnega časa (npr. pokopališča), čas arhivirajo (npr. muzeji), imajo institucionalizirane ali ritualizirane vhode in izhode (npr. zapor), ki regulirajo javno dostopnost, in ne nazadnje, imajo svojo vlogo v odnosu do preostalega prostora, in sicer bodisi prek ustvarjanja iluzije resničnega prostora ali ustvarjanja prostora, ki kompenzira definicije drugih prostorov.

Naj na tem mestu, izhajajoč iz Foucaultovih idej, izdelamo poskus utopične lastne predstavitve visokošolskega prostora, za katerega pripravljajo »teren« proevropske politike: *V tem svetu je ključna vloga visokošolskih institucij priprava bodočih diplomantov na trg dela. Ta svet temelji na pridobivanju in uporabi empiričnih podatkov o tem, katera delovna mesta zasedajo diplomanti posameznih študijskih programov, in o tem, kateri načini učenja in poučevanja vplivajo na karierni uspeh. Vzpostavljen je sistem permanentnega spremljanja opisanih procesov, ki z logiko povratne zanke stalno izboljšujejo delovanje visokošolskega sistema v smislu razvoja generičnih kompetenc. Podatki o zaposljivosti so transparentno predstavljeni javnosti, saj je odločitev za študij ena središčnih individualnih in družbenih investicij. Ti podatki kažejo, da je karierni uspeh povezan z ravnjo pridobljenih profesionalnih kompetenc, ki se jih pridobiva v visokošolskem prostoru. V tem svetu študijske aktivnosti predstavljajo središčno življenjsko aktivnost*

študentov. Zasnova visokošolskih prostorov je skrbno načrtovana, spodbuja razvoj timskega dela, zagotavlja različne tehnike premagovanja stresa in učinkovite porabe časa. Akademikom je jasno, kako motivirati študente za študij in jim predstaviti novosti s svojega profesionalnega področja; zato imajo jasno zastavljene smernice in sprejemljive delovne pogoje. Študentje se učijo poglobljeno z razumevanjem, teoretično znanje pa podkrepijo z relevantnimi delovnimi izkušnjami. Uporaba informacijsko-komunikacijske tehnologije je skrbno integrirana v učni proces. Zapis je osnova za oblikovanje vprašanja glede resnične želje deležnikov visokošolskih sistemov – študentov, diplomantov, akademikov, delodajalcev in snovalcev politik – o poznavanju empiričnih podatkov o vlogi, ki jo ima visokošolski sistem pri zaposljivosti diplomantov.

To vprašanje zaokroža našo razpravo in nas vrača k problematiki usklajenosti motivov posameznih deležnikov o poznavanju zaposlenosti in zaposljivosti diplomantov. Odpira problematiko usklajenosti ciljev delovanja visokošolskega sistema kot tudi vprašanje obsega tenzij o percepciji delovanja visokošolskih sistemov znotraj deležniških skupin.

Foucaultove ideje, prenesene v kontekst visokega šolstva, nikakor ne gre razumeti kot satiro na obstoječe stanje. Namesto tega opozarja na možnosti iskanju novih Velikih zgodb o vlogi visokošolskih sistemov pri družbenem delovanju.

4 Nasproti sintezni identifikaciji in utemeljitvi izhodišč za oblikovanje indikatorjev

V evropskem prostoru v zadnjih 20 letih vedno bolj osrednje mesto zaseda model proučevanja zaposljivosti visokošolskih diplomantov, ki se je izkristaliziral med izvedbo treh povezanih mednarodnih raziskav: CHEERS,⁵ REFLEX⁶ in HEGESCO.⁷ Raziskovalni vzorec zadnjih dveh povezanih raziskav REFLEX in HEGESCO je zajel približno 100.000 diplomantov iz 19 držav EU in Japonske pet let po koncu študija. Te raziskave predstavljajo pomemben referenčni konceptualni okvir tako nacionalnim raziskavam zaposljivosti kot tudi najnovejši pilotni raziskavi Evropske komisije EUROGRADUATE, ki odraža trenutno iniciativo Evropske komisije po spremljanju zaposljivosti diplomantov. Konceptualna področja proučevanja v teh raziskavah se osredotočajo na *dimenzije kariernega uspeha* (zaposlitveni status in dohodek, diskrepanca med pridobljenimi in pričakovanimi kompetencami ter izobrazbo in zaposlitvijo, avtonomijo pri delu, kakovost delovnega okolja, inovativnost in profesionalizacijo ter zadovoljstvo z

5. Careers after Higher Education: a European Research Study (2018).

6. Research into Employment and professional FLEXibility (2018).

7. Higher Education as a Generator of Strategic Competences (2018).

delom) ter na *determinante kariernega uspeha* (izobrazbene in delovne izkušnje, načini učenja in poučevanja, poklicno usmerjenost visokošolske izobraževalne institucije, značilnosti delodajalca in delovnega mesta, študijski uspeh itd). Drugi pristopi proučevanja zaposljivosti kot temeljnega procesa razvoja visokega šolstva na nacionalnih ravneh in na ravni EU od teh konceptov ne odstopajo bistveno (glej Mühleck in drugi 2016).

Naš *konceptualni model za razvoj indikatorjev »modernizacije«* visokega šolstva prej omenjena izhodišča v večji meri dopolnjuje in jih zaokroža v šest področij. Izhodišča za oblikovanje indikatorjev so po našem mnenju pomembna za razumevanje posebnih vidikov spremljanja in spreminjanja visokošolskega sistema glede na prej predstavljene pristope umešanja visokošolskega sistema v družbeni prostor.

Tabela 1: Konceptualni model za oblikovanje indikatorskih področij s perspektive izbranih izhodišč družbenega prostora

Področje	Izhodišča za oblikovanje indikatorskih področij
<i>Fizična zasnova visokošolskih institucij</i>	vloga prostora pri »aktivnejših« oblikah učenja, identifikacija visokošolskih prostorov v odnosu do posameznih vidikov razvoja kompetenc in motivacije za učenje
<i>Dialektika med učenjem v visokošolskih institucijah in delodajalskih organizacijah</i>	različni načini učenja v delodajalskih organizacijah, oblikovanje profesionalne identitete, kompleksnost povezovanja relevantnih delovnih izkušenj in teorije
<i>Dialektika med učenjem v visokošolski instituciji in virtualnem prostoru</i>	povezovanja in izključevanja med učenjem v visokošolskem prostoru in virtualnem prostoru, namen in obseg uporabe IKT, poglobljeno razumevanje učne snovi, prenos tihega znanja, oblikovanje profesionalne identitete, spremembe pri načinu učenja
<i>(Mednarodna) mobilnost</i>	poleg države izvora, destinacije in časa mobilnosti tudi motivi in učinki mobilnosti, operacionalizacija koncepta motilnosti (predvsem v kontekstu stratifikacije), heterogenost učno-prostorskega mikrosistema v izvorni in »destinacijski« državi glede na druga področja
<i>Središčnost študijskih aktivnosti</i>	raznoterost in obseg prostorskih praks študentov pri učenju, delu in prostem času, dejavniki vpisa, realnost poklicnih predstav, sorodnosti in razlike v percepciji visokošolskega sistema v različnih segmentih
<i>Foucaultov koncept heteroutopije</i>	iskanje alternativnih funkcij visokošolskega sistema v družbi, heterogenost motivov različnih deležnikov visokošolskega sistema pri poznavanju empiričnih podatkov o delovanju visokošolskega sistema ipd.

Pri prvem področju konceptualnega modela (tabela 1) poudarjamo nujnost razumevanja odnosa med *fizično zasnovo visokošolskih institucij* in razvojem kompetenc. Dosedanje raziskave o tem niso ponudile oprijemljivih podatkov (Allen in drugi 2011) ali pa so bili ti zelo posredni. Indikatorske skupine, kot jih predlagamo, bi se morale usmeriti v i) proučevanje prostorskih zasnov predavalnic, identifikacije prostorov, v katerih se učenje odvija (knjižnica, študentski domovi, prostori za učenje, hodniki, lokali idr.), in drugih socializacijskih prostorov, ii) učinka prostora na kakovost učenja, motivacijo in razvoj določenih kompetenc. Pri tem je ključno razumeti, koliko časa študentje preživijo v posameznih »učnih« prostorih in s kakšnim namenom.

Drugo področje je povezano z vprašanjem *odnosa med učenjem v visokošolski instituciji in učenjem v delodajalski organizaciji*. Tu nas zanima, kako se študenti »vživljajo« v visokošolski prostor in ga ponotranjijo v primerjavi z učenjem pri delodajalcu. Sprašujemo se, kakšen je vpliv obeh okolij na oblikovanje profesionalne identitete. Indikatorji na tem področju so torej povezani s časom in »energijo«, ki ju študentje namenjajo za raziskovalne projekte s podjetji, študentske prakse, pripravništva in neformalno pridobivanje delovnih izkušenj. Zanima nas, kakšne pristope učenja je treba razviti v svetu dela in kako bolje razumeti razvoj tistih kompetenc, za katere menimo, da jih ni možno razviti v visokošolski instituciji. Pri tem je pomembno vprašanje, koliko učno izkušnjo pri delodajalcih percipira javnost.

Tretje področje je povezano z *vlogo virtualnega prostora* in njegovim vplivom na klasične učne metode ter predvsem prenos tihega znanja. Na tem mestu se interes indikatorjev odmika od dostopa informacijsko-komunikacijske tehnologije k vprašanju, kaj študentje z njo počnejo in kakšen vpliv ima nanje. Indikatorji na tem področju torej zasledujejo vprašanja uporabe podatkovnih baz (članki, podatkovni arhivi ...), vključevanja v profesionalne forume, vzpostavljanje profesionalnih stikov, razvoja timskega dela, mednarodnih vidike in podobno. Zanima nas, kako informacijsko-komunikacijska tehnologija vpliva na poglobljeno razumevanje učne snovi, kakšno vlogo igra pri koncentraciji za učenje ter v kolikšni meri je spremenila in oblikovala temeljna načela učenja.

Četrto področje se usmerja v *(mednarodno) mobilnosti*. Poleg klasičnih indikatorjev proučevanja mobilnostnih destinacij nas na tem mestu zanimajo motivi in učinki teh procesov za posameznika in sisteme. Pri tem so za sociološko raziskovanje še posebej zanimivi vidiki, ki se nanašajo na »stratifikacijske« vzroke in posledice teh aktivnosti. Peto indikatorsko področje je povezano s *središčnostjo kurikularnih aktivnosti v življenju študentov*. Ta kliče po boljšem razumevanju percepcije visokošolskega prostora in družbenih praks. Še posebej nas zanima povezava med različnimi okolji učenja ter oblikovanjem študentske identitete in

vrednot. V tem trenutku je malo znanega o povezavah med študijskimi aktivnostmi in preostalim študentskim življenjem. To nas vrača k vprašanju, kako visokošolska infrastruktura in materializacija delovanja visokošolskega kurikula vplivata na prepoznavnost visokošolskih institucij in programov v družbi. Večina teh in tudi drugih vidikov, ki smo jih omenjali v tem razdelku, je povezana s potrebami po pridobivanju in dojemanju empiričnih podatkov, k čemur nas inspirira *Foucaultova ideja heterotopije*, ki smo jo opisali kot šesto področje razvoja indikatorjev.

Predlogi indikatorskih izhodišč z vidika izbranih pristopov družbenega prostora dopolnjujejo etabrirani pristop spremljanja zaposljivosti visokošolskih diplomantov ter ga s perspektive zaposljivosti in zaposlovanja širijo na druga področja in vidike družbenega delovanja. Pri tem navajamo pet bistvenih poudarkov, s katerimi utemeljujemo potrebo po uporabi konceptualnega modela (Tabela 1). Prvič, naš konceptualni model, ki zaokroža indikatorska izhodišča, posebno pozornost usmerja v iskanje različnih kontekstov, ki določajo razvoj kompetenc diplomantov – slednje pa je tudi eden glavnih ciljev »modernizacijskih« politik visokega šolstva. Pri tem je glavna pozornost namenjena odnosu med situacijskimi in informacijsko-procesnimi učnimi metodami: predpostavljamo, da ravno spreminjanje te dialektike ključno vpliva na dojetje in razumevanje delovanja univerze s strani »uporabnikov«. Drugič, veliko vlogo v prej omenjenem smislu igrata strm porast uporabe informacijsko-komunikacijske tehnologije in odpiranje virtualnega prostora, kar ne vpliva le na obseg učenja, temveč tudi na kontekst, v katerem se učenje dogaja. Tretjič, v kontekstu proučevanja (mednarodne) mobilnosti ne smemo pozabiti na potrebo po razumevanju vzrokov in posledic (mednarodne) mobilnosti na stratifikacijo, obenem pa moramo operacionalizirati spremljanje motilnosti. Četrtrič, z modelom želimo opozoriti na pomanjkanje razumevanja raznoterosti aspiracij in izhodišč do študija ter drugih aktivnosti študentov. Petič, model poudarja potrebo po iskanju drugih temeljnih funkcij, ki bi jih moral imeti visokošolski sistem v družbi, kar kliče k širitvi raziskovanja od študentov in diplomantov na delodajalce, zaposlene v visokem šolstvu, profesionalna združenja in širšo javnost. Na teh izhodiščih bomo v zaključku sklenili razpravo.

5 Zaključek

V tem prispevku smo pokazali, na katerih področjih bi lahko empirični podatki o povezavi med učenjem in prostorskimi praksami dopolnili klasična področja proučevanja zaposljivosti ter prispevali k razumevanju odnosa med visokošolskim in drugimi družbenimi (pod)sistemi. Te dialektike lahko opazujemo s perspektive klasičnih socioloških razprav o tenziji med družbeno fluidnostjo in trajnostnostjo, in sicer tako na individualni kot sistemski ravni. Kot smo zapisali, sklepamo, da

bo moralo raziskovanje »modernizacije« visokošolskega prostora v prihodnje večjo pozornost nameniti razumevanju dialektike med informacijsko-procesnim in situacijskim učenjem pri razvoju kompetenc v zgodnji zaposlitveni karieri. To je povezano s spreminjanjem tradicionalnega poslanstva visokošolskih sistemov. Pri tem je še posebej pomembno upoštevati odnos med telesom, prostorom, učnimi objekti in prostori ter učno tehnologijo. Zanima nas, kako študenti dojemajo zamejevanje visokošolskega prostora oziroma kako si strukturirajo univerzitetni prostor, ki poleg predavalnic vključuje različne zasebne in javne prostore, ter kako se študentje s temi okolji identificirajo. Sprašujemo se, kako mozaik različnih družbenih praks prispeva k razvoju kompetenc, delovnih navad in rutin. Kakšna je pri tem vloga učnega okolja, intervalov učenja in odmorov, kompleksnost izvajanja nalog, oblikovanje delovnih navad ter vpetost v različna socialna okolja in omrežja? Zanima nas, kdo sodeluje v različnih izobraževalnih omrežjih in kako naj ti drugi vstopajo v predavalnice, praktično delo, skupne prostore in programe za odrasle. Kako študentje percipirajo prehode med različnimi konteksti, ki jih zunanji akterji prinašajo v visokošolski prostor?

Pričakujemo, da bi odgovori na zgoraj zastavljena vprašanja lahko ponudili okvir za razumevanje družbeno-prostorskih praks in »novejše« vloge visokošolskega prostora na nacionalni in evropski ravni. V tem kontekstu gre posebno problematizirati družbene spremembe, ki bi jih lahko povzročil prenos visokošolskega prostora v svet dela, virtualni prostor ali mednarodno okolje. Zagotovo bi bila problematična hipotetična situacija, ko bi empirični podatki pokazali, da se kompetence študentov, ki opravljajo študijske obveznosti prek oddaljenega pristopa, na trgu dela ne razlikujejo bistveno od kompetenc klasičnih študentov. Podobno kot pri vprašanju ujemanja med poklicem in izobrazbo bi to verjetno sprožilo vprašanja legitimacije ciljev financiranja obstoječega sistema in odprlo dilemo o nujnosti preusmerjanja javnih sredstev v konkurenčnejše visokošolske pristope. Sklepamo, da bi se podobna vprašanja sprožila v situaciji, ko bi mednarodne aktivnosti študentov pokazale skoraj ekskluzivno drugačne cilje, kot so zapisani v kurikularnih načrtih (prostočasna socializacija namesto študija), ali začetek drugih družbenih procesov (trajne migracije namesto obogatitev študijskega procesa).

Nazadnje velja omeniti, da se obstoječi modeli proučevanja zaposljivosti večinoma osredotočajo na proučevanja študentske populacije in diplomantov, manj pa je znanega, kako visokošolski prostor s perspektive zaposljivosti percipirajo delodajalci in javnost. Tako naj prispevek sklenemo z vprašanjem, kdo si visokošolske »modernizacije«, kot to razume diskurz o zaposljivosti, resnično želi.

SUMMARY

The main aim of this paper is to establish the conceptual model for the development of indicators which are based on the selected aspects of social space. In the paper we first claim that higher education came to the crossroad between its traditional role of the generator of theoretical knowledge and 'modern' principles that follow the needs of the labour market. In this context, policy developments are in their large extent related to the employability and employment of higher education graduates. The call for changes and modernisation of higher education is based on the assumption that higher education systems should give better professional relevance to their graduates and in this way support their transition to the labour market and early careers. From the functional point of view, this can be in the public view increasingly seen as a mandatory condition for public funding. This is also related to the trust and expectations of youth and higher education stakeholders into state systems for closer monitoring the employability of graduates. This is why most established approaches that are currently monitoring »modernisation« of higher education systems take labour market perspective, including competencies development, as the main conceptual focus. However, relation between higher education and the labour market can be problematised in relation to i) individual freedom to chose studies in relation to own interests, ii) tension between graduates and employers expectation how vocationally focused knowledge one should acquire in higher education and iii) the very complex nature of the relation between early labour market career success and its determinants. Based on the selected perspectives of social space we identify and explain additional and complementary areas for monitoring higher education societal developments. These areas are the following:

- 1) Spatial design of higher education institutions, where the issues are related to particularities of 'active' and 'passive' learning methods and their impact on development of competencies. It is important to explore how spatial design of higher education institutions impact and support various learning approaches. Particular attention should be placed to time and energy students devote to attending lectures and study for exams.
- 2) Learning in higher education buildings in comparison to learning in work environments and exploring how different environment impact development of competencies, motivation and identity. Particular aspect is related to question how these diverse environments complement one another. It is also important to know how 'newer' approaches to learning would shift the public perception of higher education.
- 3) Virtual space and the complementary between learning with information communication technology and physical space where it is not clear which aspect

is becoming more important. Attention should be given to appropriateness of information communication technology for mastering tacit knowledge and some generic competencies such as team work or the ability to work under stress.

- 4) Mobility and its relation to stratification and other aspects of labour market success. Particular focus should be given to changes international mobility has for development of national higher education system and its relation to the labour market.
- 5) Based on the ideas of Lefebvre we also proposed surveying the link between motives and aspirations that are triggered by spaces for studying and spaces for experiencing other areas of student life.
- 6) Lastly, inspired with Foucault concept of heterotopias, we question in what way various stakeholders of higher education systems really want to know empirical facts about the relative role higher education on the graduates' employability.

The identified areas contribute to understanding of social fluidity and sustainability of higher education systems and question the current »modernisation« processes which are in their large extent placing higher education into the perspective of the labour market. The conceptual model which is based on learning spaces and their physical design, transfer of learning to employers, the role of virtual space at learning, student mobility and motility and theoretical assumptions of Lefebvre and Foucault offer an alternative and complementary view to surveying contemporary changes of higher education systems.

Literatura

- Allen, Jim, Pavlin, Samo, in Van der Velden, Rolf (ur.) (2011): *Competencies and Early Labour Market Careers of Higher Education Graduates in Europe*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Baroutsis, Aspa, Comber, Barbara, in Woods, Annette (2017): *Social Geography, Space, and Place in Education*. Oxford Research Encyclopedias. Dostopno prek: <http://education.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780190264093.001.0001/acrefore-9780190264093-e-115> (21. 5. 2018).
- Bauman, Zygmunt (2000): *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Benade, Leon (2017): *Is the classroom obsolete in the twenty-first century?* *Educational Philosophy and Theory*, 49 (8): 796–807.
- Bourdieu, Pierre (2018 / 1991): *Social Space And The Genesis Of Appropriated Physical Space*. *International Journal Of Urban And Regional Research*, 42: 106–114. Dostopno prek: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1468-2427.12534> (1. 12. 2018).

- Boroditsky, Lera, in Ramscar, Michael (2002): The Roles of Body and Mind in Abstract Thought. *Psychological Science*, 13 (2): 185–189.
- Brown, Malcolm (2018): Learning Spaces. Dartmouth College. Dostopno prek: <https://www.educause.edu/research-and-publications/books/educating-net-generation/learning-spaces> (1. 12. 2018).
- Castells, Manuel (1996): The Rise of the Network Society (The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. 1). Malden, MA: Blackwell Publishers, Inc.
- Choudaha, Rahul (2017): Three waves of international student mobility (1999–2020). *Studies in Higher Education*, 42 (5): 825–832.
- Dierkes, Meinolf, Antal, Ariane Berthoin, Child, John, in Nonaka, Ikujiro (ur.) (2003): Handbook of organizational learning and knowledge, Oxford: Oxford University Press.
- Ellis, A. Robert, in Goodyear, Peter (2016): Models of learning space: integrating research on space, place and learning in higher education. *Review of Education*, 4 (2): 192–194.
- Evropska komisija (2016): Results of the public consultation on the EU's modernisation agenda for higher education: Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament. Annex II. Dostopno prek: http://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:cd0fa1ca-2ee9-11e6-b497-01aa75ed71a1.0001.02/DOC_2&format=PDF (1. 8. 2018).
- Evropska komisija (2017a): Communication From The Commission To The European Parliament, The Council, The European Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions »On A Renewed EU Agenda For Higher Education«. Dostopno prek: https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/he-com-2017-247_en.pdf (1. 8. 2018).
- Evropska komisija (2017b): Proposal for a Council Recommendation on tracking graduates. 249, 2017/0100 (NLE). Dostopno prek: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0249&from=EN> (1. 4. 2018).
- Foucault, Michel (1967/1984): Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias. *Architecture/Mouvement/Continuite*. Elektronski vir. Dostopno prek: <http://web.mit.edu/allanmc/www/foucault1.pdf> (19. 12. 2018).
- Giddens, Anthony (1984): The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. Cambridge: Polity.
- Hočevar, Marjan (2017): Konceptualni okvir sonaravne mobilnostne strukturacije v razmerah nadnacionalnega povezovanja. *Teorija in praksa*, 54 (5): 831–856.
- Jamieson, Peter, Fisher, Kenn, Gilding, Tony, Taylor, G. Peter, in Trevitt, A. C. F. (2000): Place and Space in the Design of New Learning Environments, *Higher Education Research & Development*, 19 (2): 221–236.
- Kaufmann, Vincent, Bergman, Manfred Max, in Joye, Dominique (2004): Motility: mobility as capital. *International Journal of Urban and Regional Research*, 28 (4): 745–756.
- Kitchin, M. Robert (1998): Towards geographies of cyberspace, *Progress in Human Geography*, 22 (3): 385–406.
- Leander, M. Kevin, Phillips, C. Nathan, in Headrick, Taylor Katherine (2010): The Changing Social Spaces of Learning: Mapping New Mobilities. *Review Of Research In Education*, 34 (1): 329–394.
- Lefebvre, Henri (1991 [1971]): The production of space. Oxford: Basil Blackwell.
- Lesjak, Miha, Juvan, Emil, Ineson, M. Elizabeth, Yap, Matthew H. T., in Podovšovnik Axelsson, Eva (2015): Erasmus student motivation: Why and where to go? *Higher Education*, 70 (5): 845–865.
- Löw, Martina (2008): The Constitution of Space: The Structuration of Spaces Through the Simultaneity of Effects and Perception, *European Journal of Social Theory*, 11 (1): 25–49.
- OECD (2001): The Production, Mediation and Use of Knowledge in Different Sectors. V OECD: Knowledge Management in the Learning Society: 37–66. Pariz: OECD Publications Service.
- McDaniel, Stephanie (2014): Every space is a learning space – Encouraging informal learning and collaboration in higher education environments. *Informal learning spaces*. BWBR Architects: Knowledge Series. Dostopno prek: <http://www.bwbr.com/wp-content/uploads/2016/10/Every-Space-Is-A-Learning-Space-WP.pdf> (1. 12. 2018).
- Montgomery, Tim (2008): Space matters – Experiences of managing static formal learning spaces. *Active Learning in Higher Education*, 9 (2): 122–138.
- Mühleck, Kai, Grabher, Angelika, Hauschildt, Kristina, Litofcenko, Julia, Mishra, Shweta Ryska, Radim, Unger, Martin, in Zelenka, Martin (2016): Testing the Feasibility of a European Graduate Study Final report of the EUROGRADUATE feasibility study. German Center for Higher Education Research and Science Studies. Dostopno prek: http://www.eurograduate.eu/download_files/eurograduate_feasibility_report.pdf (10. 1. 2018).
- Nilsson, Monica, in Wihlborg, Monne (2011): Higher Education as Commodity or Space for Learning: Modelling Contradictions in Educational Practices. *Power and Education*, 3 (2): 104–116.
- Nonaka, Ikujiro, in Takeuchi, Hirotaka (1995): The Knowledge-Creating Company: How Japanese Companies Create the Dynamics of Innovation. Oxford: Oxford University Press.
- Oblinger, G. Diana (2006): Learning Spaces. EDUCAUSE. Dostopno prek: <https://www.educause.edu/ir/library/pdf/PUB7102.pdf> (10. 4. 2018).
- Pavlin, Samo (2014): The role of higher education in supporting graduates' early labour market careers. *International Journal of Manpower*, 35 (4): 576–590.
- Pavlin, Samo, Kesting, Tobias, in Baaken, Thomas (2016): An Integrative View on Higher Education and University Business Cooperation in the Light of Academic Entrepreneurship. *European Journal of Education*, 51 (1): 3–9.
- Pawlowsky, Peter (2003): The Treatment of Organizational Learning in Management Science. V M. Dierkes, A. B. Antal, J. Child in I. Nonaka (ur.): Handbook of Organizational Learning and Knowledge: 61–88. New York: Oxford University Press.

- Sveiby, Karl Erik (1997): *The new organizational wealth: managing & measuring knowledge-based assets*. San Francisco: Berrett-Koehler.
- Teichler, Ulrich, in Kehm, M. Barbara (1995): *Towards a New Understanding of the Relationships between Higher Education and Employment*. *European Journal of Education*, 30 (2): 115–132.
- Teichler, Ulrich (1999): *Internationalisation as a challenge for higher education in Europe*. *Tertiary Education & Management*, 5 (1): 5–23.
- Teichler, Ulrich (2009): *Higher Education and the World of Work: Conceptual Frameworks, Comparative Perspectives, Empirical Findings*. Rotterdam/Taipei: Sense Publishers.
- Tran, Ly Thi (2016): *Mobility as »becoming«: a Bourdieuan analysis of the factors shaping international student mobility*. *British Journal of Sociology of Education*, 37 (8): 1268–1289.
- Tversky, Barbara (2003): *Structures Of Mental Spaces – How People Think About Space*. *Environment and Behavior*, 3 (1): 66–80.
- Werquin, Patrick (2010): *Recognition of Non-Formal and Informal Learning: Country Practices*. Pariz: OECD Publication Services. Dostopno prek: <http://www.oecd.org/education/skills-beyond-school/44600408.pdf> (19. 12. 2018).

Viri

- CHEERS – *Careers after Higher Education: a European Research Study*. Dostopno prek: <http://www.qtafi.de/cheers-european-graduate-survey.html> (1. 12. 2018).
- DEHEMS – *Network for Development of Higher Education Systems*. Dostopno prek: <http://www.dehems-project.eu> (1. 12. 2018).
- HEGESCO – *Higher Education as a Generator of Strategic Competences*. Dostopno prek: <http://www.hegesco.org> (1. 12. 2018).
- REFLEX – *Research into Employment and professional FLEXibility*. Dostopno prek: <http://www.reflexproject.org/> (1. 12. 2018).

Podatki o avtorju

izr. prof. dr. Samo Pavlin, višji znanstveni sodelavec
 Katedra za razvoj in menedžment organizacij in človeških virov
 Center za prostorsko sociologijo
 Službeni tel.: 01/ 5805-237
 Email: samo.pavlin@fdv.uni-lj.si

Original scientific article

UDK

Simona Zavratnik, Sanja Cukut Krilić

DIGITAL ROUTES, »DIGITAL MIGRANTS«: FROM EMPOWERMENT TO CONTROL OVER REFUGEES' DIGITAL FOOTPRINTS

ABSTRACT

The text studies how digitality and refugee routes intersect by focussing on the concepts of »connected migrants« and the digital footprints of refugee routes in transnational spaces. The smartphone is a key signifier of today's refugee, and possession of one is questioned by government policies of legitimisation and public opinion perceptions of what constitutes a »genuine refugee«. These overlook the complex question of digital rights and migration's embeddedness in the fluidity of the postmodern world. The text thus deals with the digital world's ambivalence, which is not just a one-way relation of empowerment but entails the risk of complete control over a refugee's body as well. We establish that an important shift has occurred in European policies, one most visible in the process of erasing the electronic traces of refugees on the move and the illegal return of refugees to the previous country on their way, the so-called »pushbacks«.

KEY WORDS: smartphones, digital routes, »digital migrants«, refugee routes, erasure of electronic traces, illegal returns

Digitalne poti, »digitalni migranti«: od opolnomočenja do nadzora digitalnih odtisov beguncev

IZVLEČEK

Besedilo obravnava intersekcije med digitalnostjo in begunskimi potmi, pri čemer se osredotočamo na koncepta »povezanih migrantov« in digitalnih odtisov begunskih poti v transnacionalnih prostorih. Pametni telefon je ključni označevalec sodobnega begunca, njegova posest pa je problematizirana skozi vladne politike

legitimiziranja in javnomnenjske percepcije »pravega begunca«, hkrati pa je popolnoma spregledano kompleksno vprašanje digitalnih pravic in umeščenosti migracij v fluidnost postmoderne. Besedilo obravnava ambivalentnost digitalnega sveta, ki za begunce ne pomeni enosmerne relacije opolnomočenja, temveč istočasno tveganje popolnega systemskega nadzora begunskih teles. Menimo, da je v evropski politiki prišlo do pomembnega premika, ki je najbolj očitno viden v brisanju elektronskih sledi o obstoju beguncev na poti in nedovoljenih vračanjih beguncev v prejšnjo državo na poti, t. i. pushbacks.

KLJUČNE BESEDE: pametni telefoni, digitalne poti, »digitalni migranti«, begunske poti, brisanje elektronskih sledi, nezakonita vračanja

1 The ambivalence of the »digital world« in the refugee's real world

In our fluid postmodern world, it is a quite generally accepted fact that individuals, social groups, minorities, movements, etc. are generally networked, connected, and organised through autonomous communication networks, supported by the Internet and wireless communication, and equipped with digital devices¹. Bauman's description of the passage to software-based modernity as a basis for liquid modernity (2000), and Castells' notion of the »space of flows« (1999) characterise the social turn toward fluidity and shifting of identities, places, and spaces. How, then, are we to explain the fact that the possession of, for instance, a smartphone, is perceived by the public opinion and media reports as incompatible with the status of a »real refugee«? Do refugees not live in the reality of interchangeable identities and spaces of postmodern societies nowadays? In European societies, the overwhelming debate on migration has led to denying dignity to refugees and their demonization, as well as denying them communication rights. A moral panic (see Husbands 1994; Bauman 2016), resulting from the universal fear of global migrations, seems to be the universal response from both the general public and governments; these fears are expressed as identity panics, and they are triggered by media spreading primarily negative information about migrants and migration processes in the broader sense.

In the last few decades, mass migrations from the global South, to which European states have responded primarily by closing their borders, as well as

populist policies of segregation, classification, and selection between »legal« and »illegal« refugees, »genuine« and »false« refugees, »real refugees« and »only economic« migrants etc., have revived the issues of political community, exclusion of the Other, impermeable social and national borders, and cultural differences (Zavratnik and Cukut Krilić 2018: 88). The so-called »refugee crisis« (with its peak in 2015) has posited the question of migration movements in general, as well as refugee movements in particular, in new ways. The late Zygmunt Bauman described it, in his last essay (2018), as but one of the multiple manifestations of the state of »interregnum«, where usual ways of acting have stopped working properly, but the new ways of acting are still at a very early stage. In this sense, he called for dealing with processes concerning the supposed crisis as intertwining, mutually dependent, and reciprocally influenced.

As a response to the mass movement of refugees, national as well as supra-national structures have not only erected physical restrictions to movement across different nation states in the form of state borders, barbed wires and fences, but have, perhaps even more pervasively, enacted different ways of managing both land and sea borders with digital technologies. This has been done not only by means of, for instance, scanning fingerprints or establishing various databases in order to monitor individual border crossings, as was the case in previous decades, but also with more »sophisticated« ways of controlling the movement of individuals: e.g. drones and satellites tracing phone signals with the European Border Surveillance System (Leurs 2017).

According to the seminal work of Liisa Mallki (1996), the individual refugee, on the other hand, has been predominantly described in public discourses as a helpless, vulnerable individual in need of humanitarian assistance. Such a perception is still among the major classificatory mechanisms, which construct refugees' vulnerabilities. For instance, during the so-called »refugee crisis«, individuals who used the latest achievements of modern technologies, such as smartphones, during their »refugee journeys«, were generally not perceived as refugees, as they did not fit the gendered prototype of refugees as passive, helpless, and economically deprived individuals (Zavratnik and Cukut Krilić 2016). In such discussions, it was argued that access to a phone indicates financial means that are largely at odds with a refugee status, and migrants carrying smartphones were widely dismissed as »bogus asylum seekers« (Leurs 2017). However, against such a notion, powerful calls to give agency and voice to individual refugees have emerged in postcolonial and feminist media, as well as in migration/refugee studies, especially in recent decades (see for example: Spivak 1983; Georgiou 2018). Additionally, digital rights activists also argued that access to information, and thus a cell phone enabling such access, is a basic human right (de Merode 2016).

1. See the essential literature: Bauman: Liquid modernity (2000); Manuel Castells: Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age (2015); The rise of the Network Society (2010), etc.

Largely drawing on Diminescu's (2008) notion of the »connected migrant« and theories of transnationalism (e.g. Vertovec 2009), researchers have noted that migrants and refugees might live in one place, but digital devices have transformed the ways they conduct their lives transnationally. In this perspective, this essay addresses three interconnected topics dealing with a small but specific part of the complex relationship between migrations, borders, and the digital world.

First, we shortly examine the concept of digital/electronic/bureaucratic borders at the level of both national and supra-national state structures to show the pervasiveness of these structures in monitoring and restricting the international movement of migrants and particularly refugees en masse. Although in no way a historical novelty, the creation of increasingly sophisticated digital technologies has created further options for limiting such movements; the fluidity of the modern global world is becoming a regulated reality by means of restrictive border policies (see for example: Brochmann and Hammar 1999; Andreas and Snyder 2000; Geddes 2000; Pajnik and Zavratnik Zimic 2003; Dijstelbloem and Meijer 2011 etc.). The modern nation states of the »liberal« West have fenced themselves in, using walls that may be physical, electronic, or bureaucratic, and Europe as a union erected electronic »e-borders« (Zavratnik Zimic 2003) nearly two decades ago. The trend of establishing hard, impermeable borders at the external edge of the European community was in line with the development of sophisticated information technologies. As we argue in the text, the strategy of returning refugees across the national border – what we call »pushbacks« – among the countries along the Balkan route, represents one of the biggest problems of newly emerging migration and asylum policies. Such violent boundaries, as Jones (2016), lucidly summarises the nature of modern boundary lines, are among the key mechanisms setting up different maps of spatial movements; this means different mobility modes according to social class, citizenship, country of origin, gender and age. In short, the boundaries classify, exclude, and maintain social inequalities. In this sense, we should reflect on the so-called »pushbacks«, i.e. refugee rejection policies, arbitrary deportations, and even collective expulsions.

Secondly, against this macro level we demonstrate how individuals challenge such hegemonic national and supra-national structures in their everyday lives through the use of various digital technologies. From this perspective, we focus on the possible potential of such technologies, not only when living in a new country, but also in the course of their »refugee journeys« - a relatively unexplored area in refugee studies (Ullrich 2017; Gillespie et al. 2018). Nevertheless, against the technological determinism that views digital technologies as mainly liberating and emancipatory, we focus also on emerging »digital inequalities« and complex »digital divides«, which can produce differences in access to such technologies

and options to use them between various social groups. We understand digital technologies as crucial not only in terms of communication, but explore their potential in the area of providing and spreading crucial information. In the words of Georgiou (2018: 49) digital media refer to »digital platforms and networks, used for communication and information production and exchange between individuals, but also between institutions and individuals.«

Lastly, we analyse the interplay between contemporary borders, digital routes, and the reality of deleting the existence of refugees. We argue that the new trend is a shift from registering refugees to erasing their electronic traces, and consequently erasing their existence. Over the last decades, the European Union has built migration and asylum policies on registration and classification approaches, while the erasing trend generates »trapped populations« along, for instance, the Balkan routes, where each nation state seeks to push back refugees to the previous country of entry. An approach based on »pushbacks« of refugees is at the heart of erasing e-tracks. When their smartphones are destroyed or taken away, it seems that refugees never reached the border. The state does not recognise them as social actors, they are not registered, the digital trace of their existence is erased, and there is no individual with a personal history, feelings, motivations, and hopes left.

Writing about deleting »e-tracks« as deleting the existence of refugees and reflecting on refugees' digital routes, we conclude with an open question: can we speak of digital migrants or even of digital refugees? It is not a new observation that the digital world is established as ambivalent through the reality of refugees. On the one hand, access to and integration into digital platforms is crucial for the empowerment of refugees, but on the other hand it involves control over the refugee's body, movements, and digital traceability.

2 The construction of »e-borders« across the EU: a shift from stone to electronic walls

Already at the end of the millennium, it was clear that border policies and securitization of the centre spread across the territorial extent of the European Union, most notably at its periphery, close to the Balkans and Russia. It was new technologies that contributed to the emergence of new types of borders i.e. electronic or »e-borders« This shift has currency in Europe after the East – West division disappeared from the political map, and hard, geo-political borders have been radically changed and simultaneously replaced with two new types of borders: enduring mental borders of the type »Who is in, who is out?«, e.g. the borders along the traditional demarcation lines of inclusion and exclusion,

or members vs. non-members, and electronic borders, »invented« by the EU to protect its periphery. The latter is the Schengen border.

In effect it is a new type of fence (hence delimitation) based on modern technologies, which is why we use the term »e-borders«. In practice, the implementation of the »Schengen regime« implies restrictive border control at the external EU frontier, supported primarily by high information technologies enabling a high level of e-control. The ambivalence of new technologies, which on the one hand expand space - remember the popular catch phrase of globalisation »contracting space and time« - while on the other they radically curtail mobility by means of electronically closed borders, is more than obvious (Zavratnik Zimic 2003: 181).

The image of Geddes's »fortress Europe« (2000) is defined by at least three relevant emphases pertaining to postmodern borders, identity and mobility (Zavratnik 2003: 182–183). First, the construction of new borders: under the influence of new technologies a shift has happened from »stone to electronic walls«, where the latter are nothing short of the messengers of global »isolationist politics«. Second, the Schengen e-border is a clear marker of identity boundaries, where the other, who is on the »wrong side of the border« is excluded from the »imagined community«, (Anderson 2006), and where the meetings and encounters of »counter-identities«, such as of the Balkans and Europe, almost continuously produce moral panics. And third, there exists the ambivalence of curtailed and selected mobility in modern network society, where global migrations are regulated by electronic partition walls that shrink space, while some geopolitical borders are increasingly more impermeable, or only conditionally passable for people on the move. In contrast, the same borders are wide open to the flow of capital, goods and ideas. In the words of Latonero and Kift (2018), »refugees today not only depend on a physical, but increasingly also on a digital infrastructure to make their way across to safer places«, (2018: 1). In their analysis of the »digital passage« a competing perspective of the same actors using these channels is emphasised:

Refugees are able to rely on digital networks to both communicate with distant family members and locate the resources they need. Yet, those same tools are increasingly also used to exploit their vulnerabilities. For instance, the movement of refugees is facilitated by digital platforms provided by multinational corporations. But the design of those platforms is rarely catered towards the specific needs and risks inherent to the refugee experience. Furthermore, refugees must contend with the fact that similar technologies are used by governments to increase their control over borders, migration, and access to asylum (Latonero and Kift 2018:1).

Multiple actors, technologies and relationships are involved in the contemporary digital routes of people on the move. Refugees, governments, traffickers, and corporations participate in this complex interplay of paths, border crossings, crossroads etc., and they all have different interests, *modi operandi* and »survival« strategies. According to Bedoya (2014), »the survival of the most vulnerable communities has often turned on their ability to avoid detection« (in Latonero and Kift 2018:7). Focusing on the strategies of survival on their transnational migratory routes, in which they try to act invisibly to the system of control, and at the same time actively plan preferred routes, it is necessary to introduce the paradigm of autonomy of migration that puts forward the agency, alternative practices, and ways of »just being« (see more: Trimikliniotis et al. 2015). Refugees en masse, predominantly excluded from access to citizenship, are seen as an important social actor on the global stage that might cause transformations of crucial concepts of postmodern societies, such as citizenship, mobilities, social movements, and migration. In the ground-breaking book of the above mentioned authors Trimikliniotis, Parsanoglou and Tsianos, these new processes and the role of subaltern migrants – as opposed to elite migrants – are summarised in the following lucid description:

Their social imaginaries are constituted by their social actions/struggles their endeavour to escape control utilizing their cross-border praxis in an interplay of digital and non-digital forms of communicating, organising, acting, re-enacting and restructuring the »order of things«; by giving life to what can be defined as movements of a new kind (2015: 24).

Borders as highly selective territorial lines of division and exclusion, based on identity and citizenship, play a crucial role in the events referring to the so-called refugee crisis. »The European migration crisis demonstrates the structural violence of the global border regime, as the hardening of borders and the closing down of migration routes makes movement extremely dangerous for the majority of the people in the world« (Jones 2016: 27). The modern nation states of the liberal West have fenced themselves in, using walls that may be physical, electronic, or bureaucratic, and Europe as a union started this nearly two decades ago. The trend of establishing hard, impermeable borders at the external edge of the European community was in line with the development of sophisticated information technologies, turning border management and consequently control over mobility into largely a matter of surveillance cameras, biometrics, and databases, regulating entry and determining who is »legal« and who »illegal« (Andreas and Snyder 2000; Pajnik and Zavratnik Zimic 2003). This focus on control over movement in physical space and control of bodies, based both on bureaucratic mechanisms and the assistance of information technologies, occurred before »migrants in

groups« started arriving at the borders of the EU; see in this regard the example of the USA-Mexican border. As Andreas suggested, new walls around the West were created »along the geographic fault lines dividing rich and poor regions: most notably the southern border of the United States and the eastern and southern border of the European Union« (2000: 1). In order to control transit as well as to prevent further mass migration, governments thus fell back on classical, physical endeavours, well-known from the historical arsenal of »defence policies«, based on building walls and implementing walling-off policies. New forms of borders replace the concrete Berlin wall; barbed wire and other sophisticated materials used for the electronic supervision of people's mobility have been erected even more quickly, and they have the same political effect in modern societies.

What these policies of closing borders and criminalising migrants failed to take into account was that structural criminalisation of migration creates a parallel »market in migrant lives«, where human traffickers dictate the rules. It is not an exaggeration to state that restrictive migration policies are among the factors most responsible for the rise in organised crime that has taken over the organisation of most migration routes in the Mediterranean, on the Balkan route, as well as in other areas where paths for safe migration have been closed. In this respect, dying on the road to the promised destination Europe is perceived as »collateral damage« by the EU (Ferrer-Gallardo and van Houtum 2014). It seems that Europe's neoliberal policies have accepted this kind of »outsourcing«, although they have launched the fight against organised criminal enterprises as one of the main features of recent migration policies. Needless to say, various discourses about inadequate refugee reception structures, crisis, state of emergency, and trafficking networks, fail to see the source of the problem in the EU's restrictive migration policies or the national border policies, although these are crucial to understanding the current microstructure and vulnerabilities of migrants. It is precisely for this reason that policy makers are willing to perceive mobility - the preeminent attribute of the modern global subject - as a luxury that the Other does not deserve (Kirtsoglou and Tsimouris 2016: 8). As De Genova (2016: 35) aptly states:

people on the move across state borders are not in fact considered to be the genuine bearers of any presumptive (purportedly) universal human right to asylum, but rather are always under suspicion of deception and subterfuge produced as the inherently dubious claimants to various forms of institutionalised protection.

The historical presence of migration in all societies clearly reveals complex migration practices; and these are evident in modern patterns of globalised mobility through intertwined narratives. From the perspective of implementing restrictive

border policies, the trend of border securitisation can certainly be added to the trends in international migration at the turn of the millennium. European policies can thus be seen mainly as closing off the global North to migrations. The paradigm of safety and, consequently, surveillance and restrictions, as the main elements of migration and asylum policies, have resulted in a »we-community« wiring itself in, first with e-borders, and later with barbed wire (Zavratnik and Cukut Krilić 2016: 258). In this perspective, in the words of Latonero and Kift (2018: 8), »we should make sure to remain mindful of the ethics of the digital passage, with a particular focus on the individual's fundamental right to privacy, freedom of movement, asylum, and, above all, human dignity« (2018: 8).

3 Refugees and digital (in)equalities

As Gillespie et al. (2018: 1) state quite poetically, »refugee journeys are profoundly unsettling, formative and transformative experiences in which all kinds of life-baggage have come to be contained in and transported through a smartphone.« In this sense, it is hardly an exaggeration to state that the digital has fundamentally transformed not only refugee integration in »new« societies, but also their journeys, although the latter have been relatively unexplored in refugee studies (Gillespie et al. 2018). Also, in the last decades, research on the use of IT technologies among migrants for maintaining transnational ties, as well as accessing and using information, has been quite a prominent area of research in migration studies, but the focus of earlier research was primarily on migrants and their descendants who have settled in a country, such as for instance, Turks in Germany, North Africans in France, or Mexicans in the US (Smets 2017). The picture is quite different when it comes to more particular studies on the use of digital technologies by refugees. It seems that it has been mainly during the events of the latest »refugee crisis« (2015) that policies (Internews 2013; 2017; UNHCR 2016; ENNHRI 2017) as well as scientific interest in the issue have emerged more extensively.

As part of the research project *Young connected migrants: Comparing digital practices of young refugees and expatriates in the Netherlands*, Leurs (2017) analysed the selfies, videos, messages and personal profile pages of young refugees living in the Netherlands. He refers to them as »historical documentations of individual and collective experiences, feelings, traumas and aspirations« (Leurs 2017: 675). Drawing on the initial fieldwork findings of this participatory action research project, he methodologically considered their smartphones as a personal pocket archive - posited as an important site of alternative knowledge production. Among young refugees, the main claims for communication rights were the right to self-determination (digital narratives as offering imaginaries of other lives as well as providing evidence of

one's precarity); the right to self-expression (the right to circulate information through digital devices and platforms); the right to information (which includes also the possibility to verify the accuracy of information); the right to family life (maintaining family life across borders) and the right to cultural identity (struggles over cultural identity and recognition) (Leurs 2017). Writing about their experiences, Leurs (2017: 682) refers to them as performing communication rights »from the margins«. He believes such practices can only be made meaningful »when fundamentally situated within hierarchical power relations of gender, race, nationality among others and as inherently related to material conditions and other basic human rights including access to shelter, food, well-being and education« (Leurs 2017: 684).

In this respect, several digital initiatives, which in the words of Georgiou (2018: 45), »directly contest the representational space of mainstream media«, have recently been launched. In her analysis, she focuses on four institutional and grassroots digital projects that use refugee and migrants' voices to narrate the story of the »crisis«. In her view, in initiatives such as *I am a refugee/I am a migrant* and *Aware Migrants*, migrants and refugees are presented as conditional, exceptional and inferior to European humanity and rationality: there is an emphasis on commonality (migrants are »people like us«). Such a representation of refugees does open up possibilities for their humanisation, but there are conditions on how they should behave, if they are to be accepted. On the other hand, such a narrative »detaches them from regional and global struggles and structural inequalities that explain their journeys, struggles and precarity« (Georgiou 2018: 55). In grassroots initiatives (she has analysed the *Transnational Refugee Radio Network* and the *Migrant Voice* initiative), these issues are tackled as contesting national and transnational injustices, although the conditionality of the refugees' right to speak is still set to them, but not by them: they speak as eloquent, assertive and powerful voices, and as actors with some symbolic power, appearing vulnerable but agentive (Georgiou 2018). Georgiou further (2018) maintains these initiatives provide examples of how digital Europe is symbolically challenging as well as reaffirming the continent's borders and is as such deeply implicated in the constitution of bordering power through the incorporation of refugee and migrant voices² in complex and contradictory ways. She views the regulation of mobility and the conditionality of the rights of migrants as crucial aspects of the concept of bordering power.

2. Through the postcolonial critique of the voice, the reproduction of colonial power can be viewed precisely in denying the subaltern voice of refugees in decisions defining their lives: in humanitarian discourse certain repressive practices are banned in the name of Western ethics, yet such supposedly benevolent efforts silence the subaltern and reaffirm differences between the colonial »West« and the »barbarian« East (Spivak in Georgiou 2018: 47).

Gillespie et al. (2018) have argued that due to the repression faced e.g. by Syrian refugees in their country of origin, they actually replicate particular subversive smartphone practices when planning their journeys. These strategies involve, among others, protecting their digital identities and information about migration routes, using closed Facebook groups and encrypted platforms such as WhatsApp. The digital passage is thus not only dangerous and insecure for refugees, but also a space of hopes, resilience, and survival. Especially the Syrians in the study faced genuine fears that their online profiles and activities would be accessed and monitored by the regime in Syria, and in this sense they were described as commuting between visibility and invisibility (ibid.). In this manner, Wall et al. (2017) provide an interesting example of how refugees actually appropriate technology for their own means - refugees with SIM cards from both Syria and Jordan, where they were residing, swapped the cards in and out of their phones, depending on who they were calling - for security issues as well as reliability of coverage. In this way, they were perceived as using their mobile devices in ways not necessarily envisioned by mobile providers. It could thus be argued that with each of the new technologies comes a »dialectical tension between the possibilities for benefit and harm for refugees« (Gillespie et al. 2018: 9). In a similar manner, Ullrich (2017) maintains that using digital media may help refugees remain invisible by organising themselves during their journey - for instance, by sharing almost real-time information about border situations (e.g. uncontrolled routes), or video sharing in social media. In this way, they are able to react more flexibly, stay invisible by avoiding border and other controls, and »their digital mobility through smartphones contributes to their geographical mobility« (Ullrich 2017: 8). Mezzadra (2017: 3) aptly summarises that »practices aimed at making themselves invisible to the state and other control agents are part and parcel of migrants' agency, both en route and where they eventually settle - particularly when they confront processes of illegalisation.«

Gillespie et al. (2018) have also noted a particular gender dimension to the use of technology when conducting their research among Iraqi and Syrian refugees in France. They noted that in particular female refugees were more comfortable being interviewed through WhatsApp by female interviewers and that none of the females accompanied by a husband could participate in the research. Wall et al. (2017) conducted a study among Syrian refugees in Jordan and similarly found that for instance young unmarried women, who were less comfortable to navigate the refugee camp alone, had less access to information and, furthermore, they typically did not use cell phones for communication purposes. In a similar manner, the Global UNHCR staff connectivity survey from 2015 (UNHCR 2016) has also found that women, the less educated, and

the elderly generally had lower levels of access to digital technologies. The existence of so-called »connectivity managers« who purchase mobile phones for the whole household and then control access for particular members of the household was also highlighted in the study. This fact points to the importance of an intersectional study of the social norms that dictate access as well as non-access to particular forms of technologies.

In a similar vein, Smets (2017), based on his observations among the Syrian refugees in Turkey, argues that implicit power dynamics related to media use could be observed, where a special status in the refugee community was granted based on the ownership of particular devices, such as laptops and smartphones. Smets also notes a particular gender dimension to these power dynamics, as control over ownership and use was mostly performed by men. However, Smets (2017) also found examples of how digital devices were shared, some being part of the refugee camp infrastructure, and some privately owned but shared with family members and/or other members of the community. In this sense, such practices were creating an important informal economy of solidarity within which shared use of these technologies was negotiated. In the words of Gillespie et al. (2018: 2), »digital infrastructures are implicated in complex operations of power, control, and inequality« and »demographic characteristics, ideological positions, and linguistic, social, and cultural competencies and forms of digital literacy and access shape uses« (Gillespie et al. 2018: 4). As Gillespie et al. (2018: 5) maintain:

Smartphone practices among refugees are contingent upon fragile and unpredictable assemblages of material infrastructures – hardware and software. These include technical systems such as Wi-Fi, SIM cards, charging docks, and plugs. This is the installed base of energy systems for electricity and power. Smartphones must »plug into« these other infrastructures and tools in a securitized fashion. At the same time, smartphones alone are insufficient. Refugees on the move depend on analogue materials such as sealable plastic bags to keep devices dry, information leaflets and stickers at refugee camps, and hand-drawn maps to use if batteries die out.

In this sense, it is clear why Gillespie et al. (2018) speak of infrastructural vulnerabilities, as the reliance on smartphone connectivity is infused with risk and possibilities of exploitation, not only during the refugees' journeys but also, although to a lesser extent, when living in a »new country«. Wall et al. (2017), conducting research among Syrian refugees living in a refugee camp in Jordan, have, referring to the problems refugees experience when accessing insecure, unstable and undependable news and personal information, leaving them vulnerable to misinformation and rumours, described the state they are living in as »information precarity«. The usage of cell phones was thus viewed as an important

strategy to cope with such a condition, although the possibilities to access an internet connection, continued government surveillance, and images of refugees being put online, purporting their further victimisation through various social media and news platforms, strongly demonstrated that merely providing access to a cell phone could not solve information related problems (Wall et al. 2017).

Based on these research insights, it is no exaggeration to state that refugees rightly fear that their smartphones will be seized, damaged or even destroyed by traffickers and/or border guards, or that their smartphone data will be used to monitor and control them. It is this »potential« of digital devices that we address next in greater detail.

4 Destroying smartphones: erasing the e-tracks of the existence of refugees

It seems that the new strategy for controlling refugees on their planned routes, crossing national borders, is mainly aimed at erasing their electronic traces, where the principal method used is to destroy the mobile phones of people on the move. This approach of erasing »undesirable travellers« is the opposite of the registration system as a key element of classifying individual refugees; the electronic footprints of people on the move are lost in the destruction of their smartphones. This means that the planned refugee path is completely interrupted, but also that no personal name and surname appears in the system recording and controlling the border crossing. Consequently, a nation state does not have to deal with another asylum application, while connected refugees become disconnected from routes, networks of refugees and their families in transnational space.

To illustrate this trend, we refer to the field data from the so-called Balkan route, currently also called the »Bosnian route«, which leads through Bosnia and Herzegovina to Croatia and Slovenia, and which is strongly characterised by alarming trends in police violence at the borders of the EU countries and in the EU's antechamber. Furthermore, many reports point to restrictions of access to asylum, as well as forced and arbitrary returns, which do not have any legal basis in asylum procedures, referring to the existing practice of »pushbacks«³. The purpose of all the power systems of the nation states on the Balkan route is obvious: to completely control refugee movements, capture refugees on the way,

3. For more field information from the Balkan route and the pushback of migrants at Europe's border see the reports of Amnesty International Slovenia, 2018; Belgrade Centre for Human rights, Macedonian Young Lawyers Association and Oxfam, 2017 among the NGO's, and many civil society initiatives such as The Welcome initiative in Croatia, or the international No one is illegal movement, etc.

and finally return them in a »domino effect« system; i.e. return them to the previous country of entry, with the process continuing until the last possible destination. In this process, it matters increasingly less, whether the next country is a safe country and/or if the state is known for human rights violations. For instance, the findings of Amnesty International Slovenia's research mission to Velika Kladuša and Bihač, Bosnia and Herzegovina, clearly show a marked increase in the trend of forced returns of refugees without proper legal procedures, so called »pushbacks«, one of the biggest problems of newly emerging migration policies.

To illustrate the domino effect, we summarize the example of a family from Iran who tried to come to Slovenia and apply for asylum, but was returned first to Croatia and finally to Bosnia and Herzegovina. The story is by no means an isolated testimony of the »trapped people« in the Velika Kladuša refugee enclave, pushed back by the European Union's nation states to the Schengen periphery and beyond:

The police took us somewhere. We did not know where we were, because nobody told us anything. They took the fingerprints of all, including our baby. We told the translator that we wanted asylum, but we are not sure that he actually told this to the police. / ... / Then they put us in a police car and drove us out. We thought that we would go to the asylum seekers' centre, but when the door of the van was opened, we found out that they took us back to the Slovenian-Croatian border. Then they handed us over to the Croatian police (Amnesty International 2018: 5).

In Croatia, the family was then given temporary permission to stay in the country for seven days. After this short period the pushback effect was repeated at the next border: »the police told us to show them the documents [temporary permission] then they ripped them and took us to the border with Bosnia and Herzegovina. They have pushed us across the border.« (Amnesty International 2018: 5).

Many interviewed refugees talked about the violence and the brutal methods of the police. »Croatian police beat people, took their phones and money«, a refugee from Algeria said. The Syrian group states: »When they surrendered us to Croatia, they listed our names on paper and photographed us. After taking a photo, they drove us to the border between Croatia and Bosnia, where they destroyed our mobile phones. With the screwdriver they destroyed the power supply« (Amnesty International 2018: 15).

Destruction of mobile phones is more than a random strategy, as it is not just about seizing devices, but about physically destroying evidence of the existence of a mobile device owner. Deleting digital footprints deletes the reality of the existence of refugees on their way, and the control of national borders seems

almost completely manageable and consistent. The impermeable national border is once again defended, this time against »digital refugees«. Forced returns and deletion of electronic traces are a closely connected phenomenon, enabling the silent coexistence of a new type of migration management at Europe's borders with the already established restrictive migration policies at the heart of the EU's mobility plan for third-country nationals; i.e. for those on the wrong side of the Schengen border, who are excluded from membership, while a destroyed or seized smartphone can no longer help them navigate the insecure route to Western Europe. Relying on NGO field reports,⁴ it is clear that the countries along the Balkan route have failed to offer protection to newly arrived refugees, and instead have pushed them back to their previous country of transit or even another country, without giving them the right to claim asylum. Violence and intimidation from people in authority has replaced the approach of providing safety and protection to people on the move.

At this point, the ambivalent nature of the digital routes appears to be a risk, not just a means of empowerment for refugees on their journeys. When they use their smartphones to connect through networks on digital platforms, they risk systematic state control over their bodies, routes, and plans. The smartphone is therefore not only an object to be seized and destroyed in order to erase tracks: the geo-locatable data are navigation and survival tools to the refugees, but they also enable both state and non-state actors to monitor, exclude, capture and detain them (Gillespie et al. 2018). Such practices refer, for instance, to the ability of the refugee-sending countries to monitor, through these electronic traces, both the geographical movements and communications of refugees with their family members left behind, exposing them, and especially their families in their countries of origin, to dangerous and vulnerable situations. The previously mentioned practices, such as communicating via closed groups and encrypted platforms in order to avoid such control are thus quite widespread among refugees. We are also witnessing, in the words of Bigo (2015: 58) »a biopolitical management of populations at borders« in the form of surveillance tools such as satellite tracking systems and sensors. People are even prevented from coming, if they have not been entered into the data system, and such anticipation of unknown behaviour and the prevention of future actions is seen as justifying the technology and management of surveillance at a distance, in the name of both the supposed protection of migrants/refugees as a social group and the protection of the EU's external borders (Bigo 2015).

4. See more in detail: A dangerous »game«: The pushbacks of migrants, including refugees, at the Europe's borders, 2017.

Surveillance, exclusion and rejection of refugees clearly reveal the power structure, the denial of access to the territory of the EU and exclusion from »we-communities« and citizenship. It seems that refugees disconnected from their mobile phones form a new group of »erased« people, trapped along the digital routes. Their existence is predominantly marked by »pushbacks« towards state borders and further beyond the EU's external borders, and by the unbearable, dehumanized conditions of living in refugee enclaves, such as the mentioned Velika Kladuša in Bosnia and Herzegovina. It is reasonable to conclude that smartphones taken away from refugees and destroyed by the state systems of control reduce the refugees' potential for autonomous operation, increase inequalities, and exclude refugees from the wider field of communication rights.

In addition, without ambitious interventions in the terminology, which might reflect the daily reality of people on the move more adequately, we conclude these reflections on the interconnectedness of refugee journeys, networking paths, the digitization of border crossings, electronic borders, and other imprints of the postmodern networked society with the question: Is it right to talk about digital refugees and digital migrants? In this respect, we suggest that the term »digital refugees« or »digital migrants« adequately reflects the reality of digital journeys, and the determination of modern migratory pathways by technologies; of course, there is no unambiguous answer when it comes to empowerment, and when it is primarily about control over refugees. It is not a novelty that the digital world is established as ambivalent through the reality of refugees. On the one hand, access to and integration into digital platforms is crucial for the empowerment of refugees, but on the other it involves the control over the refugee's body, movements, and digital traceability.

5 Conclusions: erased refugees along the digital routes

Despite complex digital infrastructures monitoring the movement of populations across national borders, migrants and refugees increasingly make use of various digital technologies and devices. Such technologies help them to acquire information about their journeys across various nation states, about their »countries of arrival« and the situation in the countries they have fled, as well as helping them communicate with their family members and friends »across national borders«. Furthermore, they help them find new forms of »resistance« to the above-described restrictive migration and refugee policies, although new digital inequalities are created at the same time. By insisting on the complex and often contradictory potential of such technologies, our effort has focused on situating refugee use of digital technologies at the intersection of the structure/agency divide.

However, in his analysis of the legal foundations of the right to communicate in light of new digital technologies, Leurs (2017) argues that in the policy documents at the EU level communication rights have remained quite underdeveloped for political reasons. The acknowledgment of communication rights to minority/migrant groups in policy documents could lead not only to protecting them as vulnerable, but they could also become more empowered in gaining voice, agency and subjectivity in public deliberations (ibid.). This does not seem to be a policy priority of the EU or its nation states. The recent policy developments in favour of even more restrictive migration management, and the generally unfavourable public attitude to migration and/or refugees both lead us in this direction. Additionally, the restructuring of the welfare state that increasingly reduces the social protection afforded to migrants and/or refugees, and often perceives them as unworthy of such protection and/or even as a social group that abuses welfare, further constructs refugees as objects rather than subjects of policy interventions.

Digital technologies, having the potential to provide more democratic forms of communication, thus also bear a strong potential to exclude, differentiate, and categorise individuals in their rights to access and using them for communication purposes, as has been demonstrated in various case studies. Such complex linkages could undoubtedly be better explored through the use of new methods and their combination with more established ones, for example, mixed and mobile methods, such as content and discourse analysis, multi-sited interviews with refugees, policy document analysis (Gillespie et al. 2018); interviews followed by a digital ethnography, involving participant observation and conversation on various internet platforms (Leurs 2017), which have been explored quite extensively across various national contexts in recent years.

Going back to the essay's introductory question - How have the new digital technologies transformed the transnational practices and spaces of refugees? - The answers could lead us into several directions. It holds true that migrants and/or refugees can no longer be viewed as individuals uprooted from lives in their »home« countries, as was the case in the past when communication channels were largely absent or scarce. Although they become »spatially rooted« in their new countries through various integration mechanisms (housing, schooling, employment, etc.), maintaining transnational ties is facilitated and transformed, although by no means enabled, by the new digital technologies. At the same time, refugees in particular face not only symbolic but real dangers when performing such communication practices with relatives and friends in their home countries, since digital technologies facilitate previously unimagined possibilities of control over the individual's practices and movements. Although

viewed as highly instrumental at different points of migrant/refugee journeys, the potential for governments, traffickers and others to control migrant bodies and communication practices must be taken into consideration when analysing such movements. While it would be difficult to conceptualise contemporary refugees predominantly as fluid global migrants, a more nuanced understanding of both their journeys as well as digital »embeddedness« in the sending and receiving societies can certainly be achieved by taking intersectional (by gender, ethnicity, language proficiency, social class, age, social and cultural capital, etc.) digital inequalities into account. Only in this way can migrant voices in digital Europe, to paraphrase Georgiou (2018), begin to be heard, and digital infrastructures can be explored both as a source of refugee agency and autonomy, as well as intersectional vulnerabilities (Latonero and Kift 2018).

Bibliography

- Amnesty International (2018): Prsilna vračanja in omejevanje dostopa do azila v Sloveniji. Amnesty International: Ljubljana. Available from: http://www.amnesty.si/media/uploads/files/Amnesty-International-Porocilo-prsilna-vracanja-19_7_2018.pdf (Accessed 19.7.2018).
- Anderson, Benedict (2006): *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso.
- Andreas, Peter and Timothy Snyder (eds.) (2000): *The Wall around the West: State Borders and Immigration Controls in North America and Europe*, Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Bauman, Zygmunt (2000): *Liquid modernity*, Cambridge: Polity Press; Malden (MA): Blackwell.
- Bauman, Zygmunt (2016): *Strangers at Our Door*, Cambridge; Malden (MA.): Polity Press.
- Bauman, Zygmunt (2018): Between separation and integration: Strategies of cohabitation in the era of diasporization and Internet. *Popular Communication*, 16 (1): 1–3.
- Bigo, Didier (2015): Death in the Mediterranean Sea. The results of the three fields of action of European Union border controls. In Y. Jansen, R. Celikates and J. de Bloois (eds): *The Irregularization of Migration in Contemporary Europe*: 55–70. London and New York: Rowman and Littlefield.
- Brochmann, Grete and Hammar, Tomas (1999): *Mechanisms of Immigration Control: A Comparative Analysis of European Regulation Policies*. Oxford, New York: Berg Publishers.
- Castells, Manuel (1999): *Communication Power*. Oxford: Oxford University Press.
- Castells, Manuel (2010): *The rise of the Network Society*, Malden (MA); Oxford; Chichester: Wiley-Blackwell, 2nd Edition.
- Castells, Manuel (2015): *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*, Polity Press; 2nd Edition.
- De Genova, Nicholas Paul (2016): The »Crisis« of the European Border Regime: Towards a Marxist Theory of Borders. *International Socialism*, 48 (150): 31–54.
- de Merode, Janet (2016): Human Rights and Refugee Access to Information. *The Amplifier Magazine*. Available from: <https://div46amplifier.com/2016/05/26/human-rights-and-refugee-access-to-information/> (Accessed 15.6.2018).
- Dijstelbloem, Huub and Meijer, Albert (eds.) (2011): *Migration and the new technological borders of Europe*. New York: Palgrave Macmillan.
- Diminescu, Dana (2008): The Connected Migrant: An Epistemological Manifesto. *Social Science Information*, 47 (4): 565–579.
- ENNHRI (2017): Migrants' access to information on their rights: Recommendations to bridge theory and practice. Available from: http://ennhri.org/IMG/pdf/ennhri_17_004_executive_summary-bl_final-2.pdf (Accessed 10. 5.2018).
- Ferrer-Gallardo, Xavier and van Houtum, Henk (2014): The Deadly EU border control. *ACME: An International Journal for Critical Geographies*, 13 (2): 295–304.
- Geddes, Andrew (2000): *Immigration and European Integration: Towards Fortress Europe?* Manchester: Manchester University Press.
- Georgiou, Myria (2018): Does the subaltern speak? Migrant voices in digital Europe, *Popular Communication*, 16 (1): 45–57.
- Gillespie, Marie; Osseiran, Souad and Cheesman, Margie (2018): Syrian Refugees and the Digital Passage to Europe: Smartphone Infrastructures and Affordances, *Social Media and Society*, 1: 1–12.
- Husbands, Christopher T. (1994): Crises of national identity as the »new moral panics«: Political agenda-setting about definitions of nationhood, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 20 (2): 191–206.
- Internews (2013): *Lost: Syrian Refugees and the Information Gap*. Available from: https://www.internews.org/sites/default/files/resources/Internews_Lost_SyriaReport_Nov2013_web.pdf (Accessed 15.3.2018).
- Internews (2017): *Lost in Translation. The Misinformed Journey of Migrants across Italy*. Available from: https://www.internews.org/sites/default/files/Internews_Lost_In_Translation_Publication_2017-05-23.pdf (Accessed 15.3.2018).
- Jansen, Yolande, Celikates, Robin and de Bloois Joist (eds): *The Irregularization of Migration in Contemporary Europe*. London and New York: Rowman and Littlefield.
- Jones, Reece (2016): *Violent Borders: Refugees and the Right to Move*. London: Verso.
- Kirtsoglou, E. and Tsimouris, E. (2016): »Il était un petit navire«: the refugee crisis, neo-orientalism, and the production of radical alterity. *Journal of Modern Greek studies*, (9): 1–14.
- Latonero, Mark and Paula Kift (2018): On Digital Passages and Borders: Refugees and the New Infrastructure for Movement and Control. *Social Media and Society*, January-March: 1–11.

- Leurs, Koen (2017): Communication rights from the margins: politicising young refugees' smartphone pocket archives, *the International Communication Gazette*, 79 (6-7): 674-698.
- Mallki H., Liisa (1996): Refugees and Exile: From »Refugee Studies« to the National Order of Things. *Annual Review of Anthropology*, 24: 495-523.
- Mezzadra, Sandro (2017): Digital mobility, logistics, and the politics of migration, *Spheres, Journal for Digital Cultures*, 4: 1-4.
- Oxfam (2017): A dangerous »game«: the pushback of migrants, including refugees, at Europe's borders. Available from: https://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/file_attachments/bp-dangerous-game-pushback-migrants-refugees-060417-en_0.pdf (Accessed 10.5.2018).
- Pajnik, Mojca and Zavratnik Zimic, Simona (eds.) (2003): *Migracije - globalizacija - EU*, Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Smets, Kevin (2017): The way Syrian refugees in Turkey use media: Understanding »connected refugees« through a non-media centric approach, *Communications*, 43 (1): 1-11.
- Spivak Chakravorty, Gayatri (1983): Can the subaltern speak. In P. Williams and L. Chrisman (eds.): *Colonial Discourse and Post-colonial Theory*: 66-111. New York: Columbia University Press. Available from: <http://planetarities.web.unc.edu/files/2015/01/spivak-subaltern-speak.pdf> (Accessed 10.3.2018).
- Trimikliniotis, Nikos; Parsanoglou, Dimitris and Tsianos, S. Vassillis (2015): *Mobile Commons, Migrant Digitalities and the Right to the City*, Palgrave Macmillan UK.
- Ullrich, Maria (2017): Media Use during Escape. *Spheres: Journal for Digital Cultures*, 4: 1-11.
- UNHCR (2016): *Connecting Refugees: How Internet and Mobile Connectivity can Improve Refugee Well-Being and Transform Humanitarian Action*. Available from: <http://www.unhcr.org/5770d43c4.pdf> (Accessed 15.3.2018).
- Vertovec, Steven (2009): *Transnationalism*. New York: Routledge.
- Wall, Melissa, Otis Campbell, Madeline, Janbek, Dana (2017): Syrian Refugees and Information Precarity. *New Media & Society*, 19 (2): 240-252.
- Williams, Patrick and Chrisman Laura (eds.): *Colonial Discourse and Post-colonial Theory*. New York: Columbia University Press.
- Zavratnik Zimic, Simona (2003): Constructing »New« Boundary: Slovenia and Croatia, *Revija za sociologiju*, XXXIV (3-4): 179-188.
- Zavratnik, Simona and Cukut Krilić, Sanja (2016): Destinacija: Evropa. Pot: od schengenske »e-meje« do rezalnih žic, *Časopis za kritiko znanosti*, 265: 247-260.
- Zavratnik, Simona and Cukut Krilić, Sanja (2018): Addressing Intersectional Vulnerabilities in Contemporary Refugee Movements in Europe. *Družboslovne razprave*, XXXIV (87): 85-106.

Podatki o avtoricah

Doc. dr. Simona Zavratnik
 Fakulteta za družbene vede, Center za prostorsko sociologijo
 Univerza v Ljubljani, Kardeljeva ploščad 5, SI-1000 Ljubljana
 Email: simona.zavratnik@fdv.uni-lj.si

Dr. Sanja Cukut Krilić
 Znanstvena sodelavka, ZRC SAZU
 Družbenomedicinski inštitut
 Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
 Email: sanja.cukut@zrc-sazu.si

RRRRRR
RRRRRR

RECENZIJJE KNJIG
BOOK REVIEWS

RRRRRRRRRRRR
RRRRRRRRRRRR

Martin Gramc

**Ivan Bernik, Tina Kogovšek, Roman Kuhar in Alenka Švab:
Intimni življenjski stili študentov in študentk v Sloveniji.
Ljubljana: Založba FDV, 2018.
164 strani (ISBN 978-961-235-842-6), 19 EUR.**

Raziskava o seksualnem življenju študentov_ tk na Slovenskem temelji na dveh temeljnih predpostavkah. Prva je, da je v 70. letih prejšnjega stoletja popustil državni nadzor na intimnem področju prebivalstva v nekdanjih socialističnih oziroma komunističnih državah. Druga je, da je po razpadu socializma prakticiranje in dojemanje seksualnosti postalo raznovrstno, pri čemer so najvidnejše tiste prakse, ki so bile v socializmu najbolj marginalizirane. Avtorji_ice študije niso podrobneje raziskali_e, zakaj je bilo seksualno življenje glede na dva različna politična sistema podobno. Kot tudi niso načrtali_e feminističnega pristopa študije, ki bi bil primeren glede na metodologijo in rezultate študije.

Pri metodologiji se mi poraja eno samo vprašanje: zakaj je vprašalnik po eni strani razdeljen glede na spol in na to, ali so imeli anketirani_e spolne odnose, in zakaj ne kar takoj na tiste, ki so imeli_e spolne odnose, in tiste, ki jih niso imeli_e, ter potem na spol kot kategorijo? To vnaša nekoliko zmede, saj ni jasno, ali je osrednji dejavnik spol ali morda prisotnost/odsotnost spolnih odnosov, ki je potem analizirana glede na spol. Zmeda je nastala tudi pri opredelitvi seksualnih manjšin. Avtorji_ice uporabljajo spolne manjšine v konvencionalnem smislu, torej so to manjšine, ki imajo nenormativne spolne usmerjenosti. To vnaša zmedo, ko v tovrstnih raziskavah želimo ločiti seksualne manjšine od spolnih, torej tistih, za katere so značilne nenormativne spolne identitete. Študija je pokazala, da študenti_ke še vedno različno in v določeni meri tudi konvencionalno dojemajo spolnost. Tako lahko beremo, da so moški bolj asertivni od žensk, njihove partnerice so praviloma mlajše (podobno kot pri moških s homoseksualnimi izkušnjami), ženske prvi spolni odnos razumejo bolj čustveno - in tudi sicer investirajo več čustev kot moški - se lažje vživijo v partnerja in se bolj odzivajo na partnerjevo pobudo za spolni odnos, ne da bi jo dajale. Avtorji_ice slednjo ugotovitev povzamejo z besedami: »Z drugimi besedami, ženske kažejo manj razumevanja za želje svojih partnerjev kot moški za želje svojih partneric« (str. 44–45). Takšna izjava po eni strani reproducira pripisovanje krivde ženskam, češ da niso dovolj ustrežljive, in po drugi strani zanemari dejstvo, da ženske še vedno ne zmorejo svobodno uveljavljati seksualnih želja, kar je strukturni problem patriarhata. To je še posebej zanimivo ob dejstvu, da so avtorji_ice v poglavju o negativnih platih spolnosti zapisali_e, da moški za razliko od žensk svojega vedenja ne dojemajo kot nadlegovanje ali celo nasilje.

Ena izmed zanimivejših tem v raziskavi je zagotovo imperativ orgazma, ki ga študentke doživljajo drugače kot študentje, ki mu vsi pripisujejo velik pomen in ki ga študentke tudi pogosto hlinijo ter ostajajo nezadovoljene, čeprav bi do orgazma lahko prišle po različnih poteh. Tu kot na dlani leži vprašanje ženskega užitka, ki ostane nedotaknjeno, kot tudi problematiziranja imperativa orgazma. Vprašanje ženskega užitka bi lahko zelo

lepo povezali_e z ugotovitvijo, da vsaka tretja ženska ne masturbira, medtem ko tega ne počne vsak deseti moški.

Povedno je dejstvo, da je od 160 strani le 15 namenjenih obravnavi neheteroseksualne spolnosti. Heteroseksualnost je temelj za ugotavljanje splošnih trendov tudi v tej študiji. In to v študiji, ki naj bi odkrila doslej še neznanе vidike študentske spolnosti. Pozitivno je, da avtorji podajo definicijo in kritiko monoseksualnosti, ki je še vedno precej spregledana v teoretizacijah in študijah seksualnosti. A v nadaljevanju umanjka jasnejša navezava na samo študijo. To se v nadaljevanju študije pokaže kot problem, saj se raziskava metodološko in epistemološko giblje v okvirju homo- in heteroseksualnosti ter pri tem zanemari biseksualnost. Avtorji_ice so uporabili_e konvencionalne spolne kategorije samoidentifikacije, torej moški in ženska, in konvencionalne kategorije spolne umerjenosti, tj. homoseksualnost in heteroseksualnost. Če tega ne bi storili, bi bili rezultati študije mnogovrstnejši, saj bi anketirane_i lahko same_i podale_i samoidentifikacije glede na spol in spolno usmerjenost ter s tem tudi širši spekter seksualnih praks.

Razlike med heteroseksualno in neheteroseksualno študentsko populacijo, ki jih je razkrila študija, so pokazale, da se ženska in moška homoseksualnost razlikujeta glede na izkušanje oseb samih in glede na percepcijo s strani drugih. Študentke, ki so imele prvi spolni odnos z žensko, so si tega bolj želele od študentk, ki so imele prvi spolni odnos z moškim. Avtorji_ice so tako zaključili_e, da je ženska homoseksualnost družbeno bolj sprejemljiva kot moška. Ta zaključek je nenavaden, ker so avtorji_ice na podlagi intenzivnosti zaželenosti prvega spolnega odnosa sklepali, da je to osrednji kriterij družbene sprejemljivosti ženske homoseksualnosti. Prvič zato, ker na družbeno sprejemljivost vpliva mnogo dejavnikov, drugič zato, ker ni nujno, da seksualna praksa - sploh pa ne prva - že sama po sebi označuje spolno usmerjenost. Njihova interpretacija tudi sugerira, da ženska homoseksualnost ni tako sankcionirana, kot je moška, kar je le deloma res. Treba je dodati, da avtorji_ice niso vzeli v obzir različnih zgodovinskih formacij moške in ženske homoseksualnosti, slednja je bila skozi stoletja za razliko od prve spregledana in zatirana, kot je bila ženska seksualnost nasploh.

Študija je tudi pokazala, da študentke_i različno dojemajo homoseksualnost, a konkretnije razlage v besedilu ni, kot je tudi ni ob ugotovitvi, da so za moške najbolj odbijajoče spolne prakse, ki so povezane z ženskostjo in pasivnostjo. Moški imajo torej več predsodkov. To gre pripisati temu, da se moškost konstituira tudi kot homofobija, medtem ko se ženskost konstituira kot zahteva po idealni ženskosti, ki je že vselej heteroseksualizirana. Znotraj tega miselnega okvira najde ženska homoseksualnost svoj prostor le, če služi moškemu pogledu. Razliko v percepciji homoseksualnosti je moč iskati tudi v tem, da je feministično gibanje preprašalo seksualnost kot enega izmed temeljev emancipacije žensk.

Ob tem se mi porajajo vprašanja, zakaj avtorji_ice niso dodatno pojasnili_e, zakaj je za prve spolne odnose pri homoseksualnih osebah značilnejša prostolebdečnost (homoseksualni spolni odnosi niso tako vezani na monogamnost); ali je lahko varanje razumljeno kot del prostolebdeče spolnosti in ali monogamnost kot ena izmed zaželenih vrednot v svetu, ki je vse bolj nepredvidljiv, omogoča neko vrsto varnosti. Nikjer sledi o heteroseksizmu in patriarhalni strukturi.

Študiji je vendarle treba priznati relevantnost, ker je to prva tovrstna študija na Slovenskem in s tem širi meje raziskovanja seksualnosti na Slovenskem. Vendar bi lahko bili_e avtorji_ice pri analizi podatkov še bolj napredn_e in obsežni_e. Predvsem ker gre za primerjavo z drugimi nacionalnimi raziskavami istega tipa, pri čemer študija ostaja, namesto da bi ponudila bolj poglobljeno raziskavo. Študentke_i, ki bodo posegle_i po tem čtivu, bodo lahko predvsem zvedeli_e, v čem se razlikujejo od drugih kolegic_ov v tujini in v čem so jim podobni_e.

Čeprav je študija polna kvantitativnih podatkov, je zanemaren spletni vidik spolnosti študentske populacije, ki naj bi veljala za »avantgardno«. Dobro bi bilo, ko bi avtorji_ice raziskali_e tudi študentsko populacijo glede na dihotomijo ruralno/urbano in v razpravo vnesli več feministične in kvirovske perspektive. To bi glede na rezultate študije morala biti osrednja epistemološka nit.

Sara Rožman

Jasna Podreka: Bila si tisto, kar je molčalo: intimnopartnerski umori žensk v Sloveniji.

Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2017. 307 strani (ISBN 978-961-237-960-5), 24,90 EUR.

Nasilju nad ženskami se v zadnjih desetletjih posveča veliko pozornosti, postalo je »vidno«. Veliko pomembnih korakov je bilo storjenih tako na pravno-formalni kot družbeni ravni, kljub vsemu pa so premiki prepočasni, saj nasilje prizadene ženske vseh starostnih skupin, socialnih in ekonomskih statusov, kultur, ras in spolne usmerjenosti. O nasilju je treba še vedno veliko pisati in govoriti. O nasilju pa pogosto molčimo – tako žrtve kot storilci, sorodniki, prijatelji, sosedi, znanci. Ženske (pre)dolgo vztrajajo v nasilnem odnosu in nasilne partnerje dolgo zapuščajo. Prav odločitev, da ženska nasilnega partnerja zapusti, je eden pomembnejših dejavnikov tveganja za intimnopartnerski umor ženske. Jasna Podreka nam v obširni znanstveni monografiji prinaša podroben pogled v značilnosti intimnopartnerskih umorov žensk v Sloveniji.

V prvem delu knjige avtorica pojasnjuje pojem nasilja. Kljub temu da je nasilje nad ženskami ena najbolj razširjenih oblik kršitev človekovih pravic ter da je bilo o nasilju povedanega in napisanega že veliko, še vedno nimamo enotnega konsenza o definiciji nasilja. Avtorica koncept nasilja razume zelo široko, vključujoč vse njegove škodljive prakse, ki na kakršen koli način negativno vplivajo na življenje posameznikov in posameznic ter so v nasprotju z njihovimi interesi (str. 26). V knjigi se osredotoča le na en tip nasilja – intimnopartnersko nasilje kot eno najbolj razširjenih oblik nasilja nad ženskami. Na tem mestu je treba poudariti, da avtorica dosledno in načrtno uporablja izraza intimnopartnersko nasilje in intimnopartnerski umori, pojma, ki še nista povsem uveljavljena v kriminološki stroki ali opredeljena v slovenski zakonodaji. Avtorica se je namenoma izognila že uveljavljenim pojmom – nasilje v družini ali družinsko nasilje in družinski umori – ki naj bi bili neustrezni iz več razlogov, »med drugim zaradi različnih, tudi zakonskih definicij družine, ki močno zožujejo in omejujejo definicijo nasilja, do katerega prihaja med intimnimi partnerji« (str. 11).

Avtorica s konceptom »hegemonie moškosti« pokaže, da je nasilje po eni strani povezano z vprašanjem moških in moškosti, po drugi strani pa z vprašanjem moči. Vprašanje moči in nemoči se tako pokaže kot bistveno za tovrstno analizo, saj gre ključne vzroke za intimnopartnerske umore žensk iskati v kontekstu izgube nadzora (moči) in dominacije moškega v odnosu. Moški, ki izvajajo intimnopartnersko nasilje nad ženskami, tega praviloma ne doživljajo kot potrjevanje svoje moči, prej nasprotno – kot izraz njenega zloma.

Kakšen je kontekst intimnopartnerskih umorov? Kako in zakaj do njih pride? Bi jih bilo mogoče preprečiti? To so vprašanja, ki si jih avtorica zastavlja in naslavlja skozi celotno delo. V osrednjem delu monografije predstavi analizo intimnopartnerskih umorov žensk v Sloveniji v letih 2000–2001. Avtorica se je metodološko zahtevnega projekta lotila interdisciplinarno ter ga obravnavala z različnih vidikov in z različnimi teoretskimi pri-

stopi. S kvalitativno analizo je preučila 24 pravnomočno razsojenih kazenskih zadev, v katerih se je storilcu očitala storitev kaznivega dejanja umora ali poskusa umora v Sloveniji. Analize kazenskih spisov se je lotila s konceptualno-specifičnim pristopom, saj je bil njen cilj raziskati kontekst takšnega nasilja in preučiti prepletenost dejavnikov na vseh ravneh delovanja vpletenih. Avtorica je kvalitativno analizo razdelila v tri sklope. Prvi sklop predstavlja individualna raven; v njem avtorica predstavi demografske, socialne, psihološke in osebnostne lastnosti storilcev. Na medosebni ravni razišče odnos med žrtvijo in storilcem ter osnovne in posebno izstopajoče značilnosti tega odnosa, ki predstavljajo dejavnike tveganja za intimnopartnerske umore žensk. Raven družbenega sistema predstavlja tretji sklop, ki ga je analizirala glede na mikro-, mezo- in makrodružbeno okolje, v katerem sta živila žrtev in storilec. Osnovne ugotovitve je umestila v teoretsko-konceptualni okvir, ki temelji na feministično-strukturalistični teoriji, teoriji kritičnih študij moških in moškosti ter konceptu interseksionalnosti in moškega spolnega posestništva.

Avtorica se je lotila teme, ki je interdisciplinarna in je pomembna tako za področje kriminologije, saj nudi pogled na raziskovalno področje z druge perspektive, kot tudi za celotno polje feminističnih študij in sociologije spola. Monografijo lahko štejemo za pionirsko delo, saj tovrstne sociološke raziskave v Sloveniji še nismo imeli. Avtorica je s svojo raziskavo nedvomno zapolnila raziskovalno praznino na tem področju, saj intimnopartnerski umori žensk v Sloveniji do sedaj še niso bili raziskani.

Pomembnost pričujočega dela je zagotovo v tem, da pokaže, da so intimnopartnerski umori spolno obarvani in da je nasilje spolno zaznamovano. Avtorica s svojimi ugotovitvami izpodbija površinsko sliko teh dogodkov, ki je pogosto popačena. Najpomembnejša teza, ki jo razvija in dokaže, je, da so intimnopartnerski umori žensk napovedana dejanja, ki se ne zgodijo iznenada, brez vnaprej prisotnih, vidnejših dejavnikov tveganja. Tako so se v raziskavi kot najpomembnejši dejavniki tveganja za intimnopartnerski umor žensk pokazali odhod oziroma prekinitve partnerske zveze, predhodno nasilje, grožnje in nadzorovano vedenje moškega. Po proučitvi sodnih spisov in druge relevantne dokumentacije avtorica dokaže, da je bilo v večini primerov prisotno dolgoletno intimnopartnersko nasilje (*intimni terorizem*), ki je skozi leta in s prepletom različnih dejavnikov na različnih ravneh privedlo do tragičnega zaključka. Ker gre za predvidljive umore, nadaljuje avtorica, bi jih bilo s preventivnim delovanjem vsaj v določeni meri možno preprečiti.

Pričujoče delo in njeni rezultati naslavlajo številne stereotipe, povezane z nasiljem nad ženskami, ki so hkrati tudi pomembne ugotovitve avtoričine analize. Povzročitelji nasilja so heterogena skupina posameznikov, ki pa so jim skupna tradicionalna stališča in pogledi, ki jih imajo na partnerske odnose in vlogo ženske. Intimnopartnerski umori so oblika nasilja, ki ženske prizadene v nesorazmerno večjem deležu kakor moške in je hkrati najpogostejši tip umora ženske. Za ženske je veliko bolj verjetno, da jih bo ubila oseba, s katero so ali so bile v intimnem razmerju. Intimnopartnerski umori so končni akt v dalj časa trajajočem nasilnem odnosu, ki jih storijo praviloma duševno zdravi posamezniki, ki se svojih dejanj zavedajo in so jih hoteli storiti. Avtorica na podlagi analize izpostavi nekatere individualne lastnosti storilca, ki so sicer pomemben dejavnik

tveganja za intimnoperske umore žensk, pri tem pa opozarja, da je primarni vzrok za uporabo nasilja kontekst družbenih in kulturnih vzorcev, ki ohranjajo sistem moške dominacije podrejenosti žensk.

Knjiga Jasne Podreka ni le še ena v nizu knjig na področju nasilja nad ženskami, ampak je pomemben prispevek v humanističnem in družboslovnem polju. Upajmo, da bo našla mesto na policah vseh zaposlenih v institucijah, ki so se dolžne odzvati na nasilje; v organizacijah, ki nudijo glavno podporo in pomoč žrtvam nasilja; tistih, ki se v strokovnem in poklicnem življenju na različnih ravneh srečujejo z žrtvami in storilci nasilnih dejanj; ter na policah študentov in študentk, ki jih tovrstna tematika zanima. Knjiga je zanimiva tudi za širšo javnost, saj s svojimi ugotovitvami pripomore k osveščanju in prepoznavanju intimnoperskega nasilja, senzibiliziranosti za tovrstno obliko nasilja ter k zavedanju in prepričanju, da je ne samo intimnopersko nasilje, temveč kakršna koli oblika nasilja nedopustna in nesprejemljiva. Upajmo, da bodo ugotovitve pritegnile pozornost tistih moških in žensk, ki lahko podprejo in sprožijo spremembe za spopad z nasiljem nad ženskami.

Lucija Klun

Tamara Narat, Urban Boljka (ur.): Generaciji navidezne svobode: otroci in starši v sodobni družbi. Ljubljana: Založba Sofija (Knjižna zbirka Naprej!), 2017. 332 strani (ISBN 978-961-7003-20-8), 20,00 EUR.

Monografija z indikativnim naslovom *Generaciji navidezne svobode: otroci in starši v sodobni družbi* si zada nalogo pregleda in analize mnogoterih teoretskih in družbenih implikacij koncepta otrokocentričnosti. Za razliko od koncepta »patološkega narcisizma«, ki je bil utemeljen v teoriji objektivnih odnosov in je z razširjeno rabo laiciziral ter postal del poljudne predstave o sodobnih patologijah osebnosti, koncept »otrokocentričnosti« doživlja vzratni proces: je v osnovi laičen pojem, ki se ga parcialno vpeljuje v različna znanstvena dela, redko pa je temeljni predmet analize. Knjiga je poskus poljuden koncept »profesionalizirati« oziroma strokovno preovrednotiti njegove raznolike in kontradiktorne rabe. Avtorji v dvanajstih poglavjih razdelajo idejo otrokocentričnosti v njegovi socialni in zgodovinski pojavnosti ter jo umeščajo na teoretsko polje, na prešitje socialne psihologije, sociologije, pedagogike, filozofije vzgoje in antropologije.

V monografiji obravnavane ideje lahko v prerezu razdelimo na vsaj dva načina. Najprej glede na to, na kateri *kolateralni produkt* »otrokocentričnosti« se nanašajo oziroma ga v svoji analizi konstruirajo. Besedila so, predvsem zaradi splošnega manka koherentnega teoretskega modela otrokocentričnosti, konceptualno produktivna: z obravnavanjem vprašanja otrokocentričnosti kot osrednjega koncepta oblikujejo/producirajo tudi konceptualno periferijo – odvode in proizvode te ideje. (So)produkti otrokocentričnosti, kot so ustvarjeni v besedilu, so pojmovanja otrokocentričnih staršev in stilov vzgoje (v besedilih so omenjene: permisivna vzgoja, demokratična vzgoja, vsedopuščajajoča vzgoja; »helikopter starši«; »matere tigric«, »zadušljivo materinjenje«; »alfa starševstvo«, »senzibilno starševstvo«, »invazivno starševstvo«; »overparenting ali pretirano starševstvo«), otrok kot plod otrokocentričnosti, patološki narcis (kot produkt permisivne vzgoje), otrok kot projekt, investicija, človeški kapital in otrokocentrična družba in izobraževalne institucije – nove oblike biopolitičnega nadzora, aktivno učenje, izobraževanje, ki je osrediščeno na otroka, in nevarna družba sodobnosti, v kateri, kot posrečeno opiše Zoran Kanduč (str. 29), »na nebogljen naraščaj prežijo pohotni pedofili, lakomni ugrabitelji, brezsrčni prodajalci prepovedanih drog, spletni nadlegovalci, nasilni vrstniki, otroški pornografi, pijani in ponoreli vrstniki, objestni kadilci, malomarne varuške, fanatični teroristi, oporečna živila, onesnažena voda, zastrupljen zrak, premočno sonce, rizična cepiva, nezdrave igrače, zasvajajoče elektronske naprave, videoigrice in družabna omrežja, pohujšljive erotične podobe na spletu in tako naprej«.

Druga mogoča delitev besedil v monografiji je glede na časovni fokus: nekateri prispevki se ukvarjajo predvsem z zgodovina kovanja ideje otrokocentričnosti. Najbolj koherenten pregled napravi Alenka Švab, ki koncept predstavi kot poznomoderno posebnost, ki pa je ne moremo razumeti »brez razumevanja procesov modernizacije in geneze moderne družine, v kateri se je moderno razumevanje otroštva konstruiralo«.

(str. 54). Otrokocentričnost ima torej socialnozgodovinske temelje v modernem individualizmu, spolni delitvi in nuklearizaciji družine kot zasebne in intimne skupnosti (Aries 1991). Ob zgodovini družinskih oblik je mogoče ukoreninjenost koncepta iskati tudi v zgodovinskih idejah pedagogike: prvi ozir na otroka kot naravno dobro in celovito bitje se pojavi pri Rousseauju sredi 18. stoletja, za konstrukt otrokocentričnosti pa je mnogo bolj pomembno obdobje konec 19. stoletja, ko se začne enotno progresivno reformno gibanje (npr. Dewey 2012). V Evropi je k temu procesu bistveno prispeval tudi Piagetov kognitivni konstruktivizem, ki je vzpostavil idejo, da obstajajo empirično preverljive resnice o otrokovem razvoju. Drugi se posvečajo predvsem sodobnim vplivom otrokocentričnosti na starševstvo, institucije in družbo. Metka Mencin Čeplak na primer predstavi otrokocentričnost v izobraževanju, pri tem pa se osredotoči na kurikularne izide (kurikulum, ki naj bi temeljil na otrokovih potrebah in interesih) ter novo vlogo učitelja kot organizatorja spoznavnega procesa in usmerjevalca, ki otrokom pomaga, da »avtonomno gradijo svojo vednost in, kar je najpomembnejše, razvijajo svoj kognitivni potencial« (str. 133)

In nazadnje, del prispevkov se ukvarja s prihodnostjo otrokocentričnosti oziroma s prihodnostjo družbe, kakšno nakazuje model otrokocentričnosti. V tej podkategoriji je med prispevki največja raznolikost, od oblikovanja »nove« distributivne pravičnosti z idejo vpeljave otroškega (in kasneje doživljenjskega) univerzalnega temeljnega dohodka, ki deluje kot nekakšen otrokocentrični opomnik Rawlsu (2012), do novih konstrukcij »ideje otroka«. Po srednjeveškem otroku, ki je esencialno grešen, potreben prevzgoje in je »edini stvor, ki ga je potrebno vzgajati«¹ (Kant 1988), po povojnem ranljivem otroku, ki ga je treba s konvencijami in zakonodajo varovati in ščititi ter izobraževalno in vzgojno zlahtniti, Katja Jezernik, Robi Kroflič in Petra Štirn Janota znotraj otrokocentričnosti opazajo novo idejo »bogatega, zmožnega otroka« (str. 154), otroka, ki ima moč za moralno, avtentično delovanje, ki je lahko avtonomen in sočuten, celo subverziven.

Kot utegne bralec razbrati, gre za izjemno raznoliko, notranje neskladno konceptualno malho. V tem smislu je najbolj primerno pojmovanje Tamare Narat in Urbana Boljka, ki v prvem poglavju otrokocentričnosti pripišeta vlogo »krovnega konstrukta« (str. 7). Ta krovni konstrukt pod sabo zbira pisani venček in pripušča vznikanje tisočerih poljudnih diskurzov o tem, kakšni naj bi bili »dobra« vzgoja, dober starš, dober otrok, dobro življenje. Avtorji monografije pri tej cvetoči pluralnosti ne napravijo reza, distinkcije in ne olajšajo naloge »razbiranja« negotovemu bralcu. Otrokocentričnost ostane mlahav, prazen označevalec, ki je lahko karkoli ali pa sploh nič. A morda je to tudi največja prednost tega dela. Otrokocentričnost kot »sodobni družbeni pokrov« številnih podsistemov ne obstaja, razen v poskusih apropiacije otroka/prihodnosti s strani določenih ideoloških paradigem. Sodobna družbena nagnjenost k ideološkemu ugrabljanju »otročstva« je morebiti najbolj značilna lastnost sodobne otrokocentričnosti, ki v monografiji ostane nenagovorjena. Otročstvo, konstruirano v raznorodnih ideologijah in

1. Kantovo besedilo o pedagogiki je nastalo na osnovi njegovih zapiskov za predavanja, ki jih je imel na univerzi v Koningsbergu v zimskem semestru 1776/77, poletnem semestru 1780 in v zimskem semestru 1783/84.

pogledih, spremljajo poskusi »zabetoniranja«; dokončne razlage in razkrite resnice tega, kar je esencialno otroško. Ob teh idejah se konsolidirajo določene družbene skupine. Na kratko, vsem »gre za otroke«. Monografija pa, kljub konceptualni zmedi, vseeno odpira vprašanje in neguje dvom o končnih razlagah o pomenu otrokocentričnosti. Najbolj celosten pogled na otrokocentričnost tako ponujajo perspektive, ki so avtorjem skupne in se ob njih teoretsko srečujejo; tako je na primer vrednotenje vloge otrokocentričnosti pri vzdrževanju družbenega reda, nadzora in pri reprodukciji družbene neenakosti; raziskovanje, kakšno specifično vlogo ima otrokocentričnost v podsistemih družbe – na primer v izobraževalnem sistemu, potrošnji, instituciji družin in v znanstvenih vedah. In nazadnje, kakšno možnost za avtonomijo in emancipacijo otrok, staršev in drugih družbenih akterjev ponuja dihotomija otrokocentričnost – neotokocentričnost; oba koncepta sta namreč plod iste vladnosti in ujeti v mrežo oblasti v postmoderni družbi oziroma kot jo večina avtorjev povzema po Becku (2001): v družbi tveganja. Če smo prej vozlišče otrokocentričnosti prepoznali med različnimi vedami ali pa med različnimi družbenimi skupinami (ki vzpostavljajo »konkurenčne reprezentacije), je mogoče koncept še bolj koncizno (strokovno) mapirati: na presečišču kognitivnega konstruktivizma, strukturalizma, psiholoških idealov liberalizma, progresivne pedagogike in individualizma, celo personalizma. Avtorji se na tem mestu postavijo v kolono za prelom s to slike; a kljub nominalni kritičnosti v vseh primerih ne uspejo v dekonstrukciji prevladujočih predstav.

Uverturo v polemiziranje z otrokocentričnostjo bi lahko predstavljali nujni preseki lažnih dihotomij med progresivno in konzervativno/tradicionalno pedagogiko, med novo in staro otrokocentričnostjo, med socialnim konstruktivizmom in pozitivizmom. Pri dvojicah ne gre za nezdružljive epistemološke razlike, temveč predvsem za neenake spoznavne procese. Vendar pa je krovni konstrukt otrokocentričnosti preobsežen za en sam spoznavni postopek, zato ga moramo zapopadati v delih in postopoma. Navedene dihotomije so lažne tudi zato, ker so »sterilne«, ker pedagoško smer in cilje vzamejo za stalne in ideološko obstojne, v resnici pa so to, glede na socialni, zgodovinski in vsakokratni pedagoški kontekst, spremenljive. Kot je zapisano v poglavju »O vzgojnih prisopih med permisivnosjo in otrokocentričnostjo« (str. 177): »Akademska pedagogika že od začetkov sviri pred metodičnimi poenostavitvami razmišljanja o vzgoji, saj med našimi cilji, vzgojnimi dejavnostmi in realnimi vzgojnimi učinki ni kavzalnih povezav /.../ Hitro se vzgojnih idej, ki so morda v osnovi napredne, polastijo družbene ideologije. Premislek o vrednosti pojmovanj, kakršno je ideja otrokocentričnosti, mora biti zato dovolj poglobljen, da se takšne ideje neupravičeno ne zavrnejo ali povečujejo.«

Otokocentričnost je ob očitnih kazalnikih (osrediščenost na otroke, nadzor, orkestriranje razvoja) tudi pojavnost za sodobnost značilnega ideološkega gravitiranja družbenih polemik k otročtvu. Vsa družbena vprašanja se prelamljajo na anticipaciji prihodnosti, katere nosilci so – otroci. Včasih so delali »fizično delo«, delo v realni produkciji, sedaj pa delajo ideološko delo, torej delo v »simbolni produkciji«: ob otrocih se zvrstijo identitetne izbire, razredni okus, vera v boljši jutri, potrošnja, itd. – družine se ob otroku oblikujejo kot enota. Družina nosi izjemno ideološko pomembnost v družbi tveganja in negotovosti ter efemernih identitetnih oprijemališč.

Otroštvo je točka zgoščevanja ideologij (konzervativizma, liberalizma, progresivizma, radikalizma), ki svoje vrednotne ocene nanašajo na otroštvo. Otroci so, neodvisno od dejanskih subjektivitet, temveč od gledišča, tirani, grešniki, reveži, nedolžni splavljeni abortusi, izkoriščani, izkoriščevalci ... Na otroštvu se zvrstijo kontradikcije sodobnosti: avtentičnost proti nevarnostim družbenega vplivanja in pohujšanja, po drugi strani civiliziranost/družbena omika proti barbarstvu. Centralnost koncepta otroštva je v tem, da je mesto pripenjanja in legitimacije ideologije in znanstvene produkcije. Nenazadnje tudi za recenzirano delo.

Literatura

Ariès, Philippe (1991): *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*. Ljubljana: Studia humanitatis.

Beck, Ulrich (2001): *Družba tveganja: Na poti v neko drugo moderno*. Ljubljana: Založba Krtina (Zbirka Temeljna dela).

Rawls, John (2012): *Pravičnost kot poštenost: reformulacija*. Ljubljana: Založba Krtina.

Kant, Immanuel (1988): O pedagogiki. *Problemi: revija za kulturo in družbena vprašanja*, 11: 147–158.

Dewey, John (2012): *Šola in družba*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani.